

A könyves kultúra

XIV-XVII. század

II.

Válogatás a német szakirodalomból

TARTALOM

Előszó

Raabe, Paul

Mit jelent a könyves művelődés története?

Weimann, Karl-Heinz

A német könyvtártörténetírás és módszerei

Jäger, Georg

Történeti olvasmány- és olvasó kutatás

Giesecke, Michael

Az új információs és kommunikációs technológia (könyvnyomdászat)

Weyrauch, Erdmann

Könyvnyomtatás a 16. században A „homo typographicus” kialakulása

Milde, Wolfgang

A humanizmus korának könyvjegyzékeiről

Berger, Günther

Az összeírások, mint az olvasás társadalomtörténet forrásai

Hessel, Alfred

A könyvtárak története (9-17. század)

Kramm, Heinrich

A humanizmus és a reformáció hatása a német könyvtárakra

Adam, Wolfgang

Magánkönyvtárak a 17. és 18. században

Bietenholz, Peter

Az itáliai humanizmus és a bázeli könyvkiadás virágkora

Milde, Wolfgang

De captu lectoris - a könyv hatásáról

Előszó

Sorozatunk első kötetének összeállítása (1988-1990), de megjelentetése (1992) óta is sokat változott a filológiai jellegű szakmák helyzete, s így természetesen a könyvtörténeti kutató-soké is. Az említett kötetünk előszavában optimistán azt reméltük, hogy gyors egymásutánban hallgatóink és az olvasók kezébe adhatunk öt olyan kötetet, amely a sorozatcímében megjelölt témára vonatkozóan az európai szakirodalomból reprezentatív válogatást közöl. Csalatkozni kellett reményeinkben. Nem csupán a szokásos pénzhiány miatt hiúsult meg terveink gyors valórávalthatósága, hanem azért is, mert alapvető szemléletváltás zajlott le az egész felsőoktatásban. A hallgató ma már fizet azért, hogy tanulhasson, s ezért - természetes módon - ellenszolgáltatást vár. Az az elv, hogy a hallgató segítsen a hallgatónak, tehát az, hogy a német szakos a német szakirodalmat fordítja, a francia a francia könyvekkel dolgozik, s ezért csak jelképes anyagi ellenszolgáltatást - no meg szakmai ismeretet - kap, ma már nem létezik. A hallgató éppúgy, mint a hivatásos fordító, sok pénzt szeretne kapni a fordításáért még akkor is, ha munkája nem feltétlenül hibátlan. Mi magunk, tanárok sem lelkesedésből dolgozunk már, s nem szívesen fordítjuk le újra azt, amiért már valakinek fizettünk. Nos, ezért is késett a második kötet, és nem tudjuk, hogy mikor kerül a tanítás segédletei sorába a francia szakirodalmi szövegválogatás.

Pedig nagy szükség van rá, és örvendetesen igény is. Az angolszász válogatás ma már gyakorlatilag elérhetetlen, több felsőoktatási intézmény is ajánlja háttérolvasmányul. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Könyvtártudományi Tanszékén a nappali tagozatos könyvtárosképzés mellett létező hat szemeszter időtartamú *régi könyves speciális képzéssel* párhuzamosan 1995 szeptemberében a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán is elkezdődött a hasonló képzés. A régóta létező *művelődéstörténeti speciális képzést* pedig szakká szeretnénk fejleszteni. Ha tehát csak e képzésformákon használnánk oktatási segédletként ezeket a válogatásokat, akkor is megérné kiadni.

* * *

A kiadás jogi körülményei köteleznek bennünket az első kötet előszavában leírtak megismétlésére:

Szöveggyűjteményünk jogi (copyright) és szakmai szempontból is hangsúlyozottan *kézirat gyanánt* jelenik meg (s nem kerülhet könyvesbolti forgalomba). Mít jelent ez szakmai szempontból?

Olyan köteteket kell előállítani, amelyek a szakember számára nem használhatóak - *oktatási segédanyag*. Elhagytuk tehát a jegyzeteket; a hivatkozásokból, s csaknem teljeskörűen a szövegből is kihagytuk az egyes kódexek, régi könyvek lelőhelyét (signatura). Az eredeti nyelvű (latin, ónémet) betéteket is fordítottuk, s csak néhány helyen, a kor hangulatát felidézendő hagytuk meg. Írtunk azonban néhány, a hallgatót eligazító jegyzetet, hiszen ezek a tanulmányok nem az oktatás számára íródtak, s sok olyan szöveghelyet magyaráznunk kellett, ami esetleg egy szakember számára felesleges. Technikailag ezt kétféleképpen oldottuk meg: ha rövid (egy-két szavas) megjegyzést tettünk, akkor azt a szövegben hagytuk, s szögletes zárójelben kurzívan szerepel. Ha hosszabb magyarázatot igényelt a kérdés, úgy lapalji jegyzetben találja meg az olvasó. Nem jelöltük tehát sehol a szokásos „- szerk.” jelöléssel saját szövegünket, hiszen valamennyi szögletes zárójelben, illetve lábjegyzetben szereplő megjegyzés tőlünk származik, s csak ezek.

Néhány szót kell szólnunk *válogatásunk elveiről*:

Amellett, hogy az angolszász kötet tematikus felépítését is szem előtt tartottuk, a hallatlanul gazdag, nagy hagyományú német könyvtörténetírás történetét is szeretnénk volna bemutatni. A nagy tudományszervezői tapasztalattal rendelkező Paul Raabe és a gyakorló tanár Karl-Heinz Weinmann tanulmánya így került a kötet élére. A Paul Raabe által előadása végén említett történeti olvasmánykutatás történetéről és elméleti alapjairól szóló Georg Jäger-tanulmány zárja ezt a *kutatástörténeti egységet*.

*Kommunikációelméleti blokk*knak nevezhetnénk Erdmann Weyrauch és Michael Giesecke írásait. Arról az információs forradalomról szólnak, amely a könyvnyomtatás felfedezése után zajlott le a nyugati-keresztény világban. Giesecke előadása inkább elméleti: rövid összefoglalása a Suhrkamp kiadónál megjelent korszakos (944 oldalas!) monográfiájának.

Az *olvasmány- és könyvtártörténet forrásairól*, azok természetéről a wolfenbütteli Wolfgang Milde professzor és Günter Berger tanulmányát választottuk. Azért, mert Milde a könyvjegyzék formájából, szerkezetéből nagy erudícióval valóban általános, a korszakot tipikusan jellemző tanulságokat tudott levonni; Bergerét azért, mert a hagyatéki leltárak az olvasástörténet leggyakoribb és egyben legfontosabb dokumentumai.

Heinrich Kramm a német *könyvtártörténetírás* nagy klasszikusa. Olyan könyvtártörténetet írt, amely a könyvtárat nem szakítja ki művelődéstörténeti környezetéből, és úgy, azzal a szemlélettel írta azt meg, ahogy mi is szeretnénk e tárgyat tanítani. Wolfgang Adam tanulmánya tulajdonképpen kutatási jelentés, szakirodalmi összefoglalás, sok konkrétummal, és újabb kutatási eredménnyel egészíti ki a Kramm adta képet. Alfred Hessel könyvtártörténete ma már klasszikus műnek számít, magyar fordítása megszerzhetetlen. A minket közelebből érdeklő évszázadokra vonatkozó részeket ezért közöljük itt is.

Peter Bietenholz is klasszikusnak számít. A bázeli *könyvkiadás* teljesítménye a XVI. században szinte egyedülálló. A tudományos könyvpiac ellátója, a nagy konkurensok (Párizs, Velence) állandó provokátora, s így a tudományos kiadások állandó megújításának motorja volt. Emellett meg kell jegyezni, hogy a Kárpát-medence könyvtáraiba bejutó könyvanyag jelentős része e városból származik, még akkor is, ha éppen nem ott vásároltak meg az ottani kiadványokat.

Wolfgang Milde *hatástörténeti* tanulmánya tudománytörténetileg is jelentős. Tanulságai, módszerei már átvezetnek egy önálló tudományterületre. Ezen hatás- és olvasmánytörténeti irányzat szerzőitől külön szeretnénk egy válogatást megjelentetni, talán a Helikon, világirodalmi figyelő egy számaként.

Tisztában vagyunk kötetünk nagy hiányosságával: a könyvet Németországban fedezték fel. Újabban több Gutenberg monográfia is megjelent, számos tanulmány és bibliográfiai az ősnymtatványok kutatásával kapcsolatban. Ugyancsak hiányzik a nyomdászattörténeti, illetve a kereskedelem-történeti tanulmány. E hatalmas terület hallatlanul gazdag könyvterméséről, könyvkereskedelméről azonban meglehetősen nehéz röviden beszámolni. Bízunk abban, hogy valamelyik monografikus feldolgozás magyar kiadásának sikerül kiadót találjunk.

Monok István

Raabe, Paul

Mit jelent a könyves művelődés története?

Ötletek egy kutatási és képzési terület feladataihoz

Az ember képzeletében a könyvnek a világ szellemi és vallási, politikai és társadalmi fejlődésében betöltött szerepe úgy jelenik meg, hogy az, mint az eszmék hordozója, nem csupán közvetíti a szellemi változásokat, és nem csupán a költői és irodalmi mondanivaló kifejezését teszi lehetővé, hanem a tudomány és az oktatás eszközeként egyúttal a hit és a vallásos élet hagyományátadására is alkalmas olyan eszköz, amely a mai technikai kor kialakulását is végigkísérte. A könyv a tájékoztatás eszközeként döntően befolyásolta a társadalmi és a politikai viszonyok demokratizálódását, jóllehet minden évszázadban, mindig visszatérően a politikai visszaélések eszközévé is vált. A könyvnek az újkori élet kialakításában betöltött sokrétű szerepe kell, hogy ismertté váljék mindenki előtt, aki a könyvtörténettel foglalkozik.

A könyvtörténet tehát nemcsak a könyvkereskedők és kiadók, vagy a könyvtárosok szak-tudománya, sokkal inkább a nyugati keresztény világ művelődés- és tudománytörténetének nélkülözhetetlen része.

A könyvnyomtatás feltalálása, tehát a szövegnek szétszedhető betűk segítségével való szedésének és mechanikus sokszorosításának lehetősége - aminek a papírkészítés előfeltétele volt - a középkor végét jelentette. A nyomtatott könyv a 15. század folyamán Németországban kiszorította a középkori kézírás és valóságos szellemi forradalmakat idézett elő: a humanizmust és a reformációt. Ezen szellemi mozgalmak hordozójává vált a könyv. A humanista tudományosság - a könyveknek köszönhetően - gyorsabban kibontakozhatott, a földrajzi felfedezéseket, a találmányokat és az új természettudományos ismereteket a könyvek közvetítették. A nyomtatott írást alkalmazták a Biblia, valamint a reformáció röpiratainak és azok ellennyilatkozatainak terjesztésére. Azóta Európa szellemi élete összeforrott a könyvvel.

A barokk évszázada is együtt élt a könyvvel, de az inkább a reprezentációt és a hatáskeltést, az abszolutista uralom stabilizálását szolgálta, mintsem az ismeretek közvetítését. A könyv csak a felvilágosodás korában vált olyan használati eszközzé, amely a népesség minden rétege számára hasznos ismereteket továbbít, a babonát felszámolja és ezáltal a modern világot előkészíti. Az iparosodás korában a könyv tömegáruvá, a felvilágosítás, a tudás, a tapasztalat-átadás nélkülözhetetlen eszközévé vált. Amikor esetenként a könyvkorszak végéről beszélnek, mint tudjuk, ez csak azt jelentheti, hogy a könyv a technika korában már nem egyetlen hordozója a kommunikációs folyamatoknak. Immár egy a több lehetőség közül a rádió és a televízió mellett. Uralkodó, klasszikus szerepe azonban nem veszett el. A könyv az ismeretek és a tudás, a tapasztalatok és élmények könnyen kezelhető közvetítője maradt, a tudás-szerzés nélkülözhetetlen eszköze, a költészetnek és az irodalomnak még mindig aktuális médiuma, az iskolai és szabadidős képzés és szórakozás alig pótolható segédeszköze. Egy olyan társadalomban, amelyik a képzési kiváltságokat megszünteti és a tanuláshoz való polgárjogot hangsúlyozza, a könyv ezután is, éppúgy mint eddig - minden kiegészítő lehetőség mellett - ideális eszköz marad: külső formájában és belső kifejeződésében minden egyéni igényt ki tud elégíteni, a különböző korcsoportokhoz tartozó emberekhez tud szólni és a modern társadalom sokoldalú érdeklődésére számíthat.

Természetesen: a könyv ma még inkább mint eddig, áruvá is vált, sokszor fogyasztási cikké, hasznos tárggyá, gyakran a mának és nem az örökkévalóságnak szánva. Ez azonban nem vonhatja el figyelmünket a történelmi összefüggések kérdéséről. A könyv jelenlegi helyzete csak a történelmi fejlődés kontextusában érthető meg. Korunkban aktuális feladat a történelmi tudat ébren tartása, hiszen - különösen Németországban - sok embernek megszakadt a történelemhez, a múlthoz, a hagyományokhoz fűződő kapcsolata, vagy csupán közömbössé vált e kérdések iránt. Hiszen a gépesített világnak történelmietlensége ellentétben áll azzal a történelem iránti érdeklődéssel, ami az állampolgárok és az ifjúság körében is újra kezd terjedni. A történetiség szándékos rombolása, életfeltételeink uniformizálódása beláttatják, hogy a világtörténelem, a múltra való emlékezés és a múlt felidézése nélkül valami lényegeset veszít el az emberiség, és mind szegényebbé válik.

Ez a felismerés nagy feladat elé állítja ma a történettudományt. A történész immár nem csupán a politikatörténet és a történelmi uralkodásformák ábrázolására szorítkozik, hanem megfelelő a társadalmi változásoknak, kutatásai látóterébe bevonja a szociális, a gazdasági és a kulturális viszonyok fejlődését is. A történettudomány szerepéről folytatott elméleti viták központi témája a történelem, mint társadalomtörténet. Egy további követelmény, sőt gyakorlat, hogy a történész a kutatási eredményeinek, vagy a történelmi koncepciójának bemutatását olyan formában közölje, hogy az a szakmai közönségen túl a széles nyilvánosság számára is érthető legyen. Ma a történész azzal a kihívással szembesül, hogy mint a történelmi élet ismerője, személyesen működjk közre a történelmi öntudat felébresztésében. Enélkül a közreműködés nélkül a napi feladata érdektelenné válhat.

Ha az ember a könyvnek a mai világ történetében betöltött kiemelkedő szerepére gondol, és ehhez még hozzáadja a történészeknek azon törekvését, hogy a történelemkutatás a társadalmi és szociális viszonyok figyelembevételével folyjék, akkor ebből már adódnak a következők a könyv történetének kutatásához. Tekintetbe véve a könyv jelentőségét az összes öntudatra ébredési és oktatási folyamatban, meglepő, hogy ez a kutatási terület - különösen Németországban - eddig semmi esetre sem szerezte meg az őt megillető tudománypolitikai rangot, és a kutatási eszközök elosztásakor sem részesedett az elvárható mértékben.

Ezért a könyv és az eruditív művelődés történetének kutatása elsősorban tudományos és oktatáspolitikai feladat. A tárgyak komplexitása következtében pedig csak interdiszciplináris és szakmákat átfogó kutatási területként kezelhető.

Az ilyen gondolatok a könyvtörténelmi kutatás és az eredményeknek az oktatási rendszerben való közvetítésének feladatairól, amilyenek ezen tanulmányban bemutatásra kerültek, a jelenlegi helyzet felméréséhez való hozzájárulásnak tekintendők. A vitát nem lezárni, hanem elkezdni akarjuk, a könyvtörténet kérdéseit pedig felvetni és nem megválaszolni. Az alkalom, amelyre ez a tanulmány készült, a *Historische Kommission des Börsenvereins des Deutschen Buchhandels* (Német Könyvkereskedők Tözsdeegyesülése Történelmi Bizottsága) 100 éves jubileuma amúgy is eleve a visszatekintés, a számadás és a jövő feladatai meghatározásának pillanata. Ebben az áttekintésben persze nem várható el az eddigi kutatás valamennyi eredményéről szóló tájékoztató; ez a jövő feladata marad. Most tehát csak arra teszünk kísérletet, hogy a könyvtörténet aktuális tudományos feladatait körülhatároljuk, a vonatkozó kutatások szükségességét bemutassuk és a feldolgozáshoz javaslatokat adjunk. Amellett az elméleti vita tárgyául több gyakorlati kérdést javasolunk.

A kutatástörténethez

A könyv története iránti érdeklődés régóta létezik. Abban az időben, amikor a tudás, a műveltség és a tudomány a könyvolvasással és a sokoldalú könyvismerettel szoros kapcsolatban voltak, amikor az ember új ismereteket jobbra még a könyvekből szerzett, hogy saját tudását kiegészítse és továbbadja, akkor magától értetődően a könyvre és annak történetére különös figyelmet fordított. Az 1640 és 1740-es Gutenberg-jubileumok például alkalmat adtak a könyvnyomtatás feltalálójáról szóló vitákra, a Gutenberg melletti és elleni dokumentumok felsorakoztatására [tudniillik, hogy ő volt-e a feltaláló, vagy sem]. De ezek a jubileumok egyidejűleg mindig alkalmat adtak a könyvnyomtatás feltalálásának dicsőítésére is: végül is a könyvnyomtatás a tudományos munka egzisztenciális alapja lett. Az egyes könyv iránti antikvár érdeklődés a 17. és 18. században került előtérbe. A könyvritkaságokról szóló hírek, leírások, azok története kedvelt volt. Az irodalomtörténet - a „historia literaria” - egy olyan történeti tudományág keretében, amely ma már nem létezik, tudós emberek és tudományos intézetek története mellett mutatták be a könyves művelődés történetét, mint a „res publica literaria” részét. Persze nem a mi felfogásunk szerinti történeti ábrázolásról volt szó, hanem statisztikai, életrajzi és bibliográfiai felsorolásról. Ennyi került a könyvészeti szakemberek látókörébe.

A felvilágosodás korában, amikor a tudományágak specializációja megkezdődött, lassan Németországban is megindult a könyv, a könyvnyomtatás, a könyvkereskedelem és a könyvtárak történetével való differenciált tudományos foglalkozás. A bibliográfia iránti szenvedély persze különösen nagy volt, ugyanúgy, mint korábban: olyan nevek igazolják ezt, mint Georg Wolfgang Panzer, Johann Georg Meusel és Johann Samuel Ersch.

A történeti ismeretek fejlődése a 19. században jutott el addig, hogy lehetővé vált a könyvnyomtatás, a könyvkereskedelem és a könyvtárak első összefoglaló történeti ábrázolása. Intenzív történeti kutatás kezdődött, mindenek előtt a könyvtárosok, a könyvkereskedők, a történészek és az antikváriusok megbízásából, annál is inkább, mivel az újonnan (1825) alapított *Börsenverein des Deutschen Buchhandel* (Német Könyvkereskedők Tözsdeegyesülete) már korán nemzeti feladatnak nyilvánította a könyv és könyvtörténet kutatását. A 19. századi fejlődésnek számos könyvtörténeti publikáció a bizonyítéka.

A könyv, a könyvnyomtatás, a tipográfia, az illusztráció, a könyvkötés, a könyvkereskedelem és könyvkiadás, az újságok és folyóiratok történetével való igen intenzív foglalkozás legmarkánsabb kifejeződése a *Historische Kommission* (Történeti Bizottság) megalapítása volt (1876).

Az *Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels* (A német könyvkereskedelem történetének adattári folyóirata) megjelenése (1-21. kötet, 1878-1930) és Friedrich Kapp - Johann Goldfriedrich *Geschichte des deutschen Buchhandels* (A német könyvkereskedelem története) (4 kötet, 1886-1923) című könyve a Vilmos-kori német könyvtörténeti kutatás kiemelkedő teljesítménye és egyben a német könyvkereskedelem dicső tette maradt. Emellett megjelentek C. B. Lorck (1882-1883.), K. Faulmann (1882.) és A. van der Linde (1886.) klasszikus, a műszaki haladás hatására írt nyomdászattörténeti kézikönyvei. Ez volt a könyvtörténeti kutatás virágkora. A *Kataloge der Bibliothek des Börsenvereins der Deutschen Buchhandel* (Német Könyvkereskedők Tözsdeegyesülete Könyvtárának Katalógusai) első kötetének megjelenésekor 1885-ben már több, mint 7500 munkát sorolt fel.

A századforduló könyvművészeti reformmozgalma a korai előképekre, különösen a 15. és 16. század tipográfiájára tekintett vissza. A sajtótermékek és a kiadványok mind ízlésesebb formában jelentek meg. Ennek szintén a könyvtörténeti kutatás újabb fellendülése lett a következménye. Bibliofil és bibliográfiai társaságok alakultak, folyóirataikban és közleményeikben

számos könyvtörténeti munkát megjelentetve. Példaként kiemelendők a *Zeitschrift für Bücherfreunde* (Könyvbarátok Folyóirata) és a *Publikationen der Gutenberg-Gesellschaft* (A Gutenberg Társaság Közleményei). A kiadók és antikváriusok érdeke találkozott a gyűjtőkével és a könyvtárosokéval. Ennek a találkozásnak az eredményei lettek éppúgy a jelentős bibliográfiai munkák, mint a könyvnyomtatás, könyvkötés, könyvkereskedelem stb. történetének alapvető tanulmányai. Néhány említésre érdemes név: G. A. E. Bogeng, Hans Bohatta, Hans Loubier, Carl Georg von Maassen, Carl Schüddekopf, Karl Schottenloher.

Mivel itt nem feladatunk a könyvtörténeti kutatás fejlődéséről áttekintést adni, arra szorítkozunk, hogy az utolsó negyven év vállalkozásaiból példaként négyet kiemeljünk. Mindenek előtt megemlítendő a *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* (Könyvtártudomány kézikönyve), amelynek első, Fritz Milkau (1931-1942) és második Georg Leyh (1952-1965) általi kiadása a könyvtárosi alaposság jelentős teljesítménye. A könyv és a könyvtártörténet történetét mindig a kézikönyv egyik terjedelmes kötetében került bemutatásra. Összefoglalják a régi és az új munkák eredményeit. Ezek a kötetek természetüknél fogva inkább összegzőek, semmint új távlatokat nyitnának.

A második vállalkozás Karl W. Hiersemann kiadója és Wilhelm Olbrich, a kiadó hűséges munkatársa kezdeményezésére megy vissza. Karl Löffler és Joachim Kirchner - Wilhelm Olbrich közreműködésével - kiadta a *Lexikon des gesamten Buchwesens*-t (A könyves műveltség lexikona. 3. kötet, 1935-37.) A könyvvel kapcsolatos tudományok összessége itt vált először áttekinthetővé, bőséges bibliográfiai információk kíséretében. Ez a mű is - amely túlzottan tömör, és a háború utáni kiadásának kevés figyelmet szentelhetek - a kutatás mérföldkövévé vált.

A két kézikönyv mellett két folyóiratot kell megemlíteni, amelyek nélkül a mai németországi kutatás képe nem képzelhető el: a *Gutenberg-Jahrbuch* (Gutenberg Évkönyv), amelyet 1926 óta adnak ki Mainzban és a könyv történetéről szóló tanulmányokat közöl. Eredetileg főleg ősnymtatványokat mutatott be. Az újjáalakult *Historische Kommission des Börsenvereins des Deutschen Buchhandels* (Német Könyvkereskedelmi Tözsdeegyesület Történeti Bizottsága) 1956 óta Frankfurt am Mainban adja ki az *Archiv für Geschichte des Buchwesens* (A könyvtörténet adattári folyóirata) című szaklapot, amelyben alapvető tanulmányok mutatják be a kutatás folyamatát, valamint a probléma és a módszerek változását.

Végül ki kell emelni néhány tudós nevet, akik a németországi könyvtörténet kutatásában érdemeket szereztek az utóbbi években és évtizedekben. Így megemlíthető Josef Benzing, Rudolf Blum, Hans H. Bockwitz, Ferdinand Geldner, Herbert G. Göpfert, Konrad Haebler, Horst Kunze, Ernst Kyriss, Hans Lülfig, Aloys Ruppel, F. A. Schmidt-Künsemüller, Albert Schramm, Carl Wehmer, Hans Widmann sok kevésbé jelentős munkatársuk képviselőjeként.

Mindezek után az a benyomás alakulhat ki, mintha a németországi könyvtörténet nagyon alaposan és átfogóan feltárt lenne. De nem ez a helyzet. Időközben sok mű elavult, új kérdések merültek fel, számos forrás még feltáratlan. Semmi esetre sem vagyunk a németországi könyvtörténeti kutatás végén, hanem úgy tűnik, még mindig az elején.

Először is egy kritikai szempontú bibliográfiára lenne szükség, amely az eddigi németországi könyvtörténeti kutatást úgy rendszerezi, hogy ez a válogatás megbízható áttekintést adjon a kutatás jelenlegi helyzetéről. Ma a bonyolult bibliográfiai helyzet megnehezíti a tudósoknak a szétszórt, sok szakot felölelő irodalom áttekintését, és azt, hogy a kutatás helyzetéről képet alkossanak. Elengedhetetlen feladat a könyvtörténet eddigi, elsősorban 1856 óta folytatott kutatásának bibliográfiai feldolgozása. Csak így lesz áttekinthető az egész kutatási terület.

Amellett kívánatosak lennének kutatási jelentések, az egyes területekhez bibliográfiai függelékekkel. A könyves művelődés történetének egyes témáiról - mint például a németországi cenzúra története, vagy a 18. századi könyvkiadás - olyan munkáknak kellene a kutatási helyzetről tájékoztatni, amelyek válogatnak az eddigi irodalomból, felvázolják a problémákat, valamint bemutatják a módszereket és a kutatási célokat.

Gondolhatnánk - mint hosszútávú feladatra - egy *Lexikon zur Geschichte des Buchwesens in Deutschland* (Németországi könyvtörténeti lexikon) kiadására. De minden ilyen javaslat az eldöntendő kérdés bevezetése lehet: melyek azok a feladatok, amelyek ma a könyvtörténet területén megoldásra várnak? Csak a nagyon kiterjedt kutatási terület felosztása után alapozható meg egy ilyen tudományos vállalkozás.

A kutatási területek felosztása

A könyves művelődés története, vagyis a legtágabb értelemben vett könyvtörténet alatt az ember a könyvek előállításának és terjesztésének történetét érti. Már a *Lexikon des gesamten Buchwesen* használta ezt a fogalmat, ami az *Archiv für Geschichte des Buchwesen* címben is éppúgy bevált, mint a mainzi egyetemi intézet nevében. A könyv kutatása alatt a kommunikációs cél által meghatározott szervezeti és gazdasági összefüggések összessége, tehát a könyvtörténet, a könyves művelődés (Buchwesen) értendő, éppúgy, mint például a bankügy (Bankwesen) vagy a közlekedésügy (Verkehrswesen) esetében.

Ennek a fogalomnak pontosabb körülhatárolása érdekében - mintegy a bibliográfiai tájékoztatásra való tekintettel - talán nemcsak a téma sokféleségét kellene szem előtt tartani, mint ahogy az *Archiv für Geschichte des Buchwesen* megnevezésben tükröződik, hanem meg kellene próbálni a feladatban rejlő, tehát a szakszerű határokat megtalálni. Még hozzá két körülhatárolás látszik elengedhetetlenül szükségesnek. Az első az, hogy „könyv” fogalom alatt a nyomtatott könyv értendő. Az antik tekeresekre és a középkori kéziratokra sok tekintetben más szabályok vonatkoznak, mint amilyeneket a nyomtatott könyvre vonatkozóan ismerünk. Bár előfordulhat a területek átfedése, a tárgy áttekinthetősége érdekében mégis tanácsos az egyébként is átfogó tudományágakat a nyomtatott könyvre korlátozni.

A másik módszertani és gazdaságossági behatárolás, jóllehet nyilvánvalóan anakronisztikus, de éppannyira szükséges is: a könyvtörténet kutatásának a német nyelvterületre való korlátozása. Magától értetődően az embernek látnia kell a nemzetközi összefonódásokat és a nemzeti fejlődésnek a nemzetek feletti tendenciáktól vagy külföldi befolyástól való függését, mégis ésszerű a saját nyelvterületre koncentrálni. Amikor az ember hozzájárul a könyvtörténet kutatásához, legjobb mindig először nemzeti keretekben kezdeni. Itt kerültek leginkább napvilágra a forrásanyagok és előkészítő munkák. Emellett hangsúlyozandó, hogy ebben az összefüggésben figyelembe kell venni a külföldön található német könyveket és a Németországban található külföldi könyveket is. A könyvtörténet külföldi kutatásának előképei bizonyítják, milyen célszerű egy ilyen, a saját nyelvterületre történő lehatárolás. Nagy tisztelettel szemléljük például az angol és a kelet-európai kutatást is. Az itt bemutatott elmélkedés kilép a maga szabta határokon túlra.

A könyvtörténet magában foglal minden problémát, amely történeti aspektusban a könyvek írására, a nyomtatásukra, a kötésükre, a kiadásukra, az eladásukra, az olvasásra és a gyűjtésre vonatkozik. A könyvnek a humanizmustól a jelenkorig tartó évszázadok alatti keletkezési és terjesztési folyamatának tudományos kutatásáról van szó. Ezeknek a folyamatoknak különböző foglalkozási és embercsoportok a részesei: így a papírkészítő, a betűöntő, a szedő, a

nyomdász, a grafikus, a könyvkötő, a kiadó, a kereskedő, a gyűjtő, az antikvárius, a könyvtáros és - a szellemi közvetítés folyamatában - a szerző és az olvasó a processzus elején és annak végén.

Ha a könyv előállításának és terjesztésének történetét részleteiben tekintjük, kilenc kutatási területet különböztethetünk meg, melyek közül néhányak már régóta önálló tudományágat képeznek, míg mások csak most jelentek meg.

Így az egyik első területe a könyvírás történetének (*Geschichte des Bücherschreibens*) még majdnem teljesen elméleti természetű. Hogy a nyomtatott kéziratot mint a megjelenés előtti formát milyen állapotban adta a szerző a kiadónak, arról még keveset tudunk. Inkább ismertek az irodalmi művek kéziratai. De hogy a letisztázott írást összehasonlíthatnánk-e a nyomtatás előtti szöveggel, hogy hogyan teszik szedhetővé a kéziratot, hogyan zajlanak a leadás és a szedés közötti változtatások, hogy történik a címlap és az előszó megszerkesztése, a szedéspróba és a korrektúra, azt még nem kutatták. A szerzőnek a kiadóhoz való viszonyának, a kiadási szerződésnek, a szerzői jognak és a honoráriumnak a kérdései összefüggnek ezzel: eddig ezeket elszigetelten, mindenek előtt szépirodalmi szerzőkre vonatkozóan vizsgálták. Az elkövetkező kutatások feladata lesz az elérhető dokumentumok alapján többet megtudni a szerző és kiadó kapcsolatáról, ezen össz munka módjáról és változásairól. A szerzők és kiadók közötti levelezés megjelentetése ebben a tekintetben sokat segítene.

A filológiai tudományok, leginkább a kézirat kérdéseire felkészülve, kéziratokkal és nyomtatás előtti szövegekkel foglalkoztak a kiadás keretein belül: esettanulmány formájában nyilvánosságra hozott, elszigetelt vizsgálatokat végeztek egyes szerzőkről és egyes időszakokról. Ha az esettanulmányokat összefoglalnák, közelebbi következtetéseket is le lehetne vonni a könyvírás történetéről, tehát a technikai reprodukció előfázisáról.

Ha eddig egy új kutatási területről beszéltünk, a második területről, a könyvnyomtatás történetéről (*Geschichte des Buchdruckes*) épp az ellenkezőket mondhatjuk el. A könyvtörténet e klasszikus területe több tanulmányban is téma volt különböző címekkel: pl. *Geschichte des Buches* (A könyv története), vagy *Geschichte des Buchdruckes* (A könyvnyomtatás története), vagy *Geschichte der Buchdruckerkunst* (A könyvnyomtatás művészetének története). Számtalan vizsgálat foglalkozik a könyvnyomtatás történetének korai szakaszával, az ősnymtatványokkal, önálló tudományág jött létre a könyvtörténet keretében. Feladata, hogy a típusösszehasonlítás (betűösszehasonlítás) kipróbált módszerével a nem cégjelzett és datált nyomtatványok eredetét, a nyomtatás fajtáját, a keletkezés idejét meghatározza.

A 16-19. század nyomdáiról még az egyes helységek könyviparának történetével összekapcsolva is nagyon keveset tudunk. Hiszen nemcsak biográfiai és cégtörténeti részletekről van szó, hanem a szedés, javítás, nyomtatás és utánnomás alapvető problémáiról is. Mindezek történeti kutatása Németországban még gyerekcipőben jár. A nyomtatás gondos technikai vizsgálatával bepillantást nyerhetünk a könyvelőállítás szokásaiba. Így felfedezhetjük a nyomtatás közben történő változások folyamatait, felismerhetjük a másodnyomást és meg tudjuk ítélni az utánnomást. A nyomdászattörténeti kutatás nem csak a filológiai munkát igényli, hanem a könyvnyomtatás gazdaság- és technikatörténeti dokumentumait is össze kell gyűjteni. A könyvelőállítás anyagi helyzetének felmérése a jövőnek éppoly fontos feladata, mint a könyvtárak történetének vizsgálata.

A nyomdászattörténet keretein belül a tipográfia változásait is erőteljesebben kezdték kutatni, mint eddig. Nemcsak a csúcsteljesítmények érdemelnek gondos elemzést, hanem az alkalmi nyomtatványok is; ezenkívül vizsgálandó az egyes írástípusok elterjedése, továbbá a betűöntés

és a nyomtatás összefüggései. Amennyire ismert a 15. században ez a probléma, annyira kevésbé ismerjük a Németországbeli helyzetet a következő évszázadokban; honnan ismerte a nyomdász a betűt, mennyire önállóan kellett gondolkodni a betűöntésről? Honnan jöttek aztán a matricák? Milyen szabályok szerint kapcsolták össze a különböző írásfokokat? Voltak-e valamilyen irányzatok és szokások a szedéssel kapcsolatban? A nyomdászat megítélésekor fontos szerepet játszanak ezek a kérdések: a fordulat felismerése a fraktúra és az antikva felhasználásában nem elegendő. Különösen a tipográfia történetének kéne az írás történetének visszahatásait bemutatni és így mindig újra a nyomtatott szöveg gyökereihez visszatérni.

A tipográfia kérdéseivel szoros összefüggésben állnak a korábbi évszázadok könyvdíszítéséről, sőt a könyv formájáról való elképzelései; a könyv kidolgozásának (*Geschichte der Buchausstattung*) történetét önálló kutatási területnek kéne tekinteni. Néhány példa erre: a korai nyomtatványok fametszetei, a reformációkori nyomtatványok címornamentikái, a 17. és 18. századi rézzel díszített címezések, egyáltalán a különböző idők különböző fajtájú könyvillusztrációi, az iniciálék, vignetták, nyomdászjelvények, ornamentika. Változott-e a könyvillusztráció a 17. és 18. században? Jellemző volt a barokk irodalom könyveire valamilyen díszítésforma? Hogyan használták a 19. században a könyv kivitelezésének új technikai lehetőségeit? Mely esztétikai elméletek képezik a századforduló nyomdaiparának alapjait? Ezek a kérdések a könyvillusztráció és általában a díszítés kérdéseit érintik. Ismereteink első sorban egyes fametszőkre és rézvágókra, litográfusokra és színnyomókra, valamint a művész könyvhöz való viszonyára vonatkoznak. Ezek olyan tanulmányok, melyek művészettörténeti módszerekkel dolgoznak. A könyvillusztráció a grafikával áll szoros kapcsolatban, az elhatárolás közelebbi magyarázatokat igényel. Könyvek illusztrálása és díszítése azonban kultúrtörténetileg is fontos tevékenységek. Éppen a könyv formájának vizsgálatából ismerhetjük meg a szerző, a nyomdász vagy a kiadó beállítottságát és személyiségét. A könyvtörténet kutatásában éppen ezért fontos és vonzó feladat az iniciálék, nyomdászjelvények, vignetták vizsgálata. A tipográfia és a könyv kidolgozásának leírása és elemzése a könyv individualitásába enged bepillantást. A meglehetősen szétszórt adatok eddigi kutatása ugyanakkora figyelmet érdemel, mint az eredeti anyag osztályozása.

A papír, vagy bármely anyag, amelyre nyomtattak (pergamen, selyem, bőr, stb.) is a könyv része. A papírt a könyvnyomtatás feltételének tekinthetjük, és egy felsorolás elejére állíthatjuk. Mivel a papírkészítők a betűöntőkkel, fametszőkkel és rézvágókkal ellentétben majd mindig szállítók voltak, könnyen érthető, hogy a papír, a papírelőállítás, papírfajták és vízjelek története már korán önálló tudományág volt (*Geschichte des Papiers*). A papírral és vízjellel foglalkozó ágak speciális tudományágak, melyek saját módszerek alapján dolgoznak, saját intézményt tartanak, s nem csak a könyvnyomtatás történetébe sorolják magukat, hiszen a papírra nem mindig nyomtatnak. Másrészről viszont hiányosak a papírtörténeti kutatások, melyek pedig szoros kapcsolatban állnak a könyvnyomtatással. Milyen papírt milyen könyvformához használtak? Milyen kereskedelmi vagy egyéb oka lehetett annak, hogy egy könyvet különböző papírokra nyomtattak? Kik számára nyomtatták a könyveket írópapírra, kik számára postai papírra?

A papírral és a vízjellel foglalkozó tudományok mellett a kötészet is már régóta speciális diszciplína. De a könyvkötészet történetének (*Geschichte des Bucheinbandes*) csak a könyvészet történetének keretein belül van értelme. A régi kötés kézművesi kérdéseiről, esztétikai problémákról, anyagról és díszítésről, a hivatás kérdéseiről, a könyvkötő feladatairól és teljesítményéről kézművesi és kereskedői tevékenységének évszázadok alatti változásáról van szó. A könyvkötőről alkotott kép sokkal többet változott, mint a nyomdászéről, aki a 19. század közepéig egy valódi Fiala Gutenberg tudott maradni. A kötéskutatásnak nagy hagyománya van Németországban is, s más kutatási ágazatokkal ellentétben nagyon sok eredmény is

született ezen a területen. Gondoljunk Hans-Loubier, Ernst Kyriss, Helmuth Helwig, Ilse Schunke és sok más kutatók tanulmányaira. Mégis több kérdés is még megválaszolásra vár, például milyen társadalomtörténeti bepillantást tesz lehetővé a könyvkötészet megismerése? Mit jelent a kiadó kötése a könyv terjesztése és demokratizálása szempontjából. A reklám milyen részét jelenti a kötés és a védőborító?

Ahogy a könyvnyomdászat története, úgy a könyvkereskedés története (*Geschichte des Buchhandels*) is mindig a könyvtörténeti kutatások központi témája volt. A gazdaság- és társadalomtörténet módszereivel egy város, időszak vagy terület cégeit, kiadóit és könyvkereskedéseit, valamint a könyvkereskedés történetét vizsgálják. A Tözsdeegyesület Történeti Komissziója a könyvkereskedést a könyvtörténeti kutatások egy fontos faktorának ismerte el. A könyvkereskedők részvétele ebben a kutatásban azzal magyarázható, hogy egy olyan szakmai egyesület - ritkaságszámba menően -, aki a történeti kutatás elkötelezettjének tekinti magát.

A könyvkereskedés története egy nagyon széleskörű kutatási terület. Hozzá tartozik: a kiadók története, a könyvkereskedések, a szortiment, az antikváriumok és a könyvterjesztés más formáinak (kolportázs-könyvkereskedés, kész-szortimentek, vándorkönyvkereskedések, pályaudvari könyvkereskedések) története, de a könyvvarusközösségek, a könyvpiacok, a könyvkereskedői szervezetek története is. Egyes kiadók és könyvkereskedések vagy maguknak a kiadó és kereskedő személyek történetét a cégtörténetek vagy az életrajzok leírásaiból ismerjük, melyeket különböző módon, tudományos megalapozottsággal vagy dilettánsan írtak. Közelebről megvizsgálva természetesen megállapíthatjuk, hogy a legtöbb kiadó története gondos forrástanulmányozás segítségével még megírható. Hiányoznak a döntő előmunkálatok, így a kiadók termékeinek katalógusa, a kiadói levelezések gyűjteménye, a biográfiai bizonyítékok és a levéltári anyag áttekintése. Csak ha ezek megvannak, akkor alkothatunk képet a kiadóról, hatásukról, jelentőségükről és mindenképp az idő haladásával változó funkciójukról. Csak a résztanulmányok elkészülése után kaphatunk választ azokra a kérdésekre, melyek például a korai újkor megismeréséhez fontosak. Hogy nézett ki a könyvkereskedés a kereskedővárosokban és az irodalmi városokban, az egyetemi és székvárosokban? Milyen volt a könyvkereskedőnek a vásárlóközönséghez fűződő kapcsolata? Miben látták ők maguk feladatukat? Hogyan dolgoztak a könyvkereskedők és a nyomdászok, hogyan a könyvkötők és a kiadók egy városban? A társadalom mely fokán álltak a könyvkereskedők? Hogyan viselkedtek a gróffal és a várossal szemben? Milyen problémák adódtak a cenzúrából és az utánnomásból? Milyen szervezeti formák között dolgoztak, hogy az állítólagos jogtalanságokat orvosolhassák? Így adódik egyik kérdés a másik után. A könyvkereskedés, annak szervezetének és hatásának története egy rendkívül komplex, különböző kérdésfeltevésekkel megközelíthető kutatási terület, melynek eredményei egy város vagy ország gazdasági és kulturális fejlődését is visszatükrözik.

A könyvkereskedő mindennapi munkájával kapcsolatos kérdéseket is fel kell tennünk: hogyan terjesztette a könyveket? Mit ajánlott vevőinek, hogyan reklámozott hirdetések, katalógusokon és prospektusokon keresztül új könyveket? Ezek olyan kérdések, melyek a könyvkereskedő mint kultúráközvetítő szerepét társadalomtörténeti szempontból közelítik meg. Ehhez ismét szükséges az ismeretlen források, régi katalógusok, újsághirdetések áttekintése.

A könyvészet történetén belül a könyvkritika történetét (*Geschichte der Buchkritik*) is önálló területként kell kezelnünk. Egyrészt irodalomtudományi és sajtótudományi kutatások, másrészt egy még mindig a kezdeteken álló tudománytörténet tárgya. Az irodalmi folyóiratok szerepét, a recenziók funkcióját, a megbeszélések dokumentációját, formáját és hatását, a kritikus munkáját és a könyvpiacra belüli helyét a recepció szempontjából kell vizsgálni. A

könyvkritika az író, valamint az olvasó közötti egyik legfontosabb, de semmi esetre sem központi közvetítő faktor. Egy korszak vagy egy szaktudományterület könyveinek megismeréséhez a recenziókban tükröződő nyilvános vélemény kutatása járható út. Nemcsak a könyvkiadás történetéhez, hanem mindjárt a recepciótörténetéhez is, mely a könyvtörténeti vonatkozásokon természetesen messze túlmutat, anyagot kell gyűjteni.

A könyvkritika történetével az első olyan feladatkört nevezzük meg, melyet korábban alig soroltak a könyvtörténethez: a könyvek vásárlók és kritikusok általi fogadtatását. Csak az újabb kutatásokkal került előtérbe, s így a szerző-kiadó-olvasó hármasság kapcsolatába új tényező került be. A korábbi, pozitivisták kutatás a könyvek előállításának és terjesztésének problémájára szorított. Ma már a legjobb a szerző és a könyvírás kérdéseit az első helyre helyezni, majd a könyvelőállítás technikai és gazdasági folyamatainak bemutatása után a gyűjtést és az olvasást a lánc utolsó szemeként tekinteni.

A könyvgyűjtés története (*Geschichte des Büchersammels*) a könyvészet területén belül önálló kutatási terület. A könyvgyűjtés régi szenvedély: a gyűjtő könyvállományt szerez a későbbi könyvolvasáshoz. A könyvbirtoklás szolgálhat magán vagy közhasznú célokat. A privát gyűjtés ideológiája a bibliofília, és a könyvolvasás élvezetén túl természetesen az elmélkedést is magában foglalja. A magángyűjtővel ellentétben a könyvtáros professzionális gyűjtő, aki egyben a könyvek kezelője és közvetítője is. A könyvtáros abban a nehéz helyzetben van, hogy mások számára kell gyűjtenie, gyakran olyan embereknek, akiket olvasónak gondol vagy annak kíván.

A könyvgyűjtés történetének kutatásába a magán- és intézményi könyvtárak valamint egy hagyománygazdag, történelmi módszerek alapján dolgozó, meglehetősen önálló szaktudomány, a könyvtártörténet tartozik bele. Kutatási területe eddig mindenek előtt a nyilvános gyűjtemények fejlődésére terjedt ki. A könyvtártörténetet tekinthetjük egyrészt történeti segédtudománynak, másrészt a könyvtörténet [a könyves művelődés története] keretein belüli központi szerepű klasszikus tudománynak. A kutatás középpontjában egyes könyvtárak történetének vizsgálata, a beszerzés, a berendezés, a katalógusok és építési viszonyok kérdései állnak. A könyvtártörténet tehát igazgatástörténet, mely magába foglalja az egyes könyvtárosok tevékenységének a bemutatását is. Az olvasói szokások történeti kutatása döntő feladat elé állítja a könyvtártörténetet: a használókra, olvasói rétegekre, az olvasmányanyagra kérdez rá. Így egyre fontosabb könyvtártörténeti források lesznek a kölcsönzésről, az olvasóleltárról szóló adatok. A kérdésfeltevés ugyanúgy érvényes az ún. nyilvános könyvtárak (korábban népi könyvtárak), mint a tudományos könyvtárak kutatásakor. Mindehhez még hozzájön a tudománytörténeti szempont is: mit adott egy könyvtár a tudománynak? Ezek a könyvtár tevékenységeire adott válaszok, melyekre Lessing is kitért. Ez az egész problémakör - a könyvtárak hozzájárulása a tudományok történetéhez - még kutatásra vár.

De a magánkönyvtárak tanulmányozása elé is, mely főleg a gyűjtők dolga, új követelményeket állít az olvasói szokások kutatása. Éppen az olvasói szokások megismerése érdekében, hogy az olvasmánykánonra és a könyvre mint oktatási eszközre vonatkozó kérdéseket meg tudjuk válaszolni, fontos a magánkönyvtárak tartalmának és állományának vizsgálata, s mint ezek forrása egyre nagyobb jelentőséget nyernek a magánkönyvtárak katalógusai, gyakran antikváriumok aukció- illetve eladási katalógusai.

A könyvtártörténet és az olvasóközönség történetének nem érdektelen forrásai végül a könyvtárak jelzésére szolgáló exlibrisek. A könyvjelzések gyűjtése is a bibliofil tevékenységek közé tartozik, esztétikai, kultúr- és művészettörténeti szempontból vizsgálják őket.

A történeti olvasó- és olvasmánykutatás (*Geschichte des Lesens*) a tudomány egy fiatal területe. Kérdései körülbelül így hangzanak: mit olvastak, milyen olvasói szokásai voltak az olvasónak, milyen változásoknak volt az olvasó alávetve, hogyan ismerhetjük meg a korábbi korok olvasóját, vásárló volt-e vagy könyvtárakban olvasott? Az olvasói szokások történeti kutatása a választ a levéltári források felhasználásával (katalógusok, kölcsönzési listák, előfizetési jegyzékek) és irodalmi dokumentumok (naplók, levelek, memoárok) segítségével akarja megtalálni, hogy így az olvasóról egy differenciált képet alkothasson. Az olvasói közönségek, társaságok és kölcsönzőkönyvtárak kutatása is - akkor is, ha ez részben már a könyvtártörténet területére is átfolyik - lehetőséget ad arra, hogy a könyv olvasás tevékenységébe bepillantást nyerjünk: oktatástörténeti összefüggések tisztázásáról van szó. Milyen társadalmi rétegekben olvastak? Milyen fajta könyveket olvastak? Hogy nézett ki a csoportban való olvasás: a családban tartott felolvasás, az iskolai, a közösségi, a szalonok- és kávézóbeli olvasás? Egyáltalán milyen hatása volt az olvasásnak kora kultúrájára? Tudománytörténeti szempontból minden a könyv használásával kapcsolatos kérdés az intellektuális munka eszközével kapcsolatos: az olvasással, mint az idővel változó mesterségre vonatkozik. Olvasmányélményekről és olvasói szokásokról fennmaradt elméleti dokumentumok és feljegyzések szükségesek ezekhez a kutatásokhoz.

Az egyes területeknek - melyek a legtágabb értelemben vett könyvtörténet kereteibe tartoznak - leírása megmutatta, milyen átfogóak és különbözőek az egyes kutatási feladatok. Minden módszertani és célkitűzésbeli különbség ellenére az egész egy olyan feladatnak tekintendő, mely a tudósokat és könyvtárosokat, a könyvkereskedőket és antikváriusokat, a könyvgyűjtőket és történészeket egyaránt érinti.

A könyvtörténet egy interdiszciplináris kutatási terület, melyet egy főfogalommal jelölünk, de módszertanilag és tudományökonómikailag egyes szakokba sorolhatunk, így a gazdaság- és társadalomtörténethez (könyvnyomtatás és könyvkereskedés, papír, kötés), a technikatörténethez (könyvnyomtatás, papír, kötés) a művészettörténethez (könyvillusztráció, írástörténet, a könyv kivitelezése, tipográfia, exlibris), az irodalomtörténethez (könyvírás, gyűjtés, olvasás), tudomány- és oktatástörténethez (könyvírás, gyűjtés, olvasás; könyvkereskedés). Egyes területek természetesen önálló diszciplínákként is tekintendők: a könyvnyomtatás története (korábban könyvtörténetnek nevezték), az ősnymtatvány-tan, a papír története, a kötés története, a könyvkereskedés története, a könyvtártörténet. Ehhez jönnek még speciális metodikai kutatások: a vízjelkutatás, a nyomtatás történeti kutatása, a kötések vizsgálata, az olvasói szokások történeti kutatása.

Ez az összefoglalás mutat rá, milyen nehéz a könyves művelődés történetét egy átfogó tudományággként kezelni. Amilyen heterogén a kutatási tárgy, ugyanolyan sokrétű a tudósok és a laikusok, a szakmabeliek és a kedvelők részvétele a kutatásban. Ezért is nagyon fontos a szervezés összehangolása és az együttműködés.

A külső kritériumok szerinti kutatási területek

A könyves művelődés történetének feladatkörét egy másik szempont alapján is vizsgálni kell. A könyvet mint nyomtatott művet eddig a keletkezés és előállítás, valamint a terjesztés folyamatában tekintették. A könyv különböző formáival és tartalmaival nem foglalkoztak. Hibás lenne azonban, ha a könyvtörténet kutatását a könyv megjelentetésének vizsgálatára korlátoznánk. Más, nyomtatásra vonatkozó dokumentumokat is, melyeket csak más tudományterületek összefüggésében vagy a kutatás egy mellékszálaként említettek, be kell vonni a vizsgálatokba.

Itt főleg a sajtótermékeket kell megnevezni, az újságokat, folyóiratok, képes hetilapokat, kalendáriumokat, almanachokat; ezek időszakos kiadványok, melyek rendszeresen vagy néha rendszertelenül jelentek meg, zárópéldány nélkül. Az újságok, sajtótermékek történetének kutatása a publicisztika tudományához tartozik, amit korábban sajtótudománynak neveztek, ma azonban már a kommunikációtudomány modern ágához sorolják. Az újság egy olyan médium, melynek szervezési formáit és hatásait kutatják. Azt azonban hangsúlyozni kellene, hogy a könyvészet tudományától való eltávolodás ellenére fenn kellene tartani a kapcsolatot ezzel a klasszikus tudományággal, hiszen az újság végső soron a nyomdaipar egy terméke.

Máshogy áll a dolog a folyóiratok és képes hetilapok, a kalendáriumok és almanachok történetének kutatásával. Kapcsolatban állnak a könyvtörténettel, sőt valamelyest az irodalomtörténettel is, ahogy ezt a morális hetilapok történetének, a folyóirat egy különös formájának vizsgálata mutatja. A kartográfiai és a zenei nyomtatványokat is a könyvtörténeten belül vizsgálják. A specifikus problémákat a szaktudományok, a történeti geográfia és a zenetörténet keretein belül kutatják. De az eredményeket a könyv általános történetének vizsgálatánál is felhasználják.

Végül egy meglehetősen kidolgozatlan terület az alkalmi szedés és nyomtatás. Ide sorolhatunk mindenféle szórólapot, színházi és hirdetőlapot, kalendáriumlapokat, plakátokat, prospektusokat, stb. A jövőbeli kultúrtörténeti kutatás ezekre a napi termékekre is több figyelmet fog fordítani. Nyilvánvaló, hogy az alkalmi nyomtatványok a reklámtipográfia lehetőségeiről és problémáiról ugyanúgy felvilágosítással tudnak szolgálni, mint kultúrtörténeti és oktatástörténeti összefüggésekről.

Tartalmi kritériumok szerinti kutatási területek

Ha a nyomtatás dokumentumainak egyes formáira való utalás már ilyen gyümölcsöző adalékot nyújt a további kutatás számára, úgy ez a tartalmi kritériumok szerint csoportosított könyvformákra még nagyobb mértékben érvényes.

Ezen könyvformák vizsgálata több szaktudomány hatáskörébe is beletartozik. A kutatási eredmények természetesen a könyvtörténet szempontjából nagyon fontosak, különösen akkor, ha egy bizonyos könyvtípust az előállítási és a terjesztési folyamatok könyvtörténeti aspektusából vizsgálunk.

Különös, hogy a különböző könyvformákat eddig a könyvtörténet kutatásának összefüggésében nem tekintették. Ez persze az egész kutatási terület áttekinthetetlenségével függ össze. Annál szükségesebb lenne, a különböző könyvformákról végre tiszta képet nyerni és különböző funkciójukat vizsgálni.

Az első a *tudományos könyv* története legyen, melynek kutatása a könyvtörténettel együtt a tudománytörténet egy központi feladata. Egy tudományos mű sok változásnak van kitéve. Egy szakterület elismerése és jelentősége gyakran tükröződik a könyvkiadás teljesítményeiben, műsorozatokban, forrásgyűjteményekben, szaklexikonokban és könyvismertető lapokban. A nagy tudományos vállalkozások története sok adattal tud szolgálni. A tudományos kiadványok speciális formái is - leírások, biográfiák, vizsgálódások, kommentárok és tanulmányok - a tudományos élet kifejezési formái és műfaj történeti szempontból kutatandók.

Az egyház történetében is döntő szerepet játszik a könyv. *A Biblia kiadástörténete* nemcsak nagy nyomtatástechnikai teljesítmények jelképe Gutenberg ideje óta, hanem a nyomtatott könyv legmagasabbrendű megjelenése is. Így a Bibliát egészen évszázadunkig a könyv szim-

bólumának tekinthetjük. A Biblia kiadásának története nemcsak anyagot nyújt a könyvnyomtatás, a kivitelezés részletes kérdéseire - a könyvillusztráció önmagában egy széles terület -, a terjesztést az olvasás kritériumának, a nyomtatvány hatásához szükséges előfeltételnek kell tekinteni. Ugyanez érvényes a lelki kalauzok mint énekeskönyvek és imakönyvek, postillák és prédikációs könyvek más formáira. A szellemi és lelki épülés csak a könyv segítségével lehetséges.

Nézzünk egy másik könyvformát: a *törvénykönyvet* és történetét, mely szintén hasonló formákban, törvényszövegekként, rendeletekként, kommentárokként követhető. A könyvtörténeti kutatások ismereteket nyújthatnak a jogi szövegek terjesztéséről és a rendeletek közvetítéséről. A jogtörténet adalékot szolgáltat a tudományos könyvek történetéhez is.

Még fontosabb a *népkönyvek* történetének kutatása. Ezek általában népszerű íráskorok, használati könyvek, melyek a széles néprétegek tanítására szolgálnak. Már a felvilágosodás előtt, a humanizmus korában megjelentek, és a mindennapi élet bármely területén szükséges praktikus ismereteket közvetítik. Itt első sorban a gyógyfüvek és az orvosságok alkalmazásával kapcsolatos könyvekre, a szakács- és kertészettel foglalkozó könyvekre, a parasztok, a kézművesek és a kereskedők kézikönyveire kell gondolni. A történelemkönyvek is gyakran oktató célokat szolgáltattak. Ez az útleírásokra is vonatkozik. Végül az útikalauzokat, a művészeti könyveket és a lexikonokat kell megemlítenünk. Ezek a könyvformák a tanítás és oktatás utolsó fázisában használhatók. Ezen könyvek keletkezésének, terjesztésének és jelentőségének vizsgálatát a kultúr- és oktatástörténet keretein belül, a könyvtörténet aspektusai szerint kell végezni.

A *tankönyv* történetének a kutatása, mely oktatási célokra szolgál, szintén a kutatás egy hiányterülete, mely nem csak a történeti pedagógia kérdéseit válaszolja meg, hanem a könyvtörténet problémáira is feleletet ad. A tankönyv minden formáját, pl. az ábécéskönyvet, az olvasókönyvet, a számolókönyvet, a tankönyvet és a szakkönyvet is lehet forma és tartalom szerint a történeti változások szempontjából vizsgálni. Ebben persze tükröződik a könyv története is: az olyan tömegcikkek, mint az iskolai- és tankönyvek, különös tanulságokkal szolgálhatnak a könyvkereskedés teljesítőképességével és az oktatási folyamatban való részvétellel kapcsolatban.

Egy megjegyzés az *irodalmi művek* történetéhez. Az eddigi felsorolás azt mutatja, hogy a könyvtörténeti leírásokban nem szabad abba a hibába esni, hogy a könyvprodukciónak, melynek fejlődésével foglalkozunk, a szépirodalommal egyenlővé tegyük. A barokk vagy a klasszikus-romantikus könyv nemcsak irodalmi produktumként képvisel egy bizonyos korszakot. Költők és írók művei gyakran a kiadók kiemelkedő munkájának is bizonyítékai lehetnek. Az írott szöveg esztétikai igényének megfelel a nyomtatott szöveg minőségi színvonala, s ilyen értelemben a külső a belső tükröje lesz.

Végül említsük meg a *szórakoztató irodalom* történetét. Azok a könyvek, melyek bizonyos korú személyek szórakoztatására szolgálnak, szintén valamelyest az irodalomtudomány tárgyai: gyerek- és ifjúsági könyvek, komikák és filléres füzetek, olcsó regények felnőttek számára, korábban „népkönyvek”, ma különféle népszerű olvasmányok. Ezeket az inkább használatra mint gyűjtésre szánt könyveket is a tudományos kutatás tárgyának kell tekinteni. A ponyvairodalom kutatása ma mindenek előtt az olvasói magatartás és az irodalom eladhatóságának kérdéseire szolgál adatokkal. De a szerzőség, a nyomdász, a kiadás külső formája az ár és a terjesztés kérdései is felvilágosítást adnak ezen könyvprodukciónak sokrétűségéről. Éppen a szociális alsóbb rétegek éltek ezekből a könyvekből, melyeket gyakran a ponyvaárusok, a piaci kereskedők, a könyvkötők és a zsidóárusok árultak, és a könyvtörténet méltatása éppúgy nem mehet el ezen formák mellett, mint a tankönyvek és hitkönyvek mellett.

A könyv története mint kutatási cél és oktatási feladat

A könyv története egy rendkívül átfogó jelenséget foglal magában, mely gazdasági és szociális, kulturális és tudományos aspektusokat kapcsol össze. A „könyv” mint olyan nem létezik, minden kornak megvan a maga könyve, mely kifejezi a történelmi és kulturális helyzet egyediségét. Különböző tudományok foglalkoznak a könyv jelenségével: a tudománytörténet a tudományos témájú könyvvel, az egyháztörténet a tanító célú könyvekkel, az oktatástörténet illetve a történeti pedagógia a tankönyvekkel, az irodalomtörténet az irodalmi művel és a szórakoztató irodalommal. A szaktudósoknak, akik a könyvek tartalmából indulnak ki, azokat a kutatásokat is hasznosítaniuk kellene, amelyek a könyv előállításának, terjesztésének folyamatával foglalkoznak. Szaktudományos problémáik feldolgozásakor olyan munkákra is támaszkodniuk kéne, amelyek például a könyvnyomtatás vagy egy város vagy egy terület könyvkereskedelmének történetét, egyes nyomdászok, nyomdák, kiadók és könyvkereskedések történetét tárgyalják, a tipográfia, az illusztráció, a másolótechnika, a papír és a könyvek terjesztésének kérdéseit válaszolják meg.

Így a könyvtörténet kutatását Németországban két tény határozza meg: egyrészt a hagyományos könyvtörténeti kutatás támogatásának lehetőségei korlátozottak, másrészt viszont a szaktudományok megváltozott problémafelvetése a könyvészet története iránti növekvő érdeklődést mutatja. A változó történelmi felfogások most egyre nagyobb mértékben a társadalmi folyamatokat tolják előtérbe, s így az olvasói rétegek, az informáló törekvések és oktatási folyamatok kérdéseit vetik fel. A könyv, mint a tudatformálás eszköze, történelmi jelenséggént egyre érdekesebb lesz.

Ilyen szempontok alapján a könyves művelődés történetének tanulmányozása éppolyan sürgős, mint amilyen nehéz feladat. Mivel a könyvtörténet Németországban - a mainzi egyetemet kivéve - nem egyetemi szak, amit tanulni lehetne, alig lehetséges a könyvtörténet iránt érdeklődő tudósutánpótlás kinevelése. Csak elszórtan keletkeznek más szaktudományok keretein belül - a germanisztika és a néprajz játszik itt a legfontosabb szerepet - könyvészet-történeti tanulmányok. Nagy örömmel fogadják, ha az olvasói szokások történeti kutatását sem hanyagolják el. Különösen, hogy azok számára, akik a könyvtörténetet akarják tanulmányozni, a főiskolákon erre nagyon csekély lehetőség adott, szükségünk van a jövőben is az antikváriumokra, a könyvtárosokra, a könyvkereskedőkre és a kiadókra, akik egyetemi tanulmányaikban is koncentrálhatnak a könyvészet történetére. Minél több lehetőséget gyűjtanánk, annál nagyobb lenne a társadalmi haszon.

Erre a helyzetre tekintettel minden, a könyv történetének területével foglalkozó intézetet erősíteni és bátorítani kell. Ez nem csak a Német Könyvkereskedők Tözsdeegyesülése Történeti Bizottságának jubileumára tekintettel fontos. A könyvkereskedők és kiadók által végzett munkája, mindenek előtt az *Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels* a németországi könyvtörténeti kutatások tartóoszlopa. Lehetővé teszi könyvtörténeti munkák publikációját és hozzásegíti a könyvkereskedőket és a kiadókat, tehát a könyv igazi közvetítőit és támogatóit ahhoz, hogy ne veszítsék szem elől mindennapi teendőik történelmi dimenzióit. Éppen a könyvkereskedelem igényli annyira, hogy más kulturális intézményekhez hasonlóan - színház, múzeum, könyvtárak - a történelmi gondolkodás terjesztésének és erősítésének részére maradjon.

Ahogy a Történeti Bizottság munkásságában a könyv története áll a középpontban, úgy a mainzi Gutenberg-Társaság elsősorban a nyomdásztörténet kutatásával foglalkozik.

Hasonlóak Németország más nagyobb és kisebb bibliofil társaságának törekvései. Publikációik és folyóirataik teret adnak könyvtörténeti munkáknak, és az elkötelezett könyvkereskedők és antikváriusok, könyvbarátok és könyvtárosok segítségével hála, támogatják a kutatásokat is. Ez különösen érvényes az *Imprimatur* című évkönyvre és a *Philobiblon* című folyóiratra, ezen terület két legfontosabb médiumára.

Korábban a könyvtárak voltak a könyvtártörténeti kutatás legfontosabb központjai. Ez az utolsó évtizedekben a technokratikus rendszereknek mint az állandóan fokozódó használatnak következtében megváltozott. Mégis vannak még olyan könyvtárak, melyekben a könyv történetének kutatása még mindig folyik. Ez nem csak hajdani grófi könyvtárakra érvényes, amik ma már általában állami vagy tartományi könyvtárak, hanem arra a még megmaradt néhány tudományos városi könyvtárra és néhány nagy egyetemi könyvtárra, amelyek hagyományos feladatuk tudatában maradtak. Hogy a könyvtár eltörténelmietlenedésének folyamatában a könyvtáros képzőhelyeknek és tanintézeteknek a könyvtörténeti oktatás helyeinek fontos szerepe van, érthető.

Ezeknek a nagyrészt privát intézeteknek kell azt a kutatást segíteni, melyet az egyes emberek, történészek, tudósok különböző szakirányokban a főiskolákon végeznek, amit könyvkereskedők, antikváriusok és gyűjtők folytatnak. Szükséges a kutatásban együttműködőknek vagy a kutatásban érdekelteknek a közös munkát, a gondolatcserét lehetővé tenni. Éppen ennek érdekében jött létre a wolfenbütteli Herzog August Könyvtárban 1975 májusában a *Wolfenbütteler Arbeitskreis für Geschichte des Buchwesens* (A könyvtörténet wolfenbütteli munkaegyesülete), mely egy kísérlet arra, hogy az ezen a tág kutatási területen dolgozókat egy társasággá összefogja, információkat közvetítsen és üléseket, munkamegbeszéléseket szervezzen. Egy ilyen munkaegyesület új impulzusokat is adhat a kutatásoknak; támogathatja a könyvészet történetének területén folyó vizsgálatokat. Fontos ehhez egy tájékoztató újság, amely mindent, ami a könyvtörténeti kutatásokban történik, számon tart, a kutatás élénkítését és az együttműködés szükségességét hangsúlyozza és mindenek előtt beszerzi a kívánt bibliográfiai adatokat.

A számos feladat, mely előttünk van és mely csak a bibliográfia és egy sor kutatási tudósítás segítségével lehet áttekinthető, csak akkor oldható meg, ha a könyvtörténet iránti érdeklődést a nagy nyilvánosságban is ébren tartjuk. Ehhez nagyon nagy mértékben hozzájárul a mainzi Gutenberg Múzeum, az offenbachi Klingspor Múzeum és a marbachi Német Irodalmi Archivum. Bepillantást engednek a könyv történetébe állandó vagy időszakos kiállítások kereteiben. Nem szabad elfelejtkeznünk a frankfurti maini Tözsdeegyesület könyvtáráról és archívumáról, melyek szívesen látogatott kiállítási helyek. A nyilvános könyvtárak a történelmi megjelenítések részesei: leginkább a Herzog August Bibliothek; muzeális termeiben a könyvtörténetet oktatástörténetként mutatja be. Természetesen minden antikvárius a régi könyvekért rajong, és kíváncsiságot mutat a történeti összefüggések iránt.

Szükséges, hogy az új kutatónemzedéket, legyenek azok könyvkereskedők vagy könyvtárosok az előadásokon és tanfolyamokon, kirándulásokon vagy bemutatókon keresztül közelebb vigyük a könyv történetéhez, mint egy nagyon aktuális problémához. Modern didaktikai eszközökkel el kell érni, hogy a fiatalokban is felébredjen a történeti tudat a könyv történetének megismerésén keresztül. Ez persze nem történhet adatok felhalmozásával, inkább a lényeg bemutatásával. A könyvészet története nemcsak egy sokrétű kutatási, hanem állandó oktatási feladat is.

Mivel a könyvnek döntő szerepe van mai társadalmunk fejlődésében, igényeljük kutatásának intenzívebbé tételét egy olyan korban, mely a történelemtől való elfordulás és a hozzá való közeledés között inog és ebben a felgyorsult világban csak fokozatosan, a hagyományos

értékek segítségével nyeri vissza tudatát. A könyv története - és ezt kell megmutatni - egy univerzális kutatási terület, melyben több tudományág és különböző módszerek találkoznak össze. Interdiszciplináris feladat, aminek éppen abban az országban, ahonnan a könyvnyomtatás kiindult, együttműködésre kellene motiválnia az embereket. A könyvtörténet széles területét modern szempontok mentén újra kellene vizsgálni, az eddigi kutatásokat ellenőrizni, az eredményeket modern kérdéssel megközelíteni. A régi forrásokat ki kell egészíteni, a részleteket megvizsgálni, az összefüggéseket feltárni. Így a könyv történetének kutatása olyan feladat lehet, mely elősegíti kultúránk és emberi életünk történeti megértését.

A Történeti Bizottság jubileuma felhívás a tudósokhoz és a könyvkereskedőkhöz, a könyvtárosokhoz és az antikváriusokhoz, a gyűjtőkhöz és a könyvbarátokhoz, hogy a 20. század végének e közös munkájában fáradhatatlanul vegyenek részt.

Mivel a könyvek valamikor a világot is meg tudták mozgatni, megérdemlik, hogy ma a kutatás tárgyává váljanak.

Weimann, Karl-Heinz

A német könyvtártörténetírás és módszerei

A könyvtártörténetírás Németországban tulajdonképpen csak az újkorban jelent meg. A középkori könyvtártörténethez csak elszórt, véletlen utalásokat, évkönyvekben, krónikákban és más írásokban fellelt említéseket találunk. Összefüggő fejtegetések hiányoznak még úgy Németországban, mint Európa többi országában. Az antik kor és a korai kereszténység korának könyvtáraitól ad áttekintést Sevillai Isidor, a 7. századi nyugati gót-spanyol püspök és egyházi író: enciklopédiájának, az *Etymologiae libri*-nek néhány fejezetében ad röviden összefoglalást egy-két tényezőről. Természetesen nem tartozik a német könyvtártörténetíráshoz, mégis ő reprezentálja a korai újkor kezdetéig mindazt, ami a könyvtártörténethez összefüggően fennmaradt. Elszórt adatok feldolgozása más szerzőknél csak a reneszánszban jelenik meg.

Könyvtártörténetírás a 16-18. században

Reneszánsz, humanizmus (Lipsius)

Az a fellendülés, mely a könyvtártörténetben is tapasztalható a reneszánsz korában, összefüggésben áll a többi (gazdaság, társadalom, technika, tudomány és művészet) területen tapasztalható alapvető változásokkal. A tudományok felvirágzása, a könyvkiadás számának növekedése - különösen a könyvnyomtatás megjelenésével -, mindenek előtt új könyvtárak nem egyházi területen való alapítása, új olvasóközösség és ismerethordozó formák megjelenése, megerősítik a könyvtárak és történetük iránti érdeklődést.

Az első rövid áttekintést Michael Neander (1525-1595) humanista és klasszikus-filológus adja *Graecae linguae erotemata* (1565) című művében, melyhez bevezetésként egy görög-humanista irodalom- és író-történetet csatol. Ebben azon antik és akkori (reneszánsz) könyvtárakra való utalásokat találhatjuk, melyek megőrizték, illetve megőrzik a görög-humanista irodalmat.

Az első önálló könyvtártörténeti alapl mű Justus Lipsius (1547-1606) *De bibliothecis syntagma* (1602) című munkája. Bár Lipsius flamand, mégis a német könyvtártörténetírás kezdeteinél említhetjük meg, mivel országa akkoriban a közös birodalomhoz tartozott, s *Germania inferior*-ként fogható fel; és Lipsius sok más kortársával együtt (Erasmus) a Római Birodalom német országrészeiben tevékenykedett. Tartózkodott többek között Kölnben, majd professzorként a jénai egyetemen, később pedig Leidenben és Leuvenben. Műve az antik kor könyvtárainak története. Az antikvitásra való újraeszmélésével, az antik ismeretek felélesztésével illik tematikájában a reneszánsz és a humanizmus korszelleméhez. Lipsius *Syntagmájában* áttekintést ad az antik könyvtárakról az egyiptomi kezdetektől a görögökön keresztül a római könyvtárakig, különös hangsúllyal Alexandriára, Pergamonra és Rómára. Messze túlhaladva Sevillai Isidort, rövid utalásaiban tág panorámát nyújt. Az Isidornál tárgyalt héber és korakeresztény könyvtárakat ő is említi. Utánajár viszont az összes antik szerzőnél elérhető olyan utalással, meg a tulajdonképpeni antik könyvtárakhoz nyújt adalékot. A későbbi könyvtártörténeti írókhoz mérve Lipsius csak egy kezdeti próbálkozás; írása még nem egész, nem megformált. Adatgyűjtemény és elszórt ismeretek felsorolása marad. Mégis

az első, aki kiterjedt áttekintést ad és alapot szolgáltat, melyre a későbbiekben építeni lehet. Korának egyik történészeként volt képes Lipsius erre az első nagy forrástanulmányra és összeállításra. Írásának a vele baráti viszonyban lévő Plantin-Moretus nyomdánál való megjelenése tanúskodik műve minőségéről és irányultságáról.

Barokk és felvilágosodás

A következő két évszázadban bontakozik ki a könyvtártörténetírás a modern kutatás- és ábrázolásmódszerek küszöbéig. A 17. században a könyvtártörténetírás területén is a tipikus barokk adatgyűjtés a jellemző, ahogy ezt ebben a korszakban más tudományoknál is megfigyelhetjük, és ami a nagy felzárkózásigény mellett érthető is. Lipsius is részben ide sorolható, bár az antikvitás felé fordulás humanista hangsúlyával. A barokk korszakban a könyvtártörténet tematikusan a későbbi korokig is kiterjed, egészen az akkori jelenig. Bár elsősorban az antikvárius érdeklődéstől vezérelve, s nem a történelmi összefüggések és háttér felkutatásának céljával viszont az egyes könyvtárak ábrázolásánál nem szűkölködik, a pompás állományok kialakulásának és a grófok mint mecénások dicsőítésének a barokk retorika stíluselemeivel megtűzdelt leírásában. A 18. században, a felvilágosodás korában alakult ki először egy kritikusabb álláspont, objektívebb ábrázolással, a tudományosság nagyobb igényével, nemcsak a külső, hanem az adatoknak a belső könyvtárfejlődés szempontja szerinti elrendezésével is.

Néhány megjegyzés a könyvtártörténethez a könyvtár-elmélet, az író-történet és az útirajzok kereteiben. Az új könyvtártörténetírás a barokk és a felvilágosodás korában mindenekelőtt három területen bontakozott ki: egyes könyvtárak részletes ábrázolása; a könyvtárak ábrázolása összességükben; az újonnan keletkező könyvtárelmélet egyes írásokban való megemlítése, az összefoglaló irodalomtörténet és az éppen születő (könyvtári) úti tudósítások. Már Naudé beleszólt számos könyvtártörténeti példát (az antiktól az akkor modern könyvtáráig) korszakalkotó *Advis pour dresser une bibliothèque* (Vélemény egy könyvtár alapításáról) című írásában (1628), hogy megerősítse és illusztrálja könyvtárelméleti fejtegetéseit. Johann Heinrich Hottinger (1620-1667), svájci-német könyvtárteoretikus, teológus, orientalista, professzor Zürichben és Heidelbergben, *Bibliothecarius quadripartitus* (1664) című írását a korábbi és a jelenlegi könyvtárak rövid alfabetikus listájával egészítette ki (részben a helynév, részben a könyvtár tulajdonneve vagy a könyvtárak tulajdonosának vagy alapítójának neve szerint). Ez a lista nem csak az antik, hanem az újkori könyvtárakhoz is sokrétű történelmi adatot szolgáltat. Az újkori könyvtárak bevonásával Hottinger a Lipsius által kutatott korból indul ki és ezzel - mivel ez Mader és Lomeier előtt történik - a könyvtárkutatás területén is érdemet szerez. Az irodalomtörténeti művek, azaz tudományos művek és szerzők története, vagy a tudománytörténetre vonatkozó művek szoros kapcsolatban állnak a könyvtártörténetről íródott munkákkal. A művek mindkét csoportja tárgyalja mindkét területet, csak különböző hangsúlyokkal. Így az irodalomtörténeti művekben részleteket is találhatunk. Ennek egy kitűnő példája az univerzális ismeretekkel rendelkező Daniel Georg Morhof (1639-1691) *Polihystor, sive notitia auctorum* (1688-92) című munkája; majd a 18. században Georg Christoph Hamberg (1726-1773) *Zuverlässige Nachrichten von dem vornehmsten Schriftstellern, vom Anfange der Welt bis 1500* (Megbízható hírek a világ legelőkelőbb íróiról a kezdetektől 1500-ig).

A könyvek harmadik itt említendő csoportja, a könyvtárlátogatásokkal egybekötött utazásokon készült tudósítások, valamivel kisebb szerepet játszik, ezek most első sorban a könyvtárak akkori állapotát tárgyalják. De itt is találhatunk történelmi utalásokat. Az ilyenfajta munkák

leghíresebbjeihez tartoznak Zacharias Conrad von Uffenbach (1683-1734) és Johann Georg Keyssler (1683-1743) útleírásai. Friedrich Karl Hirsching (1762-1800) a könyvtárak alfabetikus jegyzékét állította össze négy kötetben: *Versuch einer Beschreibung sehenswürdiger Bibliotheken Teutschlands, nach alphabetischer Ordnung der Städte* (1786-1791) (Kísérlet Németország megtekintésre méltó könyvtárainak összefoglalására, a városok alfabetikus sorrendje alapján).

A barokk kori egyes könyvtárakra vonatkozó művek (Saubert, Conring)

A barokk korszakban az egyes könyvtárak leírása Németországban kezdődik el. Ezek a munkák azonban még nem az illető könyvtárak történetére vonatkozó monográfiák, sokkal inkább az akkori állapotuk leírása, különös tekintettel állományukra, valamint helyzetük és berendezésük bemutatása. Megtalálhatók a történelmi vonatkozások is, bár nem annyira rendszeressé alakított történetírásként, mint inkább adatok felsorolásának, tények elszórt egymásutánosságának formájában. Adatokat találunk az állomány-átvételek kronológiájához és az antik könyvtárakkal való összehasonlításhoz is. A saját könyvtárra való büszkeség, annak dicsőítése, sőt az udvari könyvtárak említésénél a grófok nagyraértékelt támogatásának dicsérete és a költségek kiemelése sem maradhat el (legalább egy precíz katalógusszerű függelékként). Az első ilyen nagyobb lélegzetű mű a nürnbergi városi könyvtár története, melyet könyvtárosa, Johann Saubert (1592-1646) írt *Historia Bibliothecae Norimbergensis* (1643) címmel. A mű az egész irányzatra jellemző utópikus stílusban íródott. Ugyanezt a vonalat követi a híres Hermann Conringnak (1606-1681), a helmstadti tartományi egyetem professzorának tollából származó *De bibliotheca Augusta epistola, quae est in arce Wolfenbütteli* (1661), vagyis a wolfenbütteli Udvari Könyvtár története. További, más könyvtárak történetét igénytelenül összefoglaló munkák még születnek, de az irányzat legyengül és talaját veszti a már a felvilágosodásba történő átmenetet tükröző 1725-ben született munkában, Daniel Ebehart Boring (1690-1753), hannoveri könyvtári titkár történeti áttekintésében, amelyet hercegi könyvtárról írt (*Historischer Nachricht von der Königlichen und Churfürstlichen Bibliothek in Hannover* (1725)).

A felvilágosodáskori könyvtárak bemutatása (Burckhard, Oelrichs)

A felvilágosodás időszakában az egyes könyvtárak monografikus bemutatása ideiglenes csúcspontját éri el Jakob Burckhard (1681-1752) wolfenbütteli udvari könyvtáros *Historia Bibliothecae Augustae, quae Wolfenbütteli est* (1744-46) című művével. Elődeinek pusztán adatfelsorolása helyett sikerült egy valamivel összefüggőbb, zártabb ábrázolási módot megvalósítani. A tudósítás hangvétele objektívebb, kevésbé dicsőítő és kevésbé retorikus lett, bár tulajdonképpen még nem kritikus. A középpontban még mindig a jelen áll; a könyvtár története a mű csak kis részét tölti be. Burckhardnál is még az állományon van a fő hangsúly. A jegyzet és idézetapparátus növekszik. A könyvtárról megjelent összes munkát (Conringgal bezárólag) felsorolja.

Hasonló felsorolási elvek érvényesek Johann Karl Oelrichs (1722-1798) *Entwurf einer Geschichte der Königlichen Bibliothek zu Berlin* (A berlini királyi könyvtár történetének vázlatja (1752) című művében. Megemlítendő még Gerholz Steigensberger (1741-1787) *Historisch-literarischer Versuch von Entstehung und Aufnahme der kurfürstlichen Bibliothek in München* (Vázlat a müncheni könyvtár keletkezéséről és fogadtatásáról) (1784) című

munkája, valamint Olmf Gerhard Tychsens (1734-1815) *Geschichte der öffentlichen Universitäts-Bibliothek ... in Rostock* (A rostocki nyilvános egyetemi könyvtár története) (1790) című műve.

Összesítő könyvtárbemutatók (Mader, Lomeier, Denis)

A 17. és 18. század a könyvtártörténetírásban inkább az egyes könyvtárak ábrázolásának kora. Összesítő munka egyedül Lipsius *Syntagmája* volt (1602), amely azonban kizárólag az antik korra korlátozódott. Az igény azonban egyre inkább növekszik egy általános könyvtártörténeti munka iránt. Joachim Johann Mader (meghalt 1680) ezt a hézagot egy szöveggyűjtemény kiadásával tölti be, melynek címe: *De bibliothecis atque archivis virorum clasissimorum... libelli et commentationes* (1666). A kötet antik korról szóló része Lipsius *Syntagmájának* lenyomatát tartalmazza; az újkori rész különböző szerzők egyes könyvtárakról megjelent publikációjának újrányomását, köztük Paduáról, Velencéről, Rómáról (Vatikán), Budáról, Wolfenbüttelről szóló tanulmányok. Mader maga ír a gyűjteményhez a legendás híru óbibliai könyvtárakról egy tájékoztatót: *De scriptis et bibliothecis antediluvianis*. E különös dolog a korszellem egy kuszált mellékszálából következik (így idéz Hamann is író-történetében özönvíz előtti, óbibliai tudósokat, kezdve Ádámmal; visszavezeti a nyelvek eredetét Ádámra). A tulajdonképpeni szövegkiadás, az antik és az újkori könyvtárakról szóló tanulmányok kinyomtatása még feltétlen a barokk tudományképhez igazodik. Néhány évvel később Johann Lomeier (meghalt 1694), holland irodalmár egy a világ könyvtárainak történetéről írt zárt monográfiát ír: *De bibliothecis liber singularis* (1669). Mint összegző munka Mader szöveggyűjteményének adatgyűjtését egészíti ki. A kidolgozásban Lomeier Lipsiusra támaszkodik: különösen az irodalom és a szerzők idézésének kötőszavakkal egymáshoz kapcsolt elrendezésében; de Lipsiusszal egy korszaktagolást ad, mely a „sötétebb” korokat (késői népvándorlás korszaka, középkor) is magában foglalja. Mader szöveggyűjteményének egy kibővített kiadásában a 18. század elején, Johann Andoros Schmidt szervezésében újabb könyvtárakról szóló közkezdvelt írásokat vontak be: Mader eredeti kiadásának szövegei (Lipsius és az egyes könyvtárakhoz készült tanulmányok); illetve Richard de Bury *Philobiblon* és Naudé *Advis ...* című kötetének elméleti írása, valamint további írások egyes könyvtárakról; illetve Lomeier összesítése. Ebben a stádiumban marad e tudomány mindaddig, míg Denis a 18. század utolsó negyedében meg nem alkotja az első valóban megformált könyvtártörténetet, amely ezt a nevet már valóban megérdemli.

Az összegző munkák csúcspontja (Denis)

Michael Denis (1729-1800) a könyvtártörténet mint tudományág tulajdonképpeni megalapítóhoz tartozik. Elismert tudós, professzor, költő, jezsuita (1773-ig, a rend feloszlásáig), könyvtáros, majd mint a bécsi császári könyvtár udvari tanácsosa lép a nyilvánosság elé könyv- és könyvtártörténeti írásaival. Könyvtártörténeti főműve a *Einleitung in die Bücherkunde* (Bevezetés a könyvészetbe) (1777-78). Az első rész könyvtártörténeti fejezeteket tartalmaz (100 nagyformátumú oldal). Denis ebben egy összesítő képet ad, mint Lomeier bemutatja az ókortól az újkorig tartó időbeli fejlődést és érzékletes korszakbeosztást nyújt. Lomeierrel ellentétben nála nem összegyűjtött adatok és bizonyító passzusok felsorolásával találkozunk, hanem megszerkesztett, összefüggő ábrázolással. A bizonyító passzusok már csak alátámasztásra és megerősítésre szolgálnak. A legendás hagyományozást (pl. Mader és Lomeier vízözön előtti könyvtárait) kritikus szemlélettel visszautasítja, a

mellékes, nem fontos részleteket kihagyja. A fontos dolgokat kiemeli, a fő vonásokat megjelöli. A saját kutatások és vizsgálatok eredményeit is csatolja. Fejezetbeosztása a keleti, a görög, a római könyvtáraktól a korakeresztény, a bizánci, az arab és a nyugati-keresztény könyvtárakon keresztül a reneszánszig, a barokk és a felvilágosodás akkori jelenéig vezet (több fejezetben területi felosztásban: Itália, Franciaország, Spanyolország, Nagy-Britannia, Hollandia, Lengyelország, Oroszország, Németország Ausztriával és a Habsburg országokkal). Az ábrázolásmód sokhelyütt modernként hat. Másrészről viszont hiányzik még egy ma már magától értetődő szempont: a könyvtárigazgatás és -üzemeltetéstörténet összefüggő méltatása; a könyvtáraknak a társadalomba való illeszkedése; funkcióra vonatkozó könyvtártipológia. Mindenesetre itt egy csúcspontra érkeztünk el, melyre a további kutatás építhet. Ez az első nagy összesítés. És egyben 150 évre előre az utolsó is. További nagy összegző munkák majd csak a 20. században születnek újra.

Könyvtártörténetírás a 19. században.

Az általános történetírás fejlődése (össztörténet, Történeti Iskola, genetikus történelemfelfogás, pozitívizmus, forráskritika)

A 19. század az újkor korábbi századaitól és a felvilágosodástól eltérően gyors fejlődést produkált a tudományok több területén is. A történettudomány is felvirágzik, a növekvő anyagmennyiség kutatása, felsorolása és hasznosítása kifinomítja módszereit. A 19. században az ún. Történeti Iskola új történeti perspektívákat nyit. Éppúgy elszakad a jelenközpontú pragmatikus történelemfelfogástól, mint a lineáris fejlődés gondolatától. Megpróbálja az egyes korszakokat azok immanens kritériumaiból megérteni. Ehhez jön még a 19. század folyamán egy genetikus történelemfelfogás, mely a történelmi fejlődés törvényeit próbálja kikutatni. Itt lesz látható a feltörekvő természettudományok befolyása. A pozitívizmus különösen a 19. század második felében a hangsúlyt a bizonyítható tények világára helyezi, a rejtett értelmekkel szemben a pozitív adatok újra előtérbe kerülnek. Technikailag és módszertanilag a források már a 18. században előkészített nagymértékű igénybevétele ekkorra magától értetődővé válik. Azonban csak most jelenik meg igazán a forráskritika, a források valóságának kritikája, közléstartalmuk felülvizsgálása és a filológiai iskola és a szövegfilológia következtében a szövegkritika is. Lassacskán a politikatörténet kultúrtörténettel (még nem a társadalomtörténettel) való szoros egybefonódása is köztudottá válik.

A könyvtártörténetírás fejlődése (az egyes tudományok szaktörténete; szakfolyóiratok, részletes leírások a könyvtártörténethez, pozitívizmus)

Az összefoglaló történeti munkák elkészülése mellett virágzik fel a 19. században a szaktörténet is, vagyis az egyes tudományterületek szaktörténetírása. Sok tudományág csak most jelenik meg egyetemi szinten, a 19., sőt részben a 20. században kapnak tanszékeket. Németországban például csak a 19. században lesz a német filológia, a német nyelvtudomány (a nyelvtörténettel együtt) egyetemi szak. A 19. század második felében hozzák létre az első egyetemi tanszékeket a német irodalomtudomány (és irodalomtörténet) számára. Ekkor jelenik meg a világon először a könyvtártudomány egyetemi tanszéke is (a könyvtártörténetet is beleértve): 1886-ban Göttingenben Dziatzko professzúrája a történelmi segédtudományok keretében. A 19. századi tudományos életének jellemző vonásaihoz tartozik a felvilágosodás

idejében beindított és ekkorra teljesen kibontakozott tudományos folyóirat-kiadás. Így keletkeznek a 19. században az első könyvtártudományi folyóiratok (melyek könyvtártörténeti témákat is tárgyalnak). Így maradt fenn a könyvtártörténeti ábrázolások és kutatások egy része a folyóiratcikkekben. Emellett természetesen megmaradt a monográfiák addigi formája. Érdekes a monográfiákkal kapcsolatosan az, hogy a 19. században majdnem csak az egyes könyvtárakról készül tanulmány, az összesítő munkák szinte teljesen hiányoznak. Talán ez a tény megvilágítja azt a meglepő dolgot is, hogy a Történeti Iskolának (amely az általános történelem kutatásában oly jelentős) a könyvtártörténetírásra alig van hatása. Itt tulajdonképpen egy közvetlen fejlődési vonal húzódik a felvilágosodástól a pozitívizmusig, melynek közbülső állomásai a Történeti Iskola és a romantikus historizmus. A könyvtártörténet az általános történelemmel és a kultúratörténettel való összekapcsolását, mely a 19. század általános áttekintéseinél feltétlen elvárható lenne, az egyes könyvtárak ábrázolásánál kevésbé tartották fontosnak, de legalábbis nem vették teljes mértékben figyelembe. A 19. század igazi vívmányai a 18. századhoz képest a nagyobb gondosság, a folyamatosan tökéletesedő gyűjtés és ábrázolás, az általános tárgyiasítás és tudományossá tétel, a könyvtárak belső története felé irányuló érdeklődés és a forráskritika átvétele és biztosabb kezelése.

Forráskritika (Wilken)

A forráskritika általános alkalmazása a 19. századi könyvtártörténetírás egyik legfontosabb módszertani újítása. A sokfajta forrás, nemcsak krónikák és évkönyvek, hanem mindenféle dokumentum, oklevelek, akták, levelek, stb. az általános történeti kutatásokba való szisztematikus bevonását már a későbarokk korban előkészítik, az első forráselemzések támogatják, a felvilágosodás korában fokozatosan alkalmazni kezdik, végül az általános történelemből a szaktörténet és a könyvtártörténet is átveszi. Azoknak a helyeknek a pusztas felsorolása, ahol említést tesznek egyes könyvtárakról, már régen nem elegendő. De a források konzekvens bevonásával együtt jár azok kritikai vizsgálata is, valódiságuknak, tartalmuk értékének, megbízhatóságának ellenőrzése és fontosságuk mérlegelése. A könyvtártörténetírás forráskritikájának első mestere Friedrich Wilken (1777-1840) történész, egyetemi professzor Heidelbergben, Berlinben és könyvtárvezető mindkét helyen. Kiadja előbb a *Geschichte der Bildung, Beraubung und Vernichtung der alten Heidelbergschen Büchersammlungen* (A régi heidelbergi könyvgyűjtemény kialakulása, kirablása és megsemmisítése) (1817), majd a *Geschichte der Königlichen Bibliothek zu Berlin* (Berlini Királyi Könyvtár története) (1828) című tanulmányát. Az első tanulmányában vezeti be a forráskritikai módszert, bár még korlátozott forrásanyaggal. Tartalmilag még az állománytörténet áll előtérben. A későbbi, berlini könyvtárról írt tanulmányában a forráskritikai módszert már tökéletesebben alkalmazza, a könyvtár története egészében (nemcsak az állományé) áll a középpontban; sőt a kultúr- és általános történeti összefüggéseket is tekintetbe veszi valamelyest.

Első könyvtártörténet, könyvtárigazgatástörténet (Ebert)

Időben Wilken két művének megjelenési éve közé esik Friedrich Adolf Ebert (1791-1834) *Geschichte und Beschreibung der Königlichen öffentlichen Bibliothek zu Dresden* (A drezdai nyilvános királyi könyvtár története és leírása) (1822) című tanulmánya. Ebert, aki az újkor legjelentősebb könyvtártörténészei közé tartozik, Schrettingernek írt levele végén a könyvtárigazgatásnak és könyvtártannak tartós helyet biztosít a könyvtártudományon belül. Így nem véletlen, hogy Ebert a könyvtártörténetírásban is a könyvtárigazgatás és könyvtárszer-

vezés fejlődését tolja előtérbe. Ebert előtt a könyvtártörténet középpontjában az állományok állnak. Az, hogy Ebert a könyvtárigazgatás és -szervezés történetét is bevonta, már csak egy további és a döntő lépés egy „belső könyvtártörténet” irányába. Úgy tűnik, Ebert teljesen tudatában van ennek, mikor előszavában azt írja, hogy a drezdai udvari könyvtár története „ha jól tudom, az első próbálkozás, mely a tulajdonképpeni könyvtárigazgatás történetét és egy intézmény belső ügymenetét írja meg”. Az igazgatástörténeti tematika Ebert óta a könyvtártörténetírás integráns része maradt, pedig később újabb témákkal bővítették. Tanulmányával más szempontból is korának csúcspontján áll: ő is érvényesíti a forráskritikát; figyelembe veszi az általános történelemhez és a kultúrtörténethez kapcsolódó vonatkozásokat. Írása a könyvtártörténetben az egyes könyvtárak ábrázolásai között a legkiemelkedőbb lesz. Ha átmenetileg egy elsőbbségi vita alakulna ki Wilken és Ebert módszertani teljesítményei között, akkor műveik megjelenési éveinek összehasonlításával megállapíthatjuk, hogy forráskritikailag Wilken van időben Ebert előtt, az igazgatástörténeti vonatkozásokban pedig Ebert jár előrébb. Denissel együtt Wilken és Ebert a modern könyvtártörténetírás legjelentősebb megalapozói közé tartoznak.

Egyes könyvtárak ábrázolása I. (Wilken, Ebert, Petersen, Ritschl)

A Wilken és Ebert által bevezetett új módszerek és elvek a 19. század könyvtártörténetírásában egyre inkább meghonosodnak. Még ha Ingaz Franz von Mosel (1772-1844) a *Geschichte der k. k. Hofbibliothek zu Wien* (A bécsi császári-királyi udvari könyvtár története) című művével a 18. század hagyományát követi is, Christian Petersen (1802-1872) a *Geschichte der Hamburgischen Bibliothek* (A hamburgi Városi Könyvtár története) (1838) monográfiájában már átveszi a forráskritika és a „belső könyvtártörténetírás” új elveit. Sőt, írását két fejezetre osztja: az egyiket az állománytörténetnek szenteli, a másikat pedig az igazgatástörténetnek. Friedrich Wilhelm Ritschlnek (1806-1876), kora egyik legjelentősebb klasszikus-filológusának, bonni egyetemi professzornak a működésével (itt vezeti később az egyetemi könyvtárat), a filológiai iskola és a közben éretté vált filológiai módszer is kiterjedt a könyvtártörténetírásra. Kutatásait kiterjesztette az antik könyvtári kultúrára is: *Die alexandrinischen Bibliotheken unter den ersten Ptolemäern und die Sammlung der Homerischen Gedichte durch Pisistratus ... nebst literarhistorischen Zugaben über die Chronologie der Alexandrinischen Bibliothekare* (Az alexandriai könyvtárak az első Ptolemaioszok idején, és a Pisistratus-féle Homeros-költemények gyűjteménye ... irodalmi adalékokkal az alexandriai könyvtárosok időrendi sorához) (1838).

Egyes könyvtárak ábrázolása II. (Heinemann, Treitschke)

Az egyes könyvtárak történetírásának művészete a 19. század második felében tökéletesedik ki. Ideiglenes csúcspontját Otto von Heinemannnál (1824-1904) éri el. *Die Herzogliche Bibliothek zu Wolfenbüttel* (A Wolfenbütteli fejedelmi könyvtár) című műve, mely első neki-rugaszkodásra (1878) csak egy rövid bevezetés lett, a második kiadásban (1894) monumentális művé nőtt. Heinemann a pozitivizmus csúcspontján áll. Minden elődjétől átvesz valamit és tökéletesíti azokat: forráskritika, igazgatástörténet mint belső könyvtártörténet, továbbá állományfejlődés, könyvtárosok élete és hatása, azonkívül külső történet és a kultúr- és szellemtörténettel való kapcsolat mind megtalálható nála. Heinemann késői érett művén kívül még Gottfried Zedler (1860-1945) a marburgi egyetemi könyvtárról és Anders Heusler ismert germanista (1865-1940) a bázeli egyetemi könyvtárról írt korai művei említésre méltók.

Egy egészen másfajta leírást ad Heinrich von Treitschke (1834-1896) a Porosz Évkönyvekben megjelent *Königliche Bibliothek zu Berlin* (A berlini királyi könyvtár) (1885) című tanulmányával. Törekvése tulajdonképpen egy könyvtárpolitikai cél elérése: a berlini könyvtár világrangú nemzeti könyvtárrá való kiépítése. Ennek szükségességét több oldalról is körüljárja (végül aztán el is érte). Treitschke ezt a kultúrpolitikai követelést Poroszország fellendüléséből és a Német Birodalomnak már csak általa hordozott politikai és tudományos vezető hatalmából vezeti le. Ehhez egy rövid áttekintést ad a berlini királyi könyvtár eddigi történetébe és beágyazza azt az egész állam könyvtárainak fejlődésébe. Kontextusba helyezve, merte hézagokat hagyni a részletekben és a nagy vonalakban történő ábrázolásra való törekvésének jelkép értékű szerepe van a könyvtártörténetírásban: kevesebbet szán egyes könyvtártörténeti adatok felsorolására, annál többet viszont (ahogy ez látszik is a tartalom erősen pártos jellegéből) az egyes könyvtárak jövőbeli integrált tárgyalására a könyvtártörténeti összarábrázolás keretein belül.

Összegző leírások (Dziatzko)

Ahogy már fentebb említettük, a német könyvtártörténetírás a 19. században semmilyen összegző leírást nem alkotott. A pozitívizmus sokkal inkább pártolja az egyes jelenségek leírását. Csak a 20. században keletkeznek újra összegző munkák, úgy a nemzetközi, mind a német könyvtártörténetírásban. Bizonyos előjelek és körvonalak már a 19. század végén láthatók: Treitschke központosító és integráló jellegű programírásában és Dziatzko porosz-német könyvtárakhoz írt kiállításkalauzában. Karl Dziatzko (1842-1903) könyvtárvezető Göttingenben és a könyvtártudományok első professzora, 1893-ban nyilvánosságra hozza az általa alapított *Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten* (Könyvtártudományi munkák gyűjteménye) című kötetben az *Entwicklung und gegenwärtiger Stand der wissenschaftlichen Bibliotheken Deutschland, mit besonderer Berücksichtigung Preussens* (Németország tudományos könyvtárainak fejlődése és jelenlegi állapota, különös tekintettel Poroszországra) című rövid információs írását. Az indítók az akkori nemzetközi könyvtárkiállítás Chicagóban, melyhez a porosz kultúrminisztérium utasítására a Berlini Királyi Könyvtár és más porosz könyvtárak is hozzájárulnak kiállítási tárgyakkal. Dziatzko írása ehhez szolgál bevezetésként és háttérinformációként. A német könyvtártörténetet a kezdetektől a legrövidebb utalásokban, részletek és finomságok nélkül mutatja be, majd nagy porosz könyvtárak ábrázolásával fejei be munkáját, a történetet rövidre fogva, inkább az akkori állapotot részletezve. Bár ezzel a német könyvtártörténetírás nem kínál valódi összegző munkát, mégis előjel a 20. századi összegző leírások újbóli megjelenésére.

Könyvtártörténetírás a 20. században

A könyvtárra mint intézményre gyakorolt hatások

A 19. és 20. századi általános, politikai, gazdasági, társadalmi és tudományos változások a könyvtár intézményét és a könyvtártudományt is befolyásolják és megváltoztatják. Sok apró, egészében azonban fontossá váló tényező feltételezi a könyvtárak változásait is: az iparosítás mint jelentős alap, a termelés erőteljes növekedése az iparosodás korában, a társadalmi össztermelés elosztásának és újraelosztásának problémája és a velejáró társadalmi problémák; a monarchiából köztársaságba való átmenet, a polgári társadalom kiépülése, a munkás-

osztállyal való kiegészülése, egy kiegyensúlyozottan strukturált munkavállaló réteg kialakulása; a női emancipáció; a politikai pártok megalakulása, a konzervatizmusra való váltás, a liberalizmus és szocializmus születése; a demokratikus és totalitárius irányok kialakulása; a propaganda és ideológia növekvő súlya; a nagyváros, a városi társadalom és életmód megjelenése; a népművelés és szakképzés kibővülése és kiterjedése; a tudományok elkülönülése, új tudományágak keletkezése, a növekvő tudományos specializálódás, a tudomány behatolása az élet számos területére, a kutatás és az irodalom kiterjedése; a könyvkultúra változásai, a könyvkiadás és ezzel párhuzamosan az igények sokrétűvé válása, az olvasók számának ugrásszerű növekedése, teljesen új olvasói rétegek megjelenése; az információs- és dokumentációs rendszer kialakulása. Az összes ilyen faktort nem tudjuk részletesen bemutatni, de a könyvtár intézményére gyakorolt hatásuk magától értetődő. A könyvtár funkciójában, könyvtártípusokban, szervezésben, sőt az elméletben is mélyreható változásokat feltételeztek és hoztak magukkal. A könyvtártörténetírás általános helyzete (új hatások, kontinuitás, újítás és kiegészítés a metodikában és a tematikában).

Mindezek a könyvtár intézményében bekövetkező hatások és változások fokozatosan hatnak egy bizonyos fáziseltolódással a könyvtártörténetírásra is. A könyvtár funkciójának, a könyvtártípusoknak, működésének és szervezésének változásait, valamint ezen változások okait, feltételeit és háttérét is fokozatosan bevonják a könyvtártörténetírás tematikájába. Ezek aztán a könyvtártörténetírás módszerének változásához és kiegészítéséhez vezetnek. Másrészt viszont megvan egy kontinuitás a 19. század vívmányainak, az eddigi metodikai eszközök és a témakatalógus átvételében. A forráskritika megőrzi értékét. A könyvtárak belső története, igazgatásuk története továbbra is a tematikához tartozik (ha szerepük és jelentőségük meg is változik). A neopozitívizmus a 20. század első harmadában is helyet kap még a könyvtártörténetírásban, különösen az egyes könyvtárak ábrázolása esetében. Módszerei és tematikája azonban mindenütt kiegészül. Mindezek előtt a könyvtárfejlődésnek az általános és politikatörténetbe való beágyazásával (ami bizonyos mértékben már a 19. században megtörtént), valamint az egész kultúrtörténettel való összekapcsolással. Ez a szellemtörténettel, a szellemi áramlatok történetével való összekapcsoláshoz vezet, mely különös jelentőséget nyer. További újításként jelenik meg a társadalomtörténettel és szociológiával, valamint a gazdaságtörténettel, az államigazgatás és az állami pénzügy történetével való összekapcsolás. Ezen területeken közös a könyvtártörténet összefejlődésbe való beágyazása, a háttér és kontextus megvilágítása, amely megfelel az egyes könyvtárak történetének a könyvtárak összefejlődésbe való beágyazásával. A könyvtártörténet átfogó ábrázolása, melyet utoljára Denis adott a 18. században, a 20. században modern és aktuális, a könyvtártörténetírás fő műfaja lesz.

Szellemtörténeti irányzat

A két legbefolyásosabb új irányzat a szellemtörténetből és a szociológiából jön. A szellemtörténeti irány hatása korábban jelentkezik. Már a 20. század első negyedében megjelenik, a második negyedében pedig már vezető irányzattá válik (mindenekelőtt a Weimari korszakban, de valamelyest még a Nemzeti Szocialista korszakban is). Különösen a művészettörténetben és az irodalomtörténetben bontakozik ki hatása. Nevezetes képviselői Gundolf és Korff lesznek szimbolikus értékű alakjai. A könyvtártörténetben a szellemi áramlatok történetével való kapcsolat új témákat és a könyvtárfejlődés számos aspektusának elmélyült megértését segíti elő (a könyvtárfejlődés a könyvtártörténet egy százéves témájának számít, mint az állományösszetétel és -használat). A szellemtörténeti látásmód a könyvtárak

nagyobb összefüggésekbe való belehelyezéséhez vezet: a könyvtárat már nem különálló szervezetként, hanem szellemi környezetébe ágyazva ábrázolja. A korszakolást objektivizálják (és függetlenítik a grófi-kormányzó személytől, vagy éppen a könyvtáros-hivatalnoktól). A kormányzástörténetet is nagyobb keretek közé helyezik. A szellemtörténeti irányzat ezzel együtt az egyes könyvtárak történetének ábrázolását sem hanyagolja el (pl. Höcker *Geschichte der Universitätsbibliothek zu Berlin* (A berlini egyetemi könyvtár története) 1931), de előtérbe helyezi az összegző leírásokat (csúcspont: Mehl és Hannemann *Deutsche Bibliotheksgeschichte* (Német könyvtártörténet) 1950). Ezen irányzat elméletírói közé tartozik Hermann Blumenthal (*Zum Problem der Bibliotheksgeschichte* (A könyvtártörténet problémájához) 1939), aki a szellemtörténet figyelembevételét nyomatékosan követeli, és Hans-Joachim Koppitz (*Bemerkungen zur Fach Bibliotheksgeschichte in der Bibliothekarausbildung* (Megjegyzések a könyvtártörténet szakhoz a könyvtáros-képzésben) 1973), aki a szellemtörténeti kapcsolódásokon kívül a szociológiai vonatkozásokra is nagy hangsúlyt fektet.

Szociológiai, társadalomtudományi irányzat

A szociológia néhány részkérdésben egy régóta létező dolog, önálló tudományként azonban csak a 19. században alakul ki, majd a 20. században a humán tudományok sok részterületének egyfajta alaptudományaként lép elő. Az egyes kultúrterületeknek megfelelően kifejlődik a szociológia néhány részterülete: például a jog-, a vallás-, a művészet-, az irodalom-, a nyelvészeti, stb. Így már a kezdetektől várható volt egy könyvtárszociológia megjelenése is, mely azonban Németországban a 20. század közepéig még alig fejlődik ki. 1954-ben Peter Karstedt, a lübecki könyvtárigazgató utat tör ennek az új irányzatnak *Studien zur Soziologie der Bibliothek* (Tanulmányok a könyvtár szociológiájához) című munkájával. Az előszóban azt írja: „Ha ... a könyvtárszociológiához végzett kutatásaimat közlöm, azt csak azért teszem, mert elképesztett az a paradox tény, hogy a könyvtárat, véleményem szerint első rangú szociológiai jelenséget a szociológiai irodalom éppoly kevésbé tárgyalja, mint amennyire kevés szociológiai gondolatmenet található a könyvtárosi irodalomban.” Majd folytatja, hogy „A könyvtárosok a kutatások mellett a múltban elmulasztják azokat a funkciókat kidolgozni, melyeket a mindenkori társadalmi környezet a könyvtárra és ez arra gyakorol.” Könyvében Karstedt bevezetést ad a könyvtárak történeti szociológiájához, a könyvtár intézményének elvi és szisztematikus szociológiájába és a tudás- és hagyományozás-szociológiába. De kezdetben csak fokozatosan szivárog be a szociológiai látásmód a könyvtártudományba. Az amerikai magatartáskutatás következtében hatással van az ekkor keletkező könyvhasználatkutatásra. Az össztársadalmi jelenségekre és a társadalmi formációk sorrendjére és szerkezetváltozásaira való vonatkozásban nyeri el jelentőségét a könyvtártörténet számára. Az új irányzat itt is a könyvtárak nagyobb összefüggésekbe való helyezéséhez vezet. A kutatások és ábrázolások témáihoz tartoznak általában a könyvtárak társadalmi feltételei és funkciói, a társadalmi rétegek és struktúrák könyvtárakra gyakorolt hatása és a könyvtárak társadalomra való visszahatása (részletesen: az eltartó, az olvasó és használó, a szerző, a tudós, a könyvtári személyzet, az állomány, a könyv tartalma és a tudományhagyományozás, a kivitelezés, stb. szociológiája). Az 1970-es évek könyvtár-elméletében többek között Peter Vodosek (*Aufgaben einer modernen Bibliotheksgeschichtsschreibung* (A modern könyvtártörténetírás feladatai) 1972) és Tibor Süle (*Geschichte und Bibliotheksgeschichte* (Történelem és könyvtártörténet) 1974) kardoskodik a társadalomtörténeti, szociológiai látásmód alkalmazásáért a könyvtártörténetíráson belül. Egy nyugatnémet könyvtárterv 1978-ban a könyvtártörténet következő kutatási témáit sorolja fel: „1. bizonyos könyvtártípusok, könyvtárállományok és könyvhasználó-módok keletkezésének szocio-ökonómikus faktorai és háttere. 2. Inter-

degrencia a tudományos információ-igények és a különböző korszakok könyvtárai között. 3. A könyvtárosi tevékenység és a professzionalizáció története. 4. Politikai rendszerek és könyvtárrendszerek. 5. Iparosítás és könyvtárak. 6. Tudományos és technikai fejlődés és könyvtárápítás. 7. Kultúrtörténeti korszakok és a könyvtár.”

Marxista irányzat

Különös hangsúlyt kap a marxista könyvtártudományban a könyvtártörténet társadalmi vonatkozásának követelése. Itt különösen a történelmi materializmus marxi tanait és a társadalmi formák és társadalmi korszakok felosztását és sorrendjét követik konzekvensen. A könyvtártörténeti és társadalomtörténeti összefüggést politikai pártossággal és olykor növekvő ortodoxiával ecsetelik. Ezen irányzat példája Wolfgang Mühle (*Zur Geschichte öffentlicher Bibliotheken in Deutschland* (A németországi nyilvános könyvtárak történetéhez) 1970) és Erich Siebert (*Zur Geschichte der Bibliotheken in Deutschland* (A németországi könyvtárak történetéhez) 1977) című munkák szolgálnak. A marxista könyvtártörténetírás közép-európai teoretikusai közül a csehszlovák Jiří Cejpek-et említhetnénk (*Über einige Probleme der marxistischen Bibliotheksgeschichtsschreibung* (A marxista könyvtártörténetírás néhány problémájáról) 1964), és a keletnémet Alexander Greguletz (*Geschichte der neueren Bibliotheksgeschichtsschreibung in Deutschland* (A németországi újabb könyvtártörténetírás története) című munkájával (1975).

Új publikációs- és megjelenési formák (folyóiratok, emlékkönyvek, lexikonok, állományjegyzékek, könyvtárkalauzok, képeskönyvek, előadásjegyzetek)

A 19. századtól minden tudományban növekvő mértékben lépnek folyóiratok és folyóirat-tanulmányok a monografikus ábrázolások mellé. Ez a könyvtártudományra és a könyvtártörténetre is érvényes. A könyvtártudományi folyóiratok száma erősen megnövekedett. Könyvtártörténeti leírások és kutatások nagy részben folyóirattanulmányokként jelennek meg. A folyóirat-tanulmányokon kívül másfajta tanulmány- és publikációs formáknak is megnő a jelentősége. Különösen az emlékkönyvekben megjelenő írásoké: úgy az ünnepezt személyiségekről mint az intézmények évfordulójának alkalmából írt megemlékezéseké (pl.: az egyetemi jubileumok emlékkönyveiben az illető egyetemi könyvtár történetéről szóló részlet). Jelentős szerepet játszanak a könyvtártörténeti cikkek a könyvtártudományi szaklexikonokban. Így először *Lexikon des gesamten Buchwesens* (A könyves műveltség lexikona, 1935-37), ezt követően a *Lexikon des Buchwesens* (A könyv lexikona, 1952-56), majd a *Lexikon des Bibliothekswesen* (A könyvtárügy lexikona, 1969, megújítva 1974-75). Ezek a lexikonok cikkeket tartalmaznak egyes államok könyvtáiról és könyvtártörténetéről (az első még néhány kiemelt könyvtárral rendelkező városról szóló cikket is). Ehhez a sorhoz tartozik Karl Bader *Lexikon deutscher Bibliothekare* (A német könyvtárosok lexikona, 1925) című munkája. Könyvtártörténeti fejezeteket találhatunk az általános könyvtártanhoz írt átfogó tankönyvekben, többek között Joachim Kirchnernél (*Bibliothekswissenschaft* (Könyvtártudomány) 1951) és Richard Mummendeynél (*Von Büchern und Bibliotheken* (Könyvekről és könyvtárakról) 1950, később többször megjelent). A különlegesebb kivonatok, hagyatékok és speciális állományok nagy kollektív jegyzékei is természetesen könyvtártörténeti információk és adatok tömegét tartalmazzák. Ezen műfaj mintapéldáját kínálja Walter Gebhardt: *Spezialbestände in deutschen Bibliotheken* (Speciális állományok a német könyvtárakban) (1977).

Könyvtártörténetileg fontos helyi és regionális könyvtárkalauzok

Különös jelentősége van a nagy könyvtári képeskönyveknek, melyek történelmi könyvtár-épületekről, könyvtárbelsőkről és az állományról készült képeket ábrázolnak és kommentálják őket: így többek között egy korábbi fejezet az épp említett *Lexikon des Buchwesens*-ben (A könyv lexikona) és később Margarete Baur-Heinhold önálló publikációiban (*Schöne alte Bibliotheken* (Szép régi könyvtárak) 1972) és Winfried Löschburg (*Alte Bibliotheken in Europa* (Európa régi könyvtárai) 1974). Nagy jelentőséget helyeznek az alsó és felsőbb szintű könyvtárosképző helyek írásai is. Itt is könyvtártörténeti tartalmú tanulmányok találhatók. A tanárok előadásvázlatai és a tanulók ennek megfelelő jegyzetei, továbbá az összegző könyvtártörténeti ábrázolásokhoz tartoznak még a vizsgamunkák (és néha az egyetemi disszertációk) is.

Összegző munkák I. (Milkau, Hessel)

Mindezen új publikációs formákon túl központi helyet kap a monográfia is. A monografikus leírások száma a 20. században ugrásszerűen megnövekszik. Az összegző ábrázolás műfaja a 20. században újra megjelenik és különösen nagy jelentőségű lesz. Az egész 19. században az összegző munkák szinte teljes egészében eltűntek. Most 1900 körül újra megjelenik két külső kezdeményezésre írt munkával, egész más összefüggésben: röviddel 1900 előtt Dziatzko, majd nem sokkal 1900 után Milkau tanulmányával. Dziatzko egy chicagói nemzetközi könyvtárkiállítás alkalmából áttekintést adott a porosz-német könyvtárakról, rövid történeti bevezetéssel (1893). Fritz Milkau társszerzője egy *Kultur der Gegenwart* (Napjaink kultúrája) című gyűjteménynek (Paul Hinneberg kiadásában) és a bevezető részben (*Die allgemeinen Grundlagen der Kultur der Gegenwart* (Napjaink kultúrájának alapjai) átveszi a *Bibliotheken* (A könyvtárak) című részt (1. kiadás 1906). A könyvtárakról, azok problémáiról, s az összkultúrában való helyükről írt fejtegetéseinek kereteiben Milkau a világ könyvtárainak történetéről is rövid áttekintést ad. Fontosabbak azonban a könyvtártörténetíráshoz fűzött első gondolatai. A fő irány szinte magától értetődően következik a gyűjtemény kiadásának céljából. A könyvtártörténet nem lehet csak az egyes könyvtárak története, hanem a könyvtárfejlődés összefüggéseit is fel kell tárni; nem szabad a részletekbe beleveszni, hanem követni kell a nagy vonalakat; a könyvtárak szellemét, kifele gyakorolt hatásukat és a tudománytörténet rájuk tett hatását is figyelembe kell venni. Mikor Milkau később a könyvtártudomány kézikönyvét megtervezi, ott is beépíti a könyvtár általános történetét. Még a kézikönyv előtt megjelenik Alfred Hessel *Geschichte der Bibliotheken. Ein Überblick von den Anfängen bis zur Gegenwart* (A könyvtárak története. Áttekintés a kezdetektől a jelenkorig, 1925) című munkája. Metodikailag Hessel túlnyomó részt még a pozitívizmus eszközeivel él. Munkája korábbi részletező tanulmányokra támaszkodik. Összefoglalásokat is ad és figyelembe veszi Milkau követelményeit: áttekintést ad a belső könyvtártörténetről és a közigazgatástörténetről, de kifele is pillant a szellem- és tudománytörténetre. Tartalmilag az újkoron, Nyugat-Európán, egyes nagy könyvtárakon van a hangsúly. Bár Milkau elveit még nem érvényesíti tökéletesen (Vorstius lesz majd az első), mégis nagyon nagy jelentősége van Hessel írásának a könyvtártörténetírás fejlődésében: ez az első újra önálló könyvként megjelenő könyvtártörténeti összegzés több mint 100 éve, Denis óta.

Összegző munkák II. (Csúcspont: A könyvtártudomány kézikönyve)

A *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* (A könyvtártudomány kézikönyve) a német könyvtártudomány ideiglenes csúcspontja lesz. Milkau tervezi meg az 1920-as években, és 1931-42 között jelenik meg 3 kötetben. A harmadik kötet a könyvtárak világtörténetét tartalmazza. Az átdolgozásnál a könyvtártörténeti kötet terjedelme duplájára növekszik, két félkötetté bővítik (1955-57). Ez az eddig létezők közül a legátfogóbb könyvtártörténeti összegzés. Az eddig szétszórtan létező anyagokat feldolgozták, a tanulmányokat kiértékelték, további forrásokkal kiegészítették, majd állításaikat igazolták. Az eddigi metodikai eszközöket teljességükben átvették, kiegészítették és finomítottak rajta: a neopozitívizmus szolid formában; forráskritika és a kifejtés kritikája; belső könyvtártörténet is, állomány és személyzettörténet; a kultúr- illetve tudománytörténethez kötése, a szellemtörténet bizonyos hatásai. A geográfiai súlypontot (az antikon és a középkori bizánci és arab könyvtárain kívül) Nyugat-Európa képezi. Kelet- és Dél-Európát, Oroszországot és Amerikát csak futólagosan érinti. Csak egy rövid pillantást vet a más világtájak kultúrállamaira (az európai derivat-kultúrákra Amerikában, Dél-Afrikában és Ausztráliában, a régi kultúrnemzetekre Észak-Afrikában és Ázsiában). Hogy egy ilyen átfogó kézikönyv azt az utóbbi fejezetet ilyen röviden elintézi, csak ma tűnhet hiánynak. Akkoriban az is nagy előrehaladás volt, hogy egyáltalán beiktattak ilyen fejezetet. Hogy a társadalmi összefüggéseket kis mértékben vették figyelembe, az is csak ma tűnik fel. Akkoriban a kézikönyv minden szempontból korának legjobbjá volt, példaértékű mű. Az adatok megdöbbentő tömege és megbízhatósága azóta is túlszárnyalhatatlan. Hogy egy ilyen átfogó munkát nem képes létrehozni egyetlen ember, az kézenfekvő. A szerzőtársak nagy száma a könyv munkaökonomiai értékét mutatja. A könyvtártörténetírásban először itt alkalmazott csoportmunka is ma már egy gyakran alkalmazott munkabeosztás, mely nagy és komplikált témák specializált és egyben átfogó földolgozásánál elkerülhetetlen.

Összegző munkák III. (Vorstius, Mehl, Weinmann, Buzás)

A könyvtártudomány kézikönyvében a nemzetközi könyvtártörténet monumentális összegzése mellett megjelent néhány rövidebb tankönyvszerű áttekintés. Még a kézikönyv történeti részének megjelenése előtt, piacra kerül Joris Vorstius *Grundzüge der Bibliotheksgeschichte* (A könyvtártörténet alapjai) című tankönyve (1. kiadás 1935), mely tömör áttekintést nyújt a könyvtártörténetről. Hessel (a században első) összegző munkájából kiindulva alkalmazza Vorstius a Milkau által a századforduló körül felállított elveket, melyek, bár a pozitívizmusból néhány elvet átvesznek, mégis túlmutatnak azon. A szellemtörténet azóta növekvő befolyása is már nagymértékben érzékelhető. Vorstius nemcsak nagy vonalakban dolgozza ki, hanem emellett, a részleteket is több szempontból már Hesselnél jobban kifejti. Nagy korszakokra tagol, de az újkort egyes századokra is felbontja. Így létrehozott egy tankönyvet, mely több kiadást megélt és melynek a 20. századra vonatkozó részét a szerző halála után Siegsföed Joost átdolgozta és kibővítette. Ernst Mehl *Die deutsche Bibliotheksgeschichte* (A német könyvtártörténet) című munkája Vorstiuszal ellentétben csak egy geográfiai metszetet adott és a *Deutsche Philologie im Aufriss* (A német filológia vázlata, 1. kiadás 1950) című kézikönyv keretein belül jelent meg: egy fejezet ennek első kötetében, germanisztikai téma függelékeként tervezve, egy rövid, de körültekintő összegzés. Itt (és a Kurt Hannemann által szerkesztett 1957-es 2. kiadásban) éri el a szellemtörténeti iskola könyvtártörténetírásra gyakorolt hatásának csúcspontját, nem utolsó sorban a filológiának a publikációs keretek miatti közelsége folytán.

Az 1950-es évektől az 1970-es évekig a szociológiai-társadalomtörténeti látásmód általában erős befolyást gyakorol a történetírásra és kibővíti annak témakörét. Karl-Heinz Weimann *Bibliotheksgeschichte. Lehrbuch zur Entwicklung und Topographie des Bibliothekswesens* (Könyvtártörténet. Tankönyv a könyvtárak fejlődéséhez és topográfiájához, 1975) című munkájával az összegző műfaj határait is átlépi: a hagyományos metódusok szintézisébe integrálódnak. A külső és belső könyvtártörténet adatait az általános politikatörténeten, a helytörténeten és a társadalomtörténeten, a szellem-, kultúra-, oktatás-, tudomány- és könyvtörténeten keresztül világítják meg. Tartalmilag kettős tagolású: egy elméleti rész összefüggő hosszmeteszben mutatja be a könyvtárak általános fejlődését (struktúrák, funkciók, munkamódok, háttér); egy konkrét topográfiai rész az egyes könyvtárak történetét részletezi (regionális összefüggésben). Ez az absztrakt általános könyvtártörténet a konkrét könyvtárak történetétől való elkülönítése James Thompson *A History of the Principles of Librarianship* (A könyvtárosság története, 1977) című munkájában már csak a könyvtár intézményének absztrakt-általános vonatkozásait tárgyalja, az egyes konkrét könyvtáraktól teljesen eltekintve. Egyes országok könyvtártörténetének új típusát hozza létre Ladislaus Buzás *Deutsche Bibliotheksgeschichte* (Német könyvtártörténetével, 1975-78). Ez már nem egy rövid áttekintés mint Mehl-nél (vagy korábban Dziatzkonál), hanem egy háromkötetes monumentális alkotás, mely *A könyvtártudomány kézikönyvét* közelíti meg, sőt már azon is túlmutat. Ami ott egy mű egy fejezete volt, itt átfogó, önálló művé növekszik, egy könyvsorozat keretein belül. Buzás munkája a közeli jövőre modellt jelentett az ilyenfajta könyvtártörténeti munkák számára. Minden eddig feldolgozottat beépített, kritikusan hozzáállva, nagy összefüggésekbe helyezve. Minden létező metódust, újat és hagyományosat integrált munkájában.

Egyes könyvtárak bemutatása (Milkau, Löffler, Höcher, Hartmann és Füchsel)

Ahogy az összegző munkák a könyvtártörténetírás tipikus formái voltak a 20. században, úgy ezek legfontosabb műfajai maradtak az egyes könyvtárábrázolások. Egyre több részletes könyvtártörténet jelenik meg. Majdnem minden könyvtár leírása elkészül. A 20. század első felében a könyvtártörténetírás pozitivista irányzatát követik, melyet az 1890-es években több tanulmány vezetett be és mely Heinemannal érte el csúcspontját. A neopozitívizmus továbbélése a részletek tömegének felhalmozását, a könyvtárigazgatástörténet komolyabb figyelembevételét, a tények forráskritikai alkalmazása melletti átfogó kiértékelését jelentette. Az anyag természetéből következik, hogy az egyes könyvtárak ábrázolása éppúgy a részletekből él, mint a nagy vonalakban való összegzés. Ez megmagyarázza, miért marad meg ezen a területen a neopozitívista alaptónus (a szó legpozitívabb értelmében), akkor is, ha az 1930-as évekkel a szellem-történet, az 1960-as és 70-es évekkel a társadalomtörténeti látásmód gyakorol nagy hatást erre a tudományra. Ehhez a pozitívista és neopozitívista irányzathoz (ez általános- és szellem-történeti háttérbe való beágyazással) tartoznak Adalbert Hortschansky részletező munkái (*Königliche Bibliothek zu Berlin* (A berlini királyi könyvtár, 1907), a könyvtárkalauzok előadásaiából összeállítva); Fritz Milkau (*Universitätsbibliothek Breslau* (A wroclawi egyetemi könyvtár, 1911), a régi könyvtárpraxissal való összehasonlítással és annak kritikus megvilágításával); Wilhelm Erman (*Universitätsbibliothek Bonn* (A bonni egyetemi könyvtár, 1919); és Karl Löffler (*Landesbibliothek Stuttgart* (A stuttgarti országos könyvtár, 1923). Rudolf Höcher (*Die Universitätsbibliothek Berlin. Zu ihrem 100 jährigen Bestehen* (A berlini egyetemi könyvtár 100 éves fennállásához, 1931) című írásával a szellem-történet hatása az egyes ábrázolásokban is érezhetővé válik. A II. világháború kitörése előtt nem sokkal eléri a műfaj újabb csúcspontját a *Geschichte der Göttinger Universitätsbibliothek*-kel (A göttingeni

egyetemi könyvtár története, 1937). A könyv egy monumentális példamű, átfogó adatanyaggal egy szerzőkolléktíva team-munkájával feldolgozva (Címlap: „A szerzők a göttingeni könyvtárosok”, akik azonban külön-külön megnevezetlenek maradnak), Karl Julius Hartmann és Hans Füchsel kiadásában.

Egyes könyvtárbrázolások II. (Pongratz, Buzás)

Bár a II. világháború utáni egyes könyvtárbrázolások metodikailag még a háború előtti módszerekkel élnek (pl. Rudolf Bülck *Geschichte der Kieler Universitätsbibliothek* (A kieli egyetemi könyvtár története, 1934-54, 1960-ban posthumus kiadás), a 20. század második felének további munkái, a pozitivista és neopositivista komponens mellé a társadalomtörténetet is hozzáveszik. Bár a *Geschichte der Universitätsbibliothek Jena* (Jénai egyetemi könyvtár története, 1958) is még a pozitivismus egy késői alkotása, az adatfelhalmozás kiváló példája (adatkivonatok és forráslenyomatok egész sorával), már a szellemtörténethez is adalékul szolgál, sőt a társadalom és gazdaságtörténeti nézőpont alkalmazását is komolyan veszi. Ez (a még nem kifejezetten marxista) jénai tanulmány az egyes könyvtárbrázolások műfajának új ágának úttörő alkotása. Ebbe az összefüggésbe tartozik a *Sächsische Landesbibliothek Dresden* (Drezdai szász tartományi könyvtár, 1956) jubileumi kiadása is történeti fejezeteivel. A lipcsei jubileumi emlékkönyv (*Deutsche Bücherei*, Kiad. Helmut Röttsch, 1962) történeti témájú fejezeteiben a társadalomtörténeti komponens teljességgel bevonja, a marxista felfogásban teljesíti ki. Hasonló a *Deutsche Staatsbibliothek* (Német Állami Könyvtár) jubileumi emlékkönyve is (Horst Kunze kiadásában 1961-65). A régi berlini Porosz Állami Könyvtár 300 éves jubileuma után összesen három történeti áttekintést adott ki, az 1961-es jubileumi évben a Kelet-Berlini emlékkönyv történeti fejezeteit, marxista felfogású történeti vonatkozásait. 1965-ben Eugen Paunel *Die Staatsbibliothek zu Berlin. Ihre Geschichte und Organisation während der ersten zwei Jahrhunderte seit ihrer Eröffnung* (A berlini állami könyvtár története és szervezése a megnyitása utáni első két században), egy (már a háború előtt megkezdett) átfogó forrásmunka az 1661-1871-ig terjedő időszakról pozitivista-szellemtörténeti megközelítésben. És végül 1978-ban a nyugatberlini emlékkönyv *Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz* (A porosz kultúrtulajdon állami könyvtára) ünnepi kiadás az újjáépítés megnyitására Berlinben (Ekkehart Vesper kiadásában, aki a könyvtár 1945 utáni fejlődését is megírta), az 1661-1945 közötti időszakban való fejlődéséről írt bravúros munka, Vieland Schmidt tollából, szétágazó részletek egy nagy panorámába való feldolgozása, többféle metodika felhasználásával. A fontosabb, történeti fejezetet tartalmazó könyvtári emlékkönyvekhez tartoznak továbbá: *Durch der Jahrhunderte Strom. Beiträge zur Geschichte der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt* (Évszázadok viharában. Adalékok a darmstadti tartományi és főiskolai könyvtár történetéhez, 1967), *Die Niedersächsische Landesbibliothek in Hannover* (A hannoveri alsószász tartományi könyvtár, 1976) és *500 Jahre wissenschaftliche Bibliothek in Hamburg* (Az 500 éves hamburgi tudományos könyvtár 1479-1979); *Von der Ratsbücherei zur Staats- und Universitätsbibliothek* (Az állami és egyetemi könyvtár könyvei), Werner Kasper munkája (1979).

Megbecsült helyet érdemel a *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek* (Az osztrák nemzeti könyvtár története) című monumentális munka (Josef Stummvoll kiadása, 1-2. rész, 1968-73). A világ egyik legrégebb és legjelentősebb könyvtára, a bécsi császári könyvtár impozáns anyagot kínál, melyet egy munkacsoport fel is dolgozott. Ez a német nyelvterület könyvtártörténetének eddigi legátfogóbb tanulmánya, mely az egyes könyvtárakat kutatja.

Az 1970-es évek egyes könyvtárakról szóló legújabb munkái közül említésre érdemes még a metodikailag és tematikailag korának csúcsán lévő két tanulmány: *Geschichte der Universitätsbibliothek Wien* (A bécsi egyetemi könyvtár története, 1977) az osztrák Walter Pongratz tollából és az NSZK-beli Ladislaus Buzás *Geschichte der Universitätsbibliothek München* (A müncheni egyetemi könyvtár története, 1972) című műve.

Tanulmányok részterületekről I.

A nemzetközi, a nemzeti és a regionális könyvtártörténet összegzésein és az egyes könyvtárakról írt tanulmányokon kívül a 20. században növekvő számban jelennek meg a könyvtártörténet részterületeihez és részaspektusaihoz írt művek. Sok különálló tanulmány jelent meg folyóiratokban, és a nagyobb összefüggések vizsgálatához illően több monográfiát is kiadtak. Így keletkeznek monografikus munkák a könyvtártörténet legkülönbözőbb részterületeihez, részben addig egyáltalán nem tárgyalt témákhoz is.

Tanulmányok részterületekről II.

(Nyilvános könyvtárak: Langfeldt, Mühle, Thauer, Vodosek)

A legjelentősebb ezen részterületek közül a *nyilvános könyvtárak* és a *népi könyvtárak* témája. Meglepő, milyen sokáig hagyták figyelmen kívül a könyvtár intézményének ezen ágát. Ennek több oka is lehetett. Mindenek előtt, hogy maga az ilyen típusú könyvtár viszonylag későn keletkezett, s kezdetben egyáltalán nem érzékelték történeti jelentőségét. Ezenkívül, mert a korai népi könyvtárak nagyon kicsi könyvtárak voltak s így érdemtelennek tűntek arra, hogy történetüket önmagában megírják. Másrészt pedig, mert éppen a 19. században és a 20. század elején uralkodnak el a könyvtártörténetírásban az egyes könyvtárábrázolások. A könyvtártörténeti összességek újbóli megjelenésével a nyilvános könyvtárak felé irányul a figyelem, ha még nem is különösen nagy mértékben. Ez pedig többek között azzal magyarázható, hogy a könyvtártörténettel foglalkozók sokáig túlnyomó többségben a tudományos intézményekből érkeztek, és a két könyvtárágazat integrálása sokáig nem következett be. A 20. század folyamán aztán létrejön ez az integrálódás és tudatossá is vált. A nyilvános könyvtárak könyvtártörténetéről író szerzők száma is folyamatosan növekszik. Az egyik első átfogó munkát nyújtja Johannes Langfeldt a *Handbuch des Büchereiwesens* (Könyvtárak kézikönyvével, 1965-76). A történeti rész (az 1. félkötetben, 1973-ban lezárva) a világ könyvtárainak általános történetét tárgyalja az előtörténetől (ókor, középkor és korai újkor), a korai történetén keresztül (a felvilágosodás korától), a 19. és 20. századig, első sorban Nyugat-Európában és Észak-Amerikában, különös tekintettel a német nyelvterületre. Az adatok összegyűjtése ezen munka legfontosabb célja, amit nem értékelhetünk eléggé. Mégis sok minden marad a jövőbeli kutatások számára, hézagokat kell kitölteni, további területeket feldolgozni, szellem- és társadalomtörténeti összefüggéseket megállapítani. *Die Kurze Geschichte öffentlicher Bibliotheken in Deutschland* című monográfiájában (A német nyilvános könyvtárak rövid története, 1970) Wolfgang Mühle Közép-Európa egy szűkebb területét foglalja egy tanulmány keretébe (Tanlevél a szaktanulmányok részére, NDK). Új felfogásban tárgyalja a témát Erich Siebert a *Kurze Geschichte der Bibliotheken Deutschlands* (Németország könyvtárainak rövid története) című tanulmányában (1977). Mindkét felfogás szerint szoros kapcsolatban van a nyilvános könyvtárak története a tudományos könyvtárakéval. Ebben rejlik a tanulmányok érdeme. Társadalmi összefüggésekre mutatnak rá (kifejezetten pártosan) marxista interpretációban. A tanlevél rövid és a kézikönyv masszívabb

formája között helyezkedik el Wolfgang Thauer és Peter Vodosek munkája: *Geschichte der öffentlichen Bücherei in Deutschland* (A németországi nyilvános könyvtárak története, 1978). Ez a kiegyensúlyozott, átfogó, mégis részleteiben is jól megformált összegző tanulmány tökéletes egységben mutatja be a legfontosabbat: a könyvtárfejlődés adatait, a szervezési formákat és irányzatokat, a heterogén célokat, az általános- és politikátörténet, gazdaságtörténet, szellem- és kultúrtörténet, különösen a könyvtárak szempontjából fontos oktatástörténet és mindenek előtt a társadalomtörténet háttérével. Ebben az ágazatban a forráskritika erősen áttolódik az adatokról a programok, tudósítások, felhívások, pamflettek felülvizsgálatára, melyek kiértékelését részben ezen munkában vitték véghez, részben (a kutatások és előmunkák időközben fejlettebb stádiumában) éppen előkészítették.

Részterületek bemutatása III.

Ezeken a tanulmányokon kívül több kutatást is végeznek az egyes könyvtárak aspektusaihoz, adataihoz, irányzataihoz, a nagy felzárkózás- és feldolgozásigény miatt gyakran a források bibliográfiájával és forráselemzéssel egybekötve. Például Peter Vodosek *Vorformen der öffentlichen Bibliothek* (A nyilvános könyvtár előformái, 1978); Karl-Wolfgang Mirbt *Pioniere der öffentlichen Bibliothek* (A nyilvános könyvtár úttörői, 1969); Wolfgang Mühle *Zur älteren Bücherhallenbewegung als Beginn der deutschen Volksbücherei im Zeitalter des Imperialismus* (A régi könyvtármozgalmak, azaz az imperializmus korabeli német népi könyvtárak kezdetei, 1968), Wolfgang Thauer *Die Bücherhallenbewegung* (A könyvtármozgalmak, 1970); Tibor Süle *Bücherei und Ideologie. Politische Aspekte im Richtungsstreit deutscher Volksbibliothekare* (Könyvtár és ideológia; politikai aspektusok a német népi könyvtárosok vitájában, 1972).

Más témákhoz is jelentek meg tanulmányok; például *Regionalbibliotheken der Bundesrepublik Deutschland* (Az NSZK területi könyvtárai) című gyűjteményben (1971) a tudományos városi könyvtárakról és a tartományi könyvtárakról, történeti fejezetekkel. Egyes könyvtártörténeti korszakokat vizsgáltak; például Heinrich Kramm *Deutsche Bibliotheken unter dem Einfluss von Humanismus und Reformation. Ein Beitrag zur deutschen Bildungsgeschichte* (Német könyvtárak a humanizmus és a reformáció hatása alatt, 1938), az 1930-as évekre jellemző szellemtörténeti látásmóddal. A társadalomtörténeti nézőpont aktuálissá teszi az olvasóközönség szokásainak történetét kutató részterületeket is. Ide tartozik például Rolf Engelsing *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland 1500-1800* (A polgár mint olvasó. Az olvasóközönség szokásainak története Németországban 1500-1800-ig, 1974) és Günter Erning *Das Lesen und Lesewut. Beiträge zu Fragen der Lesegeschichte* (Az olvasás és az olvasói láz. Adalékok az olvasóközönség történetének kérdéseire, 1974). A könyvtárosoknak, akiket eddig az egyes könyvtárbrázolások műfajának keretei között említettek meg, most önálló írásokat áldoztak: például Kurt Tantz *Die Bibliothekare der churfürstlichen Bibliothek zu Cölln an der Spree* (A kölni grófi könyvtár könyvtárosai, 1925; a berlini állami könyvtár számára); Richard Schmidbauer *Die Augsburger Stadtbibliothekare durch vier Jahrhunderte* (Az augsburgi városi könyvtárosok négy évszázada, 1963); Richard Mummendey *Die Bibliothekare des wissenschaftlichen Dienstes der Universitätsbibliothek Bonn* (A bonni egyetemi könyvtár tudós könyvtárosai, 1968). Néhány könyvtártörténeti leírás esetében az általános-adminisztratív oldal egészen előtérbe kerülhet, így a belső szervezés, az államigazgatással és pénzügyi igazgatással való kapcsolat, a tulajdonképpeni könyvtár-igazgatás és állománytörténet teljesen háttérbe szorul: így Werner Ohnsorge levéltáros írásában, *Zweihundert Jahre Geschichte der Königlichen Bibliothek zu Hannover* (A

hannoveri királyi könyvtár 200 éves története, 1962) című munkájában. Emellett rengeteg tanulmány született a könyvtárigazgatás egyes területeihez, a könyvtárépítés történetéhez, az állománytörténethez, stb. Néhány közülük monográfiaként jelent meg, több pedig újságcikként.

A könyvtártörténetírás története

A német könyvtártörténetírás a koraujkori kezdetektől a 20. századig hosszú utat járt be és állandóan fejlődött, maga is történelemmé vált. A publikációk száma (melyből ezen tanulmány kereteiben csak néhányat emeltünk ki), a tematika szélessége, az apróságok tömege, az irányzatok váltakozása, a módszerek sokrétűsége, differenciáltsága és finomítása - mindez már önmagában is a történetírás tárgyává teszi a történetírást. Egy rövid, de nagyon precíz áttekintést ad Hans Lulfing *Zur Entwicklung der deutschen Bibliotheksgeschichtsschreibung* (A német könyvtártörténetírás fejlődéséhez) című tanulmányában (1942/43). 17. és 18. századi egyes könyvtártörténeti ábrázolásokkal kezd, a hangsúlyt a 19. és a 20. század elejére helyezi. Írása a klasszikus történettudomány elvein és az 1930-as évek metodikai helyzetén alapszik: pozitivista, forrásokból dolgozó, beágyazva az általános politikatörténetbe, a szellemtörténetbe, a társadalomtörténet első nyomaival. Egy időszakot vizsgál Alexander Greguletz. *Zur Entwicklung der deutschen Bibliotheksgeschichtsschreibung, vom Übergang zur monopolkapitalistischen Entwicklung bis 1945* (A német könyvtártörténetírás fejlődéséhez, a monopolkapitalista fejlődésbe való átmenettől 1945-ig, 1975, Humboldt Egyetem, Berlin) című disszertációjában a 19. század közepétől a 20. század közepéig tartó időszakot vizsgálja, s jobban el tud merülni a részletekben ilyen keretek között, mint Lulfing, gazdagítja a metodikai eszköztárat a társadalomtudományos komponenssel, a marxista álláspont óvatos interpretációjával. Ezen tanulmány írója mindkét történeti munkának köszönettel tartozik a sokoldalú ösztönzésért.

Jäger, Georg

Történeti olvasmány- és olvasó kutatás

Tanulmányunk egy problémás helyzetre reagál: az elméleti vita és a történelmi kutatás közti távolságra és az aktuális és a történelmi olvasáskutatás egymásmellettségére. 1970 óta számos elméleti javaslat született recepcióesztétikai, kommunikáció-cselekvéseméleti és szociológiai alapokon szövegértelmezési problémák, az olvasás funkciói és hatása területén anélkül, hogy - kivételektől eltekintve - termékeny párbeszéd jött volna létre a történeti olvasáskutatással. Az elméletek és modellek kevésbé vették tekintetbe a történeti olvasáskutatás ismeretállományát, valamint magát az olvasási szokások történetiségét; az áthagyományozott anyagra figyelő történészek pedig ritkán használták az elméletek problémamegadással és strukturálással kapcsolatos javaslatait. A könyvpiac - és olvasáskutatás és a történeti olvasáskutatás is eléldegélnek egymás mellett. (A könyvpiac és olvasáskutatás - gyakran az empirikus társadalom- és véleménykutatás eszközeivel - a jelenlegi olvasási magatartásokat vizsgálja.) Ezért próbálkozom azzal, hogy a történeti olvasáskutatás munkaterületének néhány fontos aspektusát bemutassam. A tanulmány elején a kérdések azt vizsgálják, hogy a kutatást milyen szempontból érdekli az olvasó, melyek az olvasástörténeti tanulmányok elméleti megalapozásának lehetőségei, és végül hogyan adható meg az olvasó fogalma, ami mindezen vizsgálatok alapjául szolgál. Az egyes problémakörök kibontásakor további elméleti kiindulópontokra is utalok, melyek esetleg termékenyek lehetnek a kérdés tárgyalásakor.

Mivel a könyv több könyvtártörténeti tanulmányt is tartalmaz, a könyvtár területén belül nem foglalkozom az olvasó és a könyvtárlátogató kutatásával. Nem érintem az újságok és a folyóiratok közönségének kutatását sem, amely tudománytörténeti és elméleti okokból külön tárgyalást kíván. Emiatt nem esik szó az olvasókörökről sem. A példák nagy része a 18-20. századból, a munkaterületemből származik. A szakirodalmi utalásoknál csak példányokat említek, hogy a megjegyzéseket így elfogadható keretek közt tartsam.

Kérdések az olvasó kapcsán

Az olvasó kapcsán - a probléma felvetése és a kutatási szempont szerint - mások és mások a kutatási érdekek. Jelenleg legalább négy kérdésfeltevés időszerű.

Az olvasó, mint aki a szövegnek jelentést ad. Az irodalomtudomány azzal, hogy az olvasó felé fordult, az olvasói tudatban ismerte fel a szövegek jelentéskonstitúciójának helyét. Az idetartozó jelnyelv- és irodalomelméleti kutatások a megértési folyamatban a szöveg és olvasó együttműködésére koncentrálnak.

A szöveg hatása az olvasóra. A hatások alatt a „befogadó viselkedési módjának, beállítottságának, véleményének és ismereteinek a megváltozását” értjük, „amelyeket a médiumok tartalma idéz elő.” H. M. Kreppinger szerint egy tény akkor tekinthetünk az olvasás hatásának, ha ez utóbbi a tény keletkezésének funkcionális előzménye. Háztartások könyvállományának, könyvtárállományok vagy könyvkölcsönzések összetételének vizsgálata felvilágosítással szolgálhat a tulajdonos illetve a használó ismereteiről, véleményéről és beállítottságáról. A dokumentumként kezelt olvasmányanyagok felvilágosítást adnak az olvasó tudásanyagáról, tájékozódási irányairól, értékeiről, normáiról. Hogy az olvasmánytartalmat ne vetítsük egyszerűen az olvasó tudatára, mindenesetre tekintetbe kell vennünk a befogadók olvasási magatartását és feldolgozási tevékenységét. Szövegfajták- és olvasói csoportok összefüggése.

A kultúrszociológia összefüggést állít fel „a szociális helyzet és kulturális produkció között” azáltal, hogy „a szociális csoportokat kulturálisan, vagy a kulturális termékeket szociális szempontból” próbálja leírni.

Ilyesféle összefüggéseket tart Schüking is szem előtt *Az irodalmi ízlésképződés szociológiája* című művében, mikor egy bizonyos művészi irányzatról beszél, „mely emberek mentalitásán” alapul. Ahol sikerül egy kulturális csoport vagy réteg olvasmányanyagát és olvasási magatartását rekonstruálni, kijelentéseket tehetünk azok olvasási szükségleteiről vagy elvárásairól. Ehhez már közel áll az olvasmányok társadalmi funkcióinak kérdése. Vizsgálni kellene, hogy „a művészeteknek, mint a társadalmi tudat formáinak milyen funkciója van valójában a társadalom, a szociális kapcsolatok, és a viselkedésmódok szellemi reprodukciójában, az egyes osztályok, rétegek, csoportok és egyének szellemi életében”. Ez a rendkívül igényes problémafelvetés azonban magában rejti - legalábbis történeti vonatkozásában - annak a veszélyét, hogy a funkcióra vonatkozó feltevéseket társadalmi modellekből vezetik le és azok nem igazolhatók a rendelkezésre álló adatok általánosításaként.

Az olvasó, mint a könyvek vásárlója, kölcsönzője és használója. A könyvpiackutatást elsősorban a (potenciális) vevő érdekli, a könyvtartudomány a használatól indul el. Ezek a kérdésfeltevések az olvasót egyszer a cselekvések alanyaként, máskor inkább tárgyaként tüntetik fel. Az olvasás aktusa során olvasó és szöveg, értelmező és értelmezendő anyag találkoznak. „Az olvasók egyszerre cselekvők és befogadók; a művek ugyanakkor irányítják is (az értelmezendő anyag közvetítésével) e tevékenységet”. Hogy a megértési és feldolgozási folyamatot a szöveg vagy az olvasó determinálja-e - és hogy milyen mértékben - csak a társadalmi és kulturális szituáció ismeretében határozható meg és előzetes elméleti döntésektől függ. A történeti olvasáskutatás számára e probléma vonatkoztatási keretét az olvasás, „mint kulturális tevékenység története” adja.

Az elméleti alapozás lehetőségei - az olvasóhoz való fordulás az irodalomtudományban

A 70-es évek elején kezdetét veszi - először az NSzK-ban, kevéssel utána az NDK-ban is - egy széles elméleti vita az olvasás jelentőségéről a szövegértésben és az irodalom fejlődésében, mely kivezetett a mű interpretációjára irányuló tudományos gyakorlat zsákutcájából. „A szubsztanciális mű ideáljától a művészet saját történelmi tapasztalata és társadalmi funkciója által való meghatározásához való lépésével azonos jelentőségű az értelmező (olvasó, publikum) behelyezése régóta fenntartott jogaiba”. A Jauß és Iser által megalapozott recepcióesztétikában az irodalmi szöveg jelentése „a szöveg és az olvasó interakciójának terméke”, ami az olvasás folyamatában jön létre. Gyakran elevenítik fel a Mukarovsky által szétválasztott „artefakt” és „konkretizáció” fogalmakat és a szöveget az értelmező perspektívájából mint a struktúrák és a velük korrespondáló jelentések lehetőségének feltételét határozzák meg. Ebben az értelemben tette N. Groeben az empirikus irodalomtudomány kutatási tárgyává „a formálstrukturális nyelv- és szövegkarakterisztikák (fonológiai, szintaktikai, szemantikai konstrukciók) és az értelmező magatartása, illetve a szövegfeldolgozás közti kapcsolatot”.

Az olvasó különböző meghatározásainak a segítségével tendenciákat és irányokat különböztethetünk meg. H. Link a recepciókutatás mezőjét „az implicit olvasót kutatási tárggyá tévő recepcióesztétikára” és „a reális olvasót vizsgáló recepciótörténetre” osztja fel. Az implicit vagy absztrakt olvasó fogalma alatt „a szövegben meglevő, az olvasási folyamatot lehetővé tévő normát értjük”, vagy „azt a tudatot, amely egy adott szöveg adekvát recepciójának az előfeltétele”. Az absztrakt olvasó „az absztrakt íróval párhuzamosan létrehozott konstrukció,

„a szöveg összes eljárásának és tulajdonságának integrációs pontja”. Tehát nem olvasási folyamat eredménye, hanem a reális olvasóval szemben mint norma jelenik meg. Joggal vált elfogadottá az a vélemény, hogy az implicit olvasó főleg Iser által képviselt felfogási módja elzárja az irodalmi művet „az olvasó jelentésmeghatározó funkciójának explicit és szisztematikus figyelembevételétől”, és igazolja a mű immanens interpretációit. A történeti olvasáskutatás elméleti megalapozásánál elsősorban a társadalomtörténeti, kommunikáció- és cselekvéseméleti irányultságú kiindulópontok jönnek számításba. G. Grimmtől származik „a társadalomtörténeti irányultságú recepciókutatás modellje”, „amelyben az értelmező alany, mint társadalmi cselekvő határozza meg a kérdés szempontját”. A kutatási érdeklődés ekkor „az irodalmi struktúra és a politikai-társadalmi kontextus kölcsönös összefüggésére irányul a recepciók közvetítése közben”. A kommunikáció-szociológiai recepciókutatás, amit H. U. Gumbrecht javasolt, hasonló feladatokat állít maga elé. Történelmi rekonstrukcióra törekszik azzal a céllal, hogy az egy szöveghez fűződő, a különböző - történelmileg és társadalmilag közvetített - recepciókészséggel rendelkező olvasók által létrehozott különböző értelmezések feltételeit megértse”. A ‘szöveg’ - ‘olvasó’ pólusokhoz való függéstől leginkább a cselekvéseméleti modellek szakadnak el. S. J. Schmidt *Empirikus irodalomtudomány* című munkájában az irodalmat társadalmi cselekvésterületként gondolja el, az értelmezés folyamatát pedig mint „szociális kontextusokban történő szociális cselekvések egy bizonyos formáját”.

Jauß eredetileg azt javasolta, hogy egy mű hatását az „elvárások vonatkozási rendszerének” a hátterével elemezzék, amely minden múnél megjelenése történelmi pillanatában a következőkből származik: „a műfaj előzetes ismerete, a korábban ismert művek formája és témája, a költői és a gyakorlati nyelv közti ellentét”. Jauß az elváráshorizont koncepcióját később tudomány- és szerepszociológiával egészítette ki. „Az irodalmon belüli, a mű által implikált elváráshorizont rekonstrukciója” mellé „az irodalmon kívüli, az adott világ által közvetített elvárások, normák és szerepek analízise lép, melyek mintegy előre kijelölik a különböző olvasói rétegek esztétikai érdeklődését és amelyek ideális forrásismeret esetén a történelmi-gazdasági szituációra is visszavezethetők”. Ez a javaslat - az esztétikai írásbeliségen messze túlmenően - megnyitja az utat ahhoz, hogy a recepció egyéneken túlmutató feltételeit sorra megvilágítsuk: az adatoktól kezdve, amelyeket magából a műből nyerünk, az értelmező irodalmi kompetenciáján keresztül, a társadalmilag előre kijelölt olvasói szerepekig, az olvasási szituációig, az olvasás idejéig és az olvasói funkcióig az olvasó egész szociokulturális feltételrendszeréig. A súlypontokat eközben különbözőképpen jelölhetjük ki. Schenda „elvárásterről” beszél, és „az olvasótábor előzetes esztétikai tapasztalatai” mellett ide sorolja elsősorban az aktuális „társadalompolitikai problémaszituációt”. Ha a „gyakorlati élet” szerepének prioritásából indulunk ki és nem az irodalmi tradíció szerepéből a recepció folyamatában”, akkor feladatunk az, hogy a történelmi kontextusokat, amelyek bizonyított szignifikáns kapcsolatban állnak az irodalmi recepcióval, rekonstruáljuk (rétegbeli hovatartozás, műveltség, jövedelem, nem, kor etc.).

Vitatott, hogy mennyire van szüksége a recepciókutatásnak egy adekvát olvasat mércéjére, és mennyiben beszélhetünk egyáltalán a szövegek helyes vagy rossz megértéséről. Pragmatikus Gumbrecht javaslata, hogy egy adott szövegértelmezést csak „konstans összehasonlítási - háttér” funkciójában használjunk, „amely előtt leírhatók a különböző értelmezések különbségei és azok, mint a szöveg konvergenciáinak eredményei különböző interpretációs diszpozíciókkal értelmezhetők”. A hasonlítás háttereként a „mindenkori szerző által (sugalmazott) értelmezést” választani mindenestre csak irodalmi cselekvésmezők esetén előnyös, ahol az író szerepe világosan körülhatárolt. Az „értelmezés(recepció)-interpretáció szétválasztása az olvasó-kutató megkülönböztetés alapján”, melyet az empirikus irodalomtudomány követel, a történeti olvasáskutatásban végrehajthatatlan. A tudós, ha hipotéziseket akar felállítani „az

olvasó megértési cselekvéseinek motívumairól, és a műben nyert tapasztalatok jelentéséről mint az olvasó későbbi cselekedeteinek motivációs részeiről”, nem jut túl „a történelmi értelmezési folyamat szimulálásának a problémáján”. A történelmi olvasáskutatás tapasztalataivá tételének lehetőségei mindazonáltal messzemenően adottak, ha e folyamat alatt a következő dolgokat értjük: (1) metodológiai szabályok felállítása, „amelyek struktúrája megengedi a falszifikálhatóságot és az interszubjektív felülvizsgálhatóságot” és (2) „használható kutatási módszerek” kifejlesztése, hogy „elegendő adatbázis álljon rendelkezésre hipotézisek nyeresére és felülvizsgálására”. Hogy ehhez a célhoz közelebb jussunk, az adatszerzés folyamatát és a vizsgálati mező strukturáltságát lehetőség szerint elkülönítve kell kezelnünk, hogy a konkurens elméleti javaslatok adatai rendelkezésünkre álljanak. A történelmi rekonstrukcióknak is a megértési cselekvésekről szóló explicit elméleti javaslatokra kellene épülnie, még ha kérdéses esetekben gyümölcsözőbb is lenne, ha érdekes kérdésekre tudományelméletileg kevésbé kifogástalan úton nyert válaszokkal felelünk, mintsem érdektelen kérdésekkel és egzakt felülvizsgálható válaszokkal.

Az aktuális és a történelmi olvasáskutatás

Az *aktuális olvasáskutatást* először elsősorban népi és munkáskönyvtárak könyvtárosai, a nép- és ifjúságművelés képviselői, valamint pedagógusok és pszichológusok fejlesztették; ehhez járultak még kiadói érdekek. A századforduló óta az adattömeg egyre nagyobb lesz. Az aktuális olvasáskutatás eredményei idővel gyakran erős bizonyítékú történelmi dokumentumokká válnak. Történelmi forrásként való használatuk mindenesetre feltételezi, hogy az adatnyerés technikáit, az adathalmaz gyakran érdekek által meghatározott és értékeket felállító előkészítését és interpretációját, valamint a vizsgálat teljes bázisát kritikai vizsgálat alá vonjuk. A forráskritika alapjain így esetről esetre lehetővé válik egy másodlagos analízis.

A könyvpiac keretein belüli olvasáskutatás az 50-es évek NSzK-jában veszi kezdetét. A közvélemény-kutatás részterületeként határozza meg önmagát, melynek feladata az olvasási szokásoknak és -magatartásoknak, az olvasó nyomdatermékekkel szembeni viszonyának, valamint a médiumokkal szembeni magatartása szabadidős tevékenységébe való beágyazódásának a vizsgálata. Míg az olvasó sokáig elsősorban mint könyvvásárló volt az érdeklődés tárgya, a 70-es évek közepétől a hasznos szempont (uses and gratifications approach) nyert teret. Az irányító kérdés értelmében „mit is kezdenek az emberek a tömegtájékoztatás kínálatával” a médiumok által közvetített kommunikáció szubjektív hasznáról van szó. Amennyiben a való élet aspektusai bekerülnek a vizsgálatba, az életmód, szokások és életstílusok területei jönnek szóba. Az aktuális olvasáskutatás központi módszerei - megfigyelés, kikérdezés és teszt - kimaradnak a történelmi olvasáskutatás terepéből. A történelmi források azonban részben maguk is tartalmaznak olyan adatokat, melyek megfigyelésekből, kérdésekből és (az empirikus olvasáskutatás elterjedése óta) tesztekben is származnak. H. F. Foltin a megfigyelési adatokhoz a kiadási példányszám adatait és a könyvek kölcsönzési gyakoriságát, „a könyv sikerének társadalmi és kommerciális faktorait” (ár és a könyv kivitelezése), a kiadó tekintélyét és reklámját, az olvasó oldalán a könyvhasználat közbeni viselkedést, valamint további, a történelmi olvasáskutatás számára gyakran teljesen hozzáférhető adatokat számítja.

Az aktuális olvasáskutatás számára az olvasó jelentése megegyezik összes lehetséges megjelenési formájának absztrakt összegével, azaz az olvasó a nyert adatok vonatkoztatási pontja és integrációs alakja. A történelmi olvasó forráskritikai és metodikai úton az áthagyományozott anyagból nyert adatok alapján létrehozott konstruktum. ‘Az olvasó’ mint konstruktum választott ismertetőjegyek tekintetében mind az aktuális, mind a történelmi

olvasáskutatásban (rétegbeli hovatarozás, műveltség, nem, kor stb.) általánosított, funkcionális szempontból pedig egy tisztázandó összefüggésre lett vonatkoztatva (az olvasó, mint a könyvek vásárlója és használója, mint irodalompedagógiai vagy irodalompolitikai eljárások, mint véleményalkotási folyamatok alanya és tárgya, mint a szövegek értelemadó része etc.). Az olvasás funkciójáról vagy hatásáról felállított feltevések explicit vagy implicit módon meghatározzák az adatok kiválasztását és elrendezését, ezáltal beletartoznak az 'olvasó' konstruktumba. Az 'olvasó' mindenkor konstrukciójának explikálnia kell elméleti alapjait s felülvizsgálható szociológiai és pszichológiai vizsgálatok alapján kell létrejönnie. Nem szabad, hogy a történelmi olvasó csupán csak „mint a kutató explikált előzetes hermeneutikai megértése” (H. G. Kemper) álljon a rendelkezésünkre. Egy tudós által, annak szakismerete alapján egy olvasónak tulajdonított irodalmi kompetenciát vagy értelmezési diszpozíciót - amennyire azt az anyag megengedi - olvasástörténeti forrásokkal bizonyítani kell.

Az aktuális olvasáskutatás kérdésfeltevései hasonló súllyal esnek latba a *történeti olvasáskutatásban* is. Megválaszolásuk függ a forrásoktól, és csak akkor teljesen lehetetlen, ha a megfigyeléseket vagy a tesztek eleve anyagon kell elvégezni. A történeti olvasáskutatás logikai eljárásainak és módszerbeli szabályainak rendszeréhez körülbelül a következő kérdések szolgálnak alapul: (1) ki (a lakosság mely részhalmazai) olvas (olvasnak) könyveket, milyen indítékból, illetve milyen célzattal, milyen időráfordítással? (2) ki (a lakosság mely részhalmazai) vásárol (vásárolnak) könyveket, milyen indítékból és milyen használatra, mekkora tételben és milyen anyagi ráfordítással (a jövedelem, a háztartási pénz függvényében)? (3) hol (beszerzési források), milyen úton (beszerzési módok) kölcsönöznek vagy adnak el könyveket? (4) Milyen szociál-statisztikailag megragadható faktoroktól függ a könyvvel szembeni viselkedés (rétegbeli hovatarozás, műveltség, foglalkozás illetve tevékenység, jövedelem, lakóhely, nem, vallás, kor stb.)? milyen szerepet játszik a könyv a különböző lakossági csoportok tudatában? Milyen megítélése van az olvasónak, jár-e az olvasással társadalmi presztízs? Hogyan sorolódik be az olvasás a napi-heti-évi teendők közé (olvasás munkaidőn kívül, ünnepnapokon, szabadság alatt, télen)? Hogyan feleltethető meg egymásnak az olvasás extenzitása és intenzitása, valamint az előnyben részesített olvasmányok és az életciklus? Milyen szerepet játszanak a szociális kapcsolatok és melyet a (fel)olvasás, az olvasmány, mint a család, a ház, kisebb csoportok beszédtemája és mely más médiumok kínálatával és szabadidős tevékenységekkel konkurál az olvasás?

Az olvasási magatartás és annak szociokulturális differenciálása

Az olvasás „a társadalmi magatartás egy megjelenési formájaként elemezhető”. A. Walter az olvasási magatartást úgy definiálta, mint „az olvasó viselkedését az irodalmi mű olvasása előtt, alatt és után”; tehát nemcsak az olvasási aktust vonja be a meghatározásba, hanem a könyvhöz, általában az olvasáshoz, az egész irodalmi folyamathoz való viszonyt is. A magatartás indikátoraiként a viselkedés intenzitása (az olvasás szubjektív jelentésszoka), a magatartás frekvenciája (az olvasmány kvantuma (mennyisége), a magatartás iránya (az olvasmány kiválasztása). D. Sommer ugyanebben az értelemben használja a beállítottsági intenzitást, a beállítottsági frekvenciát és az irodalmi érdeklődés irányítottságát. A történelmileg variálódó olvasási formákat, olvasási módokat és olvasási szokásokat mint komplex viselkedésmodalitásokat írhatjuk le, amelyekbe beletartoznak a megnevezett indikátorok (mutatók). A történeti olvasáskutatás különösen a hangos és halk olvasás, valamint az intenzív és extenzív olvasás közti különbséget vizsgálja, „mint ugyanazon társadalmon belüli

kulturális differenciálás jegyeit, mint két alapjárás egymásrakövetkezését”. Az intenzív olvasás kevés könyv, elsősorban a Biblia (reformátusoknál), az áhítatok és az erkölcsnemesítő irodalom ismételt olvasását jelenti. Az olvasók együttéltek a könyvekkel és örökökül hagyták azokat. A könyvvel való kapcsolat szabályozott és részben ritualizált volt, úgyhogy az ismételt olvasás nagy reprodukív erőt fejthetett ki. Extenzív olvasáson több irodalmi szöveg olvasását értjük, amelyeket privát körben, halkán, egy személy olvas. Ez az olvasás világi is egyben, mivel az olvasási alkalmak leváltak a vallásos, egyházi és családi szokásokról, és mivel elterjedt a nyomtatott dolgokhoz fűződő fesztelen, elfogulatlan viszony. Az extenzív olvasási szokások következtében a szórakoztató irodalom területén megszűnnek a rendi határok. Ugyanabban a kommunikációban különböző társadalmi rétegek találkozhatnak.

A régi olvasási szokások a legtovább az alsóbb rétegekben tartották magukat. Az egyházi-ortodox nemesség és polgárság, különösen emancipált köreik, konzervatív módon tartják életben őket. A művelt rétegekben a különbségtétel értékbeli kritériummá vált: a ‘magas’ irodalmat (szépirodalmat) gyakrabban illik olvasni. Értékéről az dönt, hogyan állja meg ezt a próbát. Az a heveség, amellyel az extenzív olvasástól a világi olvasásra való áttérés a 18. század utolsó harmadában végbement, az „olvasók forradalma kifejezéshez” vezetett. A változásoknak a korra jellemző nyugtalanság volt a következménye: az ‘átállók’ elvárás magatartásokat és olvasási szokásokat vittek át másképpen szerkesztett és megírt szövegekre. Így lett Goethe ‘Werther’-jéből (1774) az olvasási örület díszpéldánya, mivel az olvasók esztétikai távolságtartás nélkül életük irányadójaként és segítőjeként használták. A „Werther-láz” ugyanakkor első jele az extenzív olvasással megjelenő divathullámoknak, amelyekben a piac törvényeinek megfelelő prototípusok variálódnak és használódnak ki. A kutatás számos további, szociokulturálisan kevésbé mélyreható magatartásmódra utalt. „A beszélt szó túlsúlya a kispolgár - és egyáltalán a ‘nép’ - mindennapjaiban, munkájában kiegészül az okuláris (a látásra vonatkozó) dolgok jelentése által. R. Schenda az alsóbb szintekre vonatkoztatva „félirodalmi folyamatok (felolvasás, prédikáció, kátéoktatás, vásári énekesek vagy színházi társultok piaci fellépései etc.) által történő irodalmizálódásról” beszélt. Polgári- és munkáskörökben a felolvasás mellett az értelmezés meghatározó körülményei, még a közös olvasás, az előadás, a szavalás és a mind otthoni mind egyesületbeli éneklés. Th. Koebner ‘a szabadban való olvasás rituáléját’ annak a környezettől való elfordulását, a 18. századi egyetemi végzettségű polgárok életproblémájaként elemezte. Ezek a vizsgálatok az olvasási magatartást többé-kevésbé szociális faktorokra mint rétegbeli (csoport- és osztály)helyzet, szocializációs-feltételek, műveltségi fok, tevékenység vagy foglalkozás, nem és kor vezetnek vissza, olyan szituációk után kutatnak, amelyekben olvasnak, és megpróbálják az olvasás motivációit, funkcióit, határait részben rekonstruálni.

Az olvasó feltételrendszere - Recepciós képesség és időkölségvetés

A viselkedést irányító tényezők összefoglalására - amelyek az olvasást mint kulturális gyakorlatot határozzák meg - több fogalom is kínálkozik. M. Neumann „a társadalom, ennek osztályai, csoportjai, rétegei tudatának konkretizációit az irodalommal összefüggő problémák vonatkozásában” többek között „társadalmi recepciósmódként” határozza meg. Ezek tudattartalmakra korlátozódnak (gondolkodásmódok, értékelési normák), amelyek az irodalomról szóló mindenkori, korhoz kötött beszélgetésből vonhatók le. Hasonló módon következnek az „irodalom” fogalmából, azaz az irodalomról való társadalmi tudásból G. Sasse számára a recepciós aktus transz-szubsjektív faktorai. Az S. J. Schmidt által javasolt fogalom a „recepciós képesség” ezzel szemben a szocializációs és a művelődési folyamatokat hang-

súlyozza azáltal, hogy „a képesség kifejlődésének társadalmi feltételeire” kérdez rá, mely képessé tesz „az irodalomban való részvételre”. A legszélesebb vonatkozási keretet a „feltételrendszer” koncepciója adja. Az „A” recipiens egy értelmezési aktus végrehajtására alkalmas feltételrendszere tartalmazza „A” minden általános és speciális képességét, szükségleteit, intencióit és motivációit, minden ‘nyelvi’ és ‘enciklopedikus ismeretét’, a szociális konvenciók ismeretét, amelyeknek „A” (tudatosan vagy tudattalanul) engedelmessé válik, normákat és értékeket, amelyeket „A” belsővé tett, képvisel, vagy el akar érni, valamint az „A” által nem kontrollálható, biográfiai (fizikai és pszichikai), társadalmi, politikai és gazdasági jellegű, a cselekvését meghatározó és korlátozó tényezőket, amelyeknek „A” alá van vetve.

A viselkedést irányító tényezők között a - réteg és nem szerint differenciált - művelődési folyamatokat kiemelt szerep illeti. Az olvasás tanulási folyamat és el kell választanunk az írás képességétől. Az ABC-kutatás bebizonyítja, hogy az olvasási képességnek különböző minőségei vannak. Magába foglal egy csak vizuális támpontokra épülő memorizáló olvasást is, mely különbözik nyomtatott és írott betűk esetében. A tradicionális társadalmakban több az olvasó egyén, mint az író, különösen a nők körében. Az olvasási és írásképessegre épülve az irodalmi szocializáció dönt arról a szokásról, amelyben az irodalommal való kapcsolat begyakorlódik, valamint azokról a feltételekről, amelyeket az alkotás és a recepció számára teremtenek. Az irodalmi szocializáció fontos eredménye például a fiktív és nem fiktív szövegek, a szövegek műfajok, illetve szövegfajták szerinti megkülönböztetésének a képessége, a kritikák és az interpretációk használatának szempontjai. J. Schmidt olyan vizsgálatokat ösztönzött, amelyek azt vizsgálják, hogy ki, milyen átfogóan és miért tesz fel kérdéseket az olvasottak ‘jelentéséről’, ‘esztétikai értékéről’ és ‘társadalmi funkciójáról’. Ettől az értelmezésre szolgáló kompetenciától meg kell különböztetnünk az alkotásra szolgáló kompetenciát, mint az irodalmi szocializáció eredményét. A humanista tudós-kultúrára, a barokk és a felvilágosodás udvari kultúrára - mindenesetre különböző mértékben - jellemző „az alkotó és az értelmező szerepeinek a felcserélhetősége”. A retorikaoktatás megtanította a tanulóknak, hogy írjanak verseket, hogy készítsék elő az anyagot, hogy tervezzék meg a kompozíciót és hogy öltöztessék fel végül stilisztikailag az egész művet. Csak a 18. század óta, a retorika visszaszorulásával fejlődik külön úton az alkotási és az értelmezési kompetencia. Ezáltal változik „a publikum jelentősége” is a történelmi fejlődésben. Az alkalmi költők és a dilettánsok problémája másképpen merül fel a zseniperiódustól kezdve, mint a régi európai kultúrában.

Az iskolák, mint ügynökségek, amelyben a társadalom irodalmilag szocializálja utódait, az irodalmi folyamatok irányításának eszközei. Az iskolarendszer felépítése és az egyes iskola-típusok tanítási tervei jelentős mértékben döntenek az irodalmi kompetencia és az irodalomra vonatkozó ismeretek társadalmi elosztásáról. Így nem utolsó sorban az iskolarendszer definiálja a város és a falu, ‘műveltek’ és ‘nem műveltek’ közti kulturális határokat. E határ köré csoportosulnak a késő 18. századtól kezdve a sokrétű népművelési törekvések, mikor is értelmiségiek (kiváltképp tanárok és papok) - értekezésekkel, előadásokkal és oktatással, könyvtárak építésével és ‘népszerű írások’ terjesztésével - hatnak a parasztságra, kézművesekre és munkásokra. A 18. század végi ‘paraszti felvilágosodásról’ szóló vizsgálatok részletesen ábrázolják az olvasáspropaganda törekvéseit és stratégiáit, a terjesztésre kerülő írásokat és recepciójuk feltételeit. A 19. század népművelési törekvéseihez hiányoznak az olvasástörténeti szempontból elvégzett összehasonlításra alkalmas tanulmányok. Ezzel szemben a munkáskultúra szocioökonómikus keretfeltételei és a munkások valós olvasási magatartása már példászerűen feltárt.

Ahogy az irodalmi szocializáció meghatározza az „értelmezési képességet”, a társadalom, a foglalkozási csoport vagy tevékenység időstruktúrája előírja az olvasási alkalmakat. A

„szabadidő szabadságfogalmának keletkezésével” a 18. században kezdetét veszi a „társadalom összidőszerkezetének” a változása. A munkaidő és a szabadidő közti különbségtétellel „polarizálódik a kötelesség és hajlam, kényszer és szabadság, külső meghatározottság és önmeghatározás mezője is”. Az olvasás szubjektív megtapasztalása és értékelése szempontjából fontos, hogy az determinált, azaz messzemenően meghatározott és szervezett cselekvési időben (az olvasási folyamatok konvencionálizálása, például rendszeres áhítatok; órai olvasás) célhoz kötötten (például olvasás tanulási célból, továbbképzés céljából) vagy diszponíbilisen (rendelkezésre állóan) történik. A tradicionális paraszti, részben a kézműves és kispolgári rétegekben „a tiszta szórakozást szolgáló olvasás egyenesen kiátkozott tevékenység volt”. A modern szórakoztató irodalom terjedése a 18. századtól kezdve úgy tűnik, hozzá van kötve értelmezőinek „a rendelkezésére álló és az azok által meghatározható cselekvési idejéhez minimális gazdasági, szociális és normatív kényszerek, és maximális egyéni választási - döntési - és cselekvési szabadságuk mellett”. Manapság a könyvpiackutatás az olvasás nagy részét szabadidős tevékenységként határozza meg. Hogy hogyan alakult ki ez a helyzet, azt a történeti olvasáskutatás hivatott az időkölségvetés rekonstrukciójának a segítségével kideríteni.

Következtetések a könyvről az olvasóra

Magukból a szövegekből, hagyományozódásukból, kiadási- és nyomdai történetükből, valamint újrafeldolgozásaikból a történeti olvasáskutatás fontos adatokat nyerhet. Ezekre támaszkodik a recepcióesztétika, az elbeszéléstörténet és elbeszéléskutatás, valamint a könyvismeret módszereire és eredményeire. „A közvetettségéből, mint az elbeszélés műfaji specifikumából”, tehát egy közvetítő hatóság szükségességéből fejlesztette ki F. K. Stanzel az elbeszélőszituációk tipológiáját. A közvetítési folyamat másképp zajlik, ha egy ‘elbeszélő személy’ úgy viselkedik, mintha egy üzenetet közvetítene, mintha az olvasó a történeteket egy ‘reflektorfigura’ szemével és tudatával érzékelné és így olyan illúziója lesz, hogy „közvetlen bepillantása van az eseményekbe”. A szövegek az „olvasási aktusra vonatkozó utasításokat” tartalmaznak; „hatáspotenciáljuk” van, ami az olvasónak lehetővé teszi, hogy „különböző módon számolja el olvasási tapasztalatait és saját valóságtapasztalatait”. Mivel a történelmi olvasó megértési és feldolgozási cselekvéseinek rekonstrukciója eddig tapasztalatilag alig felülvizsgálható, az explicit, az olvasóhoz vagy az olvasás folyamatához intézett szövegbeli kijelentések különös figyelmet érdemelnek. A címek, dedikációk, személyes ajánlólevelek és előszavak behatárolják a megcélzott közönséget, az olvasót egy (reális vagy fiktív) kiadó vagy elbeszélő egyaránt megszólíthatja, a szöveg szereplői olvasóként is jellemezhetők, végül pedig maga az olvasás is szolgálhat témaként.

Meghatározott használati helyzetre készülő szövegeknek, például az áhítat és imagyakorlatoknak saját olvasási utasításaik vannak. A nyelvi képességek, az irodalmi kompetencia és a tudásanyag, amelyeket a szöveg feltételez, valamint az esztétikai igény szint minden esetben megadja a közönség meghatározásának a keretfeltételeit.

Szöveg- és prezentációs kritériumok alapján visszakövetkeztethetünk az olvasói rétegekre és az olvasói magatartásra. A szöveggkritériumok magából a szövegből és a szöveg (kiadás)történetének variánsaiból, a prezentációs kritériumok a szöveg külső kínálásmódjából és a könyv formájából nyerhetők. A tipográfiának és a könyv díszítettségének gyakran épp oly nagy, ha nem nagyobb jelentősége van, mint a szöveg ‘szignáljainak’. Újra hozok néhány példát. A ‘népszerű irodalomban’ végigkövethető „a megváltozott olvasási igényekhez való alkalmazkodási folyamat” „a szöveg elrendezésében, a szöveg és a kép egymáshoz rendelésében,

ortográfiájában, szóállományában egészen a stilisztikai beavatkozásokig, bővítésekig és rövidítésekig”. A nyomtatási variánsok anyagot kínálnak „stílustörténeti vizsgálódásokhoz (új irodalmi mintákhoz, a megváltozott igényszinthez való alkalmazkodás); irodalomszociológiai aspektusból (piaci stratégiák, a megcélzott közönség rétegződése); tekintettel a szociális normák változására (a rendi viselkedés szabályai, az indulat megnyilvánulásai, tabuhatárok)”, valamint „a megváltozott irodalmi beállítottságra (fikciófogalom, olvasószemlék, elbeszélési stratégiák)”. A néprajzban ismert, hogy népszerű olvasmányok kínálási- és prezentációs formái mennyire figyelembe veszik ‘az átlagember’ olvasási képességét és olvasási magatartását. A 17-18. századi Zürich környékének könyvállománya - több mint 80%-ban hittan, teológiai írások, lelki olvasmányok és áhítatok - érthetővé teszi mindezt. Sok esetben a nyomtatás segít az olvasás nehézségeinek, fáradtságainak áthidalásában, a képek, amellet, hogy „változatosságot jelentenek, segítők az olvasásnak és a megértésnek is”. A szövegek kis szakaszokra vannak felosztva, és a kompozícióhoz ismert sémákat használják fel - úgymint a káté-oktatásból ismert kérdés-felelet sorrend, a beszélgetésforma vagy az évszakok, az év 365 napja, a hét 7 napja stb. szerinti tagolást. Az ‘olvasás demokratizálódásával’ csökken annak a lehetősége, hogy a prezentációs kritériumokból olvasói rétegekre következtessünk. A könyvpiackutatások eredményei szerint a többségnek ma már „nyíltan közömbös, hogy egy könyvet keményborítóval, vagy zsebkönyvformában kínálnak”. Abban a kérdésben is csak viszonylag keveseknek van határozott véleménye arról, ki milyen kötési formát részesít előnyben (kötött könyvek esetén). A prezentációs kritériumok azonban továbbra is utalnak az olvasási magatartásra és a könyvvel való kapcsolatra. Az olcsó könyvek használati tárgyak, a bőrkötéses példányok a lakásberendezéshez tartozó dekorációs eszközök. Elkülönültek különleges csoportok is (bibliofil, avantgarde, alternatív irodalom etc.).

Annak a lehetőségét, hogy a könyvről az olvasóra következtetünk, a triviális irodalom többszörösen is alkalmazta, módszertanilag fejlesztette és vitatta. „A triviális irodalom és az alsóbb szintek korrelációjának tétele” számos a szórakoztató irodalomról végzett vizsgálat alapjául szolgál. Az olyan kifejezések, mint „konformirodalom” (W. Nutz) vagy „alkalmazkodó irodalom” (H.-J. Neushäfer) olyan szövegosztályra vonatkoznak, amelyik pontosan az olvasó igényeinek felel meg, „amely a könyv külsejében, tartalmában, stílusában és dikciójában figyelembe veszi és betartja az olvasónak szánt adekvát formát”. Az olcsó könyvtárat és olvasóikat figyelembe véve dolgoz ki pl. P. Nusser „affinitást egyik oldalon a regények tartalma, szerkezete és nyelve, másik oldalon az alsóbb osztályokhoz tartozó egyének szociális kapcsolata, az ezekből következtethető kognitív és affektív beállítottságuk és nyelvi viselkedésük között”. A tömegkommunikáció és a kultúripar keretein belül azonban alig lehetséges az olvasási viselkedés és a társadalmi rétegek egyszerű, horizontális egymáshoz rendelése. G. Fetzer és J. Schönert ezért egy olyan modell kifejlesztését javasolta, amely figyelembe veszi „a növekvő szociális különbségek mellett a fokozódó kulturális standartizálódást, és így az olvasmányok minden rétegre kiterjedő differenciált hozzárendeléséből indul ki.”

A szerző szerepének jelentősége az olvasó számára

Az olvasónak a szerzőhöz való viszonyát mint szociális szerepjátékot értelmezzük. A szociális szerepek „normatív viselkedésbeli elvárások kötegei (szemben egy pozíció tulajdonosával), meghatározott belső és külső szankciós fenyegetésekkel egy bizonyos fokig garantálják a szerepkonform magatartását”. Kiindulhatunk abból, hogy egy irodalmi cselekvésterületen belül egymáshoz vannak rendelve az olvasói és az írószerepek. Mindenesetre ekkor

figyelembe kell vennünk az irodalmi kommunikáció sajátosságait: a kommunikációs aktus az író és olvasó (gyakran nagy) idő és térbeli különbségével zajlik; a mindennapi kommunikációval ellentétben ezért nincs meg a visszakérdezés lehetősége, aminek azután megértési nehézségek a következményei. Az olvasás továbbá belsővé tett kommunikáció, amelyben „a szerző, mint a kommunikáció egyik résztvevője, csak az értelmező definícióján keresztül vesz részt”. Az értelmezés során az olvasó a „szerző egyfajta elvárásból” (R. Mandelkowitz) indul ki, amely többféleképpen megfelelelhet, vagy ellentmondhat annak az olvasóelvárásnak, ami az író tollát vezette a szöveg létrehozásakor.

A 18. század utolsó harmadában bekövetkező szerző és közönségérdekek disszociációja óta fontossá vált az értelmezési folyamatban, hogy az író milyen szerepet, milyen sikerrel vesz igénybe a maga számára. Mint zseni, próféta, vezér, orvos, tanító, társadalomkritikus vagy politikus lép-e az olvasó elé, alkalmazkodik-e az olvasóhoz vagy szidja-e őt, na és hogy milyen mértékben megy bele az olvasó ebbe a szerepjátékba. Világítsa meg néhány példa a problémakört! A prófétai költőtípus, aki köré közösség szerveződik, Klopstock óta létezik. „Az a közösségképző hatás”, ami tőle indult, baráti szövetségekben mutatkozik - a „Brémai cikkírók”-tól a tübingeni alapítvány köréig a 18. sz. közepén, illetve utolsó harmadában. Klopstock költeményei ahhoz a kevés „nemes lélekhez” szólnak, amelyek közösséggé szerveződve, vagy szétszóródva, a „Klopstock” jelszóban ismernek egymásra - mint Werther és Lotte. A Weimari klasszikusok intellektuális és szokásbeli „kulturális különbséget” állapítanak meg egy „nemzet kiválasztottjai” és a tömeg között. Schiller az esztétikai nevelés programját ajánlja. „Goethe szellemi vezérnek tekinti magát, aki közösségét a „Legmagasabb” trónusához viszi, s közvetít közte és az Isteni között”. Az ilyen javaslatok sikere a „művészegyéniség auratizálásához” (Ch. Bürger) vezethet. Az olvasóból tisztelő lesz, egy közösség, egy szövetség vagy egy ‘társaság’ tagja. Az ilyen közösségképződések nagy kora a századforduló (Bayreuthi-kör, George-kör, Charonközösség etc.).

Szociológiailag tekintve a tisztelők közösségei részben egyfajta „szubjektív összetartozás érzésre”, részben a résztvevők „cselekvésirányultságának értékrationálisára” vezethető vissza. Gehring a tisztelők közösségeinek funkcióját az értékek perszónifikálásában, szimbolizálásában és tabulizálásában látja. A ‘zseni’ cím „a tisztelők közösségének értékeit asszociálja”, a közösség társadalmi elismerésének szolgálatában áll. A költők közösségei magukba olvasztják „az általánosan elismert saját külön céljaik érdekében”, hogy értékítéleteiket óvják és tabuvá tegyék. Ez a gondolat megengedi, hogy a költők tiszteletét értelmezői társadalmi stratégiájaként elemezzük. „Kanonizált költők a nemzet hangjaként vagy annak szellemi vezéréként való igénybevétele” a késői 19. század és a korai 20. század polgári tisztelőközösségeiben, megerősíti Gehring eredményeit. Megtörténik „a saját célkitűzések (ti. az értelmezőké) és a költő izolált kijelentéseinek az identifikációja” és - Schiller esetében - „egy történelem fölött álló közösségi élmény aktiválása, amely a hallgatók összes pragmatikus és esetleg egymástól eltérő reális érdekeit transzcendentálja”. A szociáldemokrácia Schiller-kultusza ennek megfelelően egy osztályideológia kifejeződéseként és a munkások (illetve funkcionáriusok) öngazolásaként érthető, az elismert értékek horizontján. Ha e tanulmányok csoportokra vagy rétegekre irányulnak, úgy R. Noltenius Schiller- és Freiligrath-ünnepség példáján „az értelmezés szociális és pszichikai funkcióját és ennek geneziséét tárgyalja különböző szociális rétegből származó embereknél”. Történelmi szubjektumok megértési- és feldolgozási cselekvéseinek a rekonstrukciója az olvasáspszichológiai és történelmi-pszichológiai elméletek jelenlegi állása mellett mindazonáltal csak korlátozottan lehetséges.

A népszerű irodalomban a szerző szerepe kevésbé, gyakran egyáltalán nem is fontos. Az irodalmi kommunikáció különböző területeit és szintjeit az értelmezők vásárlási illetve

olvasási motivációja, a kritika általi fogadtatás, a szerző szerepének súlya, a mű csomagolása stb. által határolhatjuk el. A szerző nevének a funkcióját a konzumirodalomban átvehetik a kiadók gyűjtőnévei, sikeres művek vonatkoztatási címei (a ...-nak az írója) vagy sorozatok. Az 1945 után iparszerűvé vált kölcsönkönyvtárakban a legtöbb olvasó olvasmányának megválasztásakor műfaji (orvosi regény, női regény, krimi stb.), illetve a könyvek ezt a tipológiát reprodukáló polci rendszerezést követte.

Érvek az olvasás mellett és ellen - az olvasmányok szabályozása és irányítása

Az olvasás mellett és ellen szóló írások az irodalmi értékképződés szociológiájának a forrásai. A vezető kultúrrétegnek az olvasott anyagokkal, olvasási magatartással és olvasói csoportokkal szembeni beállítottságát dokumentálják. Értékítéleteket szögeznek le bennük és funkciómeghatározásokkal foglalkoznak. Ezekből a forrásokból látható, hogy milyen könyveket (például népkönyvek, triviális és olcsó irodalom), milyen elosztási módokat (például házaló kereskedelem, kölcsönkönyvtárak) és milyen értelmezési módokat (agyonolvasottság, az anyagra irányuló érdeklődés, a hőssel való azonosulás) rekeszt ki negatív előjellel a hangadó réteg. Ugyanígy szociális dimenziójuk van az irodalmi tanácsadó könyveknek, a mintakönyvtárak felállításának, a könyvek kiválasztására és az olvasási módra vonatkozó ajánlásoknak. Ezeknek az írásoknak a címzettei gyakran a 'felsőbbség', a papi rétegek és a tanárok, a ház vezetősege, a szülők, vagy a férj; a téma tehát ennek megfelelően a 'nép', a képzetlenek, a tanulók, a gyerekek, a nők. Ez írások gyakran tartalmazzák az olvasási folyamatot irányító felhívásokat, javaslatokat (tilalmakon, felügyeleti- vagy képzési javaslatok által). A 18. század óta, az 'olvasás demokratizálódása' során, az illemkönyvek és a lelki segélyek, amelyek a könyvekre és az irodalmi kánonra vonatkozó érvényes normák segítségével irányítanak, egyre inkább az érintett lakossági rétegek felé fordulnak.

Az olvasás körüli viták, melyek csúcspontjukat a 18. század és a századforduló forradalmi éveitől érik el, tükrözik az irodalmi cselekvéstér fokozódó bővülését és differenciáltabbá válását. A felvilágosodással, a 18. századi könyvpiac expanziójával és átstrukturálódásával párhuzamosan halad először is egy a nőket, később a 'népet' és a gyerekeket olvasóvá, könyvtulajdonossá nevelni akaró propaganda. A 18. század utolsó évtizedeiben teológusok, morálfilozófusok és pedagógusok reagálnak a modern fogyasztói irodalom piacszerű önállósodására, és az extenzív olvasás ezzel járó, a társadalom minden rétegében való elterjedésére. Hogy a 'szépirodalom = jó, a ponyva = rossz irodalom' érvmodell hogyan jön létre és az érvtoposzok hogy állnak össze, azt J. Schulte-Sasse-től tudjuk. Az 'olvasási láz', és az 'olvasási örületnek' a kritikáját politikailag nem hozhatjuk közös nevezőre. Ha a konzervatívok „az áthagyományozott értékek lerombolását”, akkor a progresszívek „a vágyott politikai-társadalmi harmónia gátját” látják „a divatregény-nyavalyában”. Ahogy 1800 körül, úgy 1900 körül is azt tapasztalja az értelmiség, hogy egy gazdasági és társadalmi folyamat zajlik a fejük fölött. A 'piznok- és ponyvavita' a kapitalista szórakoztatóipar és ezzel a kolportázsregény és a folytatásos füzet alakjában megjelenő tömegirodalom áttörése kapcsán folyik. A rágalmozókampány a szórakoztató irodalomból olyan kísértetet csinál, ami az állam és a társadalom erkölcsi alapjainak szétrombolásával fenyeget, és így igazolja a törvényes korlátozásokat és a hivatalos korlátozó intézkedéseket. A 'piznoknak és a ponyvának' pozitív módon próbálnak meg ellenszegülni különböző jellegű népművelési törekvések, és próbálják a művészeti nevelést, a fiatal- és felnőttképzés intézményrendszerét egy esztétikai, nemzeti vagy keresztény nevelés szolgálatába állítani.

Az olvasás kétfajta irányítási mechanizmusnak van alárendelve. (1) „a cenzúra, tilalmak, privilégium- és engedményrendszer útján való korlátozó irányításnak. Az irodalmat, mint „normát közvetítő rendszert” (állami és egyházi hatóságok) arra használják, hogy a fennálló állami és egyházi rend, a belső és a külső biztonság, a vallás, a jó szokások, a személyes dicsőség fennállását jogi és a jogon kívüleső szankciók segítségével biztosítsák”; (2) „az olvasmányválasztás felügyeletével és az olvasási folyamat szabályozásával való irányítás. Bizonyos kommunikációs körök tendenciaszerű elhatárolása és szelektív ajánlások által az államon és az egyházon kívül politikai, vallási, foglalkozásbeli és gazdasági érdekcsoportok és pártok is próbálnak befolyást nyerni az irodalmi rendszerben”. Vizsgálatok, amelyek az irányítási mechanizmusoktól indulnak el, az irodalom társadalmi cselekvésterületének belső határait dolgozzák ki, amennyiben felrajzolják, hogy ki, milyen szándékból, illetve érdekből, kire, milyen hatással próbál befolyást gyakorolni. Ekkor az olvasó minden rá vonatkozó, olvasását irányító cselekvés gyűjtőpontja.

Véggövetkeztetések

Fejtegetéseimben a következőket szerettem volna megmutatni: a történeti olvasáskutatásnak ahhoz, hogy tudományos diszciplínává váljék, először is módszertanra, másodsor forrásismeretre és forráskritikára van szüksége. A módszer „egy többé kevésbé pontosan leírható út (azaz többé-kevésbé konkrét cselekvés-utasítások vagy stratégiai maximák véges sorrendje) egy meghatározott cél realizálására, illetve egy meghatározott feladat megoldására.” A történeti olvasáskutatás módszertana ennek megfelelően felvilágosítással kell szolgáljon arról, milyen módszerek milyen feladatok megoldására alkalmazhatók, vezessen be ebbe a módszerbe és értékelje azt gyakorlati megvalósíthatósága és teljesítőképesége tekintetében. A forrásismeretnek a történelmi áthagyományozódás anyagai felé kellene tájékozódnia, és a forráskritikával együtt útba kellene igazítania annak használatában. A kutatónak nemcsak azt kell tudnia, hogy mely kérdések megválaszolására milyen forrásokat használhat fel, hanem azt is, mi a teendője, hogy a rendelkezésére álló anyagból releváns és kifejező adatokat nyerjen. A történelmileg hagyományozott anyag kifejezőértékét csak a forráskritika biztosítja.

A történeti olvasáskutatás forrásismeretének és forráskritikájának kezdetei immár rendelkezésünkre állnak. Az irodalmi élet retrospektív bibliográfiája, amelyet August herceg wolfenbütteli könyvtárában készítenek elő, további ösztönzéseket adhat. Ha a forrásrepertoárok felállítása R. Wittman javaslatai szerint valósul meg, mellékelni kellene még egy forráskritikát is. Mind a módszertani problémáknál, mind a forrásismereti- és a forráskritikai kérdéseknél ajánlatos, hogy tárgyilag vagy történelmileg körülhatárolható kutatási területből induljunk ki.

Giesecke, Michael
Az új információs és kommunikációs technológia
(könyvnyomdászat)

A dolgozat „Könyvnyomtatás az újkorban” cím mellett még egy alcímet is visel: történeti esettanulmány az új információs és kommunikációs technológiák bevezetéséről. Ezzel akartam és akarok többek között arra az időszerűsége mutalni, amit számunkra ma ez a téma jelent.

Meg vagyok győződve arról, hogy a téma a szakképzettek körén kívül a szélesebb közönséget is érdekli. Aktuális érdeklődésre tart számot, mert mi - ugyanúgy, ahogy a 15. és 16. századi kortársak -, jelenleg ismét egy média-forradalmat élünk át: az a mód, ahogyan az információkat kapjuk, tároljuk, feldolgozzuk és továbbadjuk, megváltozik a számítógép alkalmazásával. Létrejönnek az emberi együttműködés és bizonyára az együttélés új formái is; az elektronikus adatok és műszerek hálózatával kapcsolatban problémák merülnek fel - például az adatvédelem és a magánszféra védelme -, melyek szűk körökben és nyilvánosság előtt is heves vitákhoz vezettek. Érvek csapnak össze az új médiumokról, az utcán, a televízióban és a könyvek lapjain. Alig van valaki, aki nem gondolkozik arról, hogyan fogják módosítani a médiumok a jövőben az életünket.

Eddig azonban csak egészen kevés tapasztalatunk van az információs- és kommunikációs technológia alkalmazása következményeinek értékelésében. Ráadásul néhány dolog arra mutat, hogy a némileg komplexebb szociális és technikai mozgások jövőjének előrelátására való képességünk általában meglehetősen csekély.

Ebben a helyzetben tulajdonképpen kézenfekvő, hogy a kultúra- és médiaváltozás összefüggéseiről először is történeti tárgyakon szerezzünk tapasztalatokat. Egy ilyen tárgy kétségtelenül a könyvnyomtatás bevezetése. Ez különösen azért tűnik számunkra megfelelőnek, mert ezen a területen - ellentétben talán az írás bevezetésével - ez esetben egy komplex szkriptográfiai információs technológiaként felfogva -, kitűnő forrásokkal rendelkezünk. Ezen kívül e média-forradalom immár 500 éves múlttal rendelkezik. Ennek a távolságnak elegendőnek kell lenni ahhoz, hogy a pozitív és negatív következményeket kellő higgadsággal tudjuk szemlélni.

A művek azon sokaságától, amelyek a Gutenberg-találmány struktúrájával és hatásával foglalkoznak, az enyém különbözik kommunikáció- és információ-elméleti perspektívája miatt. Én a társadalmat egy olyan rendszerként fogom fel, mely információkat kap, dolgoz fel, reflektál ezekre és alkalmazza őket, valamint olyanként, amely emellett materiális médiumokra van utalva. Ebben az esetben a történelmi kérdésfeltevés úgy hangzik: mi történik, ha egyes médiumokat, illetve raktározókat, vagy esetleg processzorokat új technológiákkal helyettesítenek, vagy módosítják őket? A most rendelkezésemre álló idő nem elegendő azon változások bemutatására, melyek itt az orálistól az irodalmi, majd a tipográfiai kultúrákba való átmenet esetében felmerülnek. Szeretném azonban bemutatni legalább a tipográfiai kultúra információs körforgását, és utalni közben a középkori kommunikációs viszonyokat meghaladó egy-egy újításra. Az alábbi séma áttekintést ad a könyvnyomtatás által meghatározott európai kultúrákban érvényes információs körforgás legfontosabb állomásairól.

A szerző az információs szisztéma szenzoraként viselkedik. Érzékeli a környező világot, feldolgozza tapasztalatait és kéziratokba fekteti őket. A tipográfus, tehát a nyomdász-műhely, sokrétű intézményeivel átveszi a kézzel írott szöveget (vagy rajzot). Már itt megmutatkozik, hogy a tipográfiai kultúra rá van utalva a régebbi kézirat-technikára és azt

struktúrájába beépíti. Soha nem írtak többet kézzel, de talán nem is beszéltek annyit, mint ebben a kultúrában.

A tipográfium teljesítményei

A nyomdában az információ ismét átalakul. Az írott szöveget oldalról oldalra kiszedik ólombetűkkel, megformázzák, majd a papírivekkel együtt kinyomtatják. A fémek használata technikatörténetileg jelentős, hiszen a gépeket, például az órákat a mai napig szinte kizárólag fából készítették. A könyvnyomtatással kezdődött a gépészetben a fém diadalútja - és természetesen a tömegtermelésé is. Gutenberg technikája lehetővé teszi azonos darabok előállítását, mégpedig olyan pontossággal, mely a korábbi termelési formákra nem volt jellemző.

Információelméletileg tekintve a tipográfium információk párhuzamos feldolgozását teszi lehetővé: egy és ugyanazon szöveget a sokszorosítás segítségével egyszerre több személy is olvashatja. A kortársak ezt a jelenséget az információcsere felgyorsításaként élték meg és nagy többségben lelkesedve üdvözölték. 1488-ban, alig ötven évvel azután, hogy az első kisebb munkák kikerültek Gutenberg nyomdájából, W. Rolevinck szerzetes a nyomdászatot már a „művészetek művészeteként, a tudományok tudományaként” dicsőítette. Így ír krónikájában (*Fasciculum temporum*, Strassburg, 1488): „(A nyomdászat) hála a gyorsaságnak, amellyel működtetik, a bölcsesség és tudás igazi tárháza lett, mely után minden ember igaz vággyal áhítozik, és amely bizonyos szempontból mély és sötét rejtekhelyről bukkant elő, és ezt a világot, mely az ördög kezében van, gazdagabbá teszi és megvilágosítja. Azon könyvek nagy tömege, amely Athénban vagy Párizsban és más kultúrvárosban vagy egyházi könyvtárakban csak egész kevés tudós számára volt hozzáférhető, ezen művészetnek köszönhetően mindenhová eljut, minden törzsben, népnél, minden nemzetben és minden nyelven megjelenik, s így valóban beteljesülnek látjuk az ígét, mely a Példabeszédek (Salamon) első fejezetében írva van: ‘Hangosan kiált az utcán a bölcsesség és a tereken is fölemeli hangját.’” Ulrich Han, Johannes Trithemius, Polidorus Vergilius és sokan mások is dicsérik az új csodagépet, amivel „többet lehet egy nap alatt nyomtatni, mint amennyit korábban egy év alatt lehetett írni.” Hála a könyvek sokszorosításának, „nincs már olyan könyv, melyet akárkinek, bármilyen szegény legyen, nélkülöznie kellene”, olvassuk 1499-ben Polidorus Vergiliusnál. Így néhány már régóta ápoltság utópia is kézzelfoghatóbb közelségbe került Gutenberg találmányával. A „könyvnyomtatás nem eléggé dicsérhető művészete”, mondja Sebastian Franck, „az írott művészet értékes kincseit, melyek hosszú ideig a tudatlanság sírjába voltak rejtve, feltárta és napvilágra hozta. Ha Isten úgy akarta volna, hogy ezt a művészetet korábban feltalálják, sok könyv, köztük Plinius és Livius legjobbjai, nem veszték volna el. A nyomdászat művészete által az isteni és kimondhatatlan bölcsesség és művészet eddig elzárt kútja megnyílt a köz számára.” (*Chronica*, Strassburg 1531). A felejtés, mely minden szóbeli kultúrát fenyegetett, sőt azokat is, melyek már rendelkeztek az írásbeliséggel, immár ártalmatlanná válik. A korai újkorban általános volt a meggyőződés, hogy ez a gép a tudás örök birtoklásának és az általános népművelésnek az eszköze lehet. Ez az optimizmus tulajdonképpen egészen napjainkig élt. Ma már azonban az adatáradattal való megbirkózáshoz új csodagépeket igénylünk.

Új terjesztési hálózat

Közelebbi vizsgálódások során kiderül, hogy nem minden igazolható a tipográfium teljesítményeként, amit korábban annak könyveltek el. Abban az időben még rengeteg további újításnak kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy az új technológia győzedelmeskedhessen. Ha ugyanis a nyomtatott könyveket ugyanúgy terjesztették volna, mint a középkorban a kéziratokat, akkor a Gutenberg-találmány következményei sokkal szerényebbek lettek volna. Ez nemcsak feltevés, hiszen konkrét esetet is fel tudunk hozni: a nyomtatást Dél-Kelet-Ázsiában. A 8. század eleje óta nyomtattak ott, kezdetben a blokknyomás módszerével, később mozgatható, szedhető agyag betűkkel, majd a 13. századtól rézbetűkkel is, melyeket homoköntő eljárással állítottak elő. Bár a technika Gutenberget nem érte utol, különösen ami a pontosságot illeti - a kéziöntő szerkezetéhez hasonlóan Ázsiában nem találhatunk -, mégis százas példányszámban nyomtattak hosszabb szövegeket. Olyan vallásos témájú tanító művek és építési előírások ismertek, melyek több mint ezer oldal terjedelműek voltak. Mégsem vezetett a nyomtatás Kínában és Koreában olyan mélyreható átalakulásokhoz, mint amilyenek az újkori Európára jellemzőek voltak.

Ennek többek között az is oka, hogy a nyomdák, éppúgy, mint az íróműhelyek, állami intézményként működtek, és termékeiket egy központi terv alapján úgy terjesztették, ahogy azt a közigazgatási érdekek megkövetelték. Hasonló érdekeket szolgált a kézzel írott szövegek nagy száma a feudális Európában. A pápai bullát tovább terjesztették lefelé az egyházi hierarchiában, a közigazgatás írásos anyaga a városi és más intézmények kezében, a tudományos irodalom az egyetemeken maradt.

Európában a könyvnyomtatással megváltoztak ezek a kommunikációs viszonyok: már Gutenberg kereskedelmi üzletként foglalkozott a nyomdászattal, a kinyomtatott könyvek áruk lettek, mint minden más is. A könyveknek is reklámot kellett csinálni, mint ahogy azt Fuchesperger *Dialecticájának* (Zürich, 1556) címlapjából származó részlet is mutatja. Akinek pénze volt, az tudott nyomtatni és a nyomtatott terméket megvásárolni. A nyomdászat, mint üzlet, beépül tehát Európában az éppen fejlődő piacgazdasági rendszerbe és erősíti azt. Az írásos információk terjesztéséhez már nemcsak az intézményesített, hanem és elsősorban a piacgazdasági terjesztési hálózatot használják fel. Csak ezen keresztül nyerik el a nyomtatott információk nyilvános és társadalmi jellegüket, mely oly jelentősen megkülönbözteti őket a csak kézzel hagyományozott tapasztalatoktól.

Az ilyen kézzel írott feljegyzéseknek általában semmilyen kommunikatív funkciójuk nem volt. Ezek, mint autoritativ szövegek lejegyzése, a receptek, táblázatok vagy naplóbejegyzések is, a saját emlékek megörökítésére, az egyéni gondolatok és tevékenységek kifejtésére szolgáltak. Az író ezeket egy előadáson, vagy beszélgetésen adta elő. Az írásos médium ezen kognitív funkcióját és a beszéd szolgájaként betöltött szerepét egészen korunkig megtartotta. Ha az íróknak meg is volt rá az igényük, kevés lehetőséggel rendelkeztek, hogy gondolataikat általánosan hozzáférhetővé tegyék. Ennek nemcsak a megfelelő sokszorosító-technikák, hanem az alkalmas terjesztési formák hiánya is oka volt.

A kiadási eljárás kiegészítő folyamata az információk privatizálása, vagy inkább reprivatizálása, mely a könyvek megszerzésén keresztül a könyvből megszerzett tudás alkalmazói által következik be. Ezzel végigértünk sémánkban az információs rendszer effektorain.

És itt találkozunk még egy alapvető problémával, melyeket meg kellene oldani ahhoz, hogy az új technológia egy, a társadalmat megváltoztató erővé válhasson. Ahhoz ugyanis, hogy az olvasó és a vásárló a kinyomtatott könyvvel valamit is kezdeni tudjon, azoknak az információs transzformációknak, melyeket a szerzők, a szenzorok elterveztek, ellenőrizhetőnek és megismételhetőnek kell lenniök. Egy nyomtatott útikönyvnek például csak akkor van értelme, ha az olvasók azokat a városokat, utcákat, emlékműveket stb. fel tudják ismerni, melyeket a szerzők láttak és melyekről írtak. A szakirodalomban általában csak a társadalom kielégítő írás-olvasás kultúráját tartják a tipografikus körforgás működési alapfeltételének. Ahogy azonban egy, az elektronikus információfeldolgozással való összehasonlítás talán könnyebben beláthatóvá teszi, ez a látásmód igencsak beszűkült. A számítógépek használóinak természetesen le kell tudni olvasni a gombokra nyomtatott betűket, ezen túl azonban az is szükséges, hogy ismerjék azokat a programokat, amelyek alapján az információkat elraktározzák és feldolgozzák. És ugyanígy a könyvek olvasójának is ismernie kell azokat a programokat, melyek alapján a szerző információit nyerte és leírta. Nekem úgy tűnik, hogy ezen software-probléma megoldása volt a könyvnyomtatás művészetének sikerességéhez szükséges eddig fel nem ismert alapfeltétel. Mivel szenzor és effektor, azaz a könyvből megismerhető tudás szerzője és alkalmazója különböző személyek, észlelési módjaiknak olyan mértékben össze kell hangolódni, hogy a környezeti tényezők hasonló identifikációjához jussunk. Mivel a szenzorok és effektorok között nincs közvetlen kapcsolat, ezeket a programokat nyelvileg, méghozzá éppen az írásos médiumban kell rögzíteni. Amíg az emberek csak önmaguknak készítették ezeket a leírásokat, vagy legfeljebb valaki harmadiknak szóban elmondták, alig volt igény az információfeldolgozás interszjektíven ellenőrizhető programozására.

A jelenlegi technológiáknak megfelelően a könyvnyomtatásnak is vannak olyan különböző programjai, melyek az információszerzést, annak feldolgozását és alkalmazását irányítják. A legfontosabb programnak azonban, amely nélkül az újkor egész leíró szakprózája elképzelhetetlen lenne, a szabályok, maximák és technikai eszközök azon komplexumát tartom, melyet mind korábban, mind manapság is 'perspektívának' neveztek. A 13. század óta elsősorban az olasz művészek alakították ki és próbálták ki műveikben ezeket a normákat, melyek majd a 16. században Albert Dürer műveiben nyerték el maradandó tipográfiai formájukat.

A 'perspektíva-tan' által szabályozzák a vizuális információfeldolgozást az észleléstől kezdve egészen a grafikai projekcióig (lásd például Dürer '*Underweisung der Messung*' című fametszetét, Nürnberg 1525). A reneszánsz kezdetéig csak az auditív információfelvétel, és annak is csak egy kis területe, méghozzá az emberi hangok feldolgozása számára volt adott egy hasonló, megfordíthatóságot lehetővé tevő software: ezt a programot alfabétaírásnak nevezzük. Megmutatja, hogyan lehet hangokat írásra átültetni úgy, hogy aztán mások, akik e leírásoknak megfelelően 'alfabetizálnak', ezen írásjelek alapján újra funkcionálisan egyenértékű hangokat tudjanak képezni. Így aztán ilyen rendezett transzformációk a vizuális információk számára is lehetővé váltak. Csak ez által, és semmi esetre sem a fonetikus írás bevezetésével váltak a könyvek önálló kommunikációs médiummá. Már nem igénylik egy szakértő szóbeli kifejtését. Lehet belőlük, ahogy a 16. században mondják 'magukból', más személyek 'igazolása nélkül', önállóan is 'tanulni'.

A nyomtatás segítségével különválik az írás a szóbeliségtől, a kommunikáció, az interakciótól, a felismerés az isteni sugallattól. Az olvasó autonómiája ugyanis tükröképét találja a szerzőében. Ő is egyedül tapasztal, csak saját szemére hagyatkozik. „Amit nem láttam és

ellenőriztem magam, azt nem is írtam le”, hangzik el az *Epistolában*, melyet Georg Agricola, a 16. század talán legjelentősebb technikai alkotásához, a *De re metallica*-hoz (Basel, 1556) ír, és ezzel csak annak a véleménynek ad hangot, melyben több kortársával megegyezik. „Az ismeretlenről viszont semmit sem akarok írni”, áll mellé a botanika szülőatyja, Hieronymus Bock (New Kreütterbuoch, Strassburg, 1539), és ezeknek a kutatóknak valóban ismeretlen minden, amit nem maguk láttak. Ez az alapállás természetesen nagymértékben megkülönbözteti őket elődjeiktől. Az ókor kommunikációs alapszituációja a megnyilatkozásra épül. A Gyümölcsoltó Boldogasszonyról szóló számtalan képen látható, hogyan képzeli el a keresztény közösség az igazi megismerést. Tagjai információikat vagy közvetlenül istentől kapták, vagy pedig olyan emberektől, akik tudásukhoz ugyanúgy kinyilatkoztatás által jutottak hozzá. Ők magukat nem is tekintették szenzoroknak. „Tovább kellett írnom, Isten ereje kényszerített, és bár magam tiltakoztam, ő mégis vezette a kezemet és ideadta ezt a könyvet”, hangzik el még a 15. század elején „A Szentháromság könyvében”. A galamb súgta az egyházatyák fülébe, mint azt egy 12. századi tollrajz mutatja, mindazt, amit leírtak és a tanítványoknak továbbadtak.

Egészen más milyenek az újkor szerzői. Már nem érzik magukat Isten ‘stilum’-jának, az olvasók pedig alkalmazkodnak a szerzők új önmeghatározásához. Ez az új, a vizuális információszerezés módszere által provokált magátólértéktelődőség nyit teret először a modern kutatás számára. A perspektivikus software képezi az újkori szakirodalom bázisát és annak legradikálisabb kifejeződését, a leíró természettudományt. Az észlelt tapasztalatok interszjektív ellenőrizhetősége és hamisítása az észlelési folyamatban hasonló formális programokat és természetesen azonosítható szenzorokat feltételez.

Azok a könyvek, melyek az új típus információit tartalmazzák, hasznos programokká válnak, segítségükkel többféle élethelyzetben is tájékozódni lehet. Ezek nemcsak az intézményesített, hanem a közember mindennapos tevékenységébe is behatolnak. Ezzel standardizálják tevékenységeit és életét is. Egyre több ember igazodik ugyanazon, könyvekben megjelenő leírásokhoz. A könyvekből táplálkozó programok által megváltoztatott környezetet aztán újra észleli, majd leírja a szerző. Ezzel zárul a sémában vázolt tipografikus kör.

Eddig nem beszéltem a tipográfiai információs rendszerben lévő belső szabályozó körről. Itt olyan processzorok vannak, ‘kritikusoknak’ neveztem őket, akik a kinyomtatott könyveket - és részben a kéziratokat is - javítják és a már meglévő könyvállománnyal az újdonság és kompatibilitás szempontjából összehasonlítják. Ennél a belső szabályozó körnél nem akarok többet időzni, ehelyett inkább az egész sémát egy teljesen új szemszögből világítom meg.

Az újítás folyamatának fázisai

E séma ugyanis nemcsak rendszerében, hanem fejlődéstörténetileg is interpretálható. Ahogy bizonyára észrevették, a kézi öntő, a nyomtató, a betűszekrény, azaz mindaz, amit Gutenberg találmányaként ismerünk, csak egy kis része a tipográfiai információs rendszernek. A nyomdászat csak egy elem a többi mellett, de ez az, amelyről az egész rendszer - pars pro toto - a nevét kapta.

Ez az egyoldalúság történetileg magyarázható. Ugyanis valóban a nyomda az az elem, mely az egész itt tárgyalt rendszer kialakulását megindította. A könyvnyomtatás első 40 évében, azaz kb. a 15. század nyolcvanas éveig, a tipográfiai média-forradalom valóban nagyrészt a szövegfeldolgozó- és -sokszorosítógépek bevezetésére korlátozódott. Különösebb átmenet

nélkül beépítették a fennálló kommunikációs és társadalmi rendszerbe. És túlnyomó többségben csak azt nyomtatták ki, amit korábban már kézirat formájában terjesztettek.

A nyomdatechnológiának a 15. század végén bekövetkező mennyiségi kiterjedése kényszerített végül az új hálózati formákra való végérvényes átállásra. A több mint 250 európai városban működő több mint 1 100 nyomda felvette a kapcsolatot a vásárlókkal és egymással, hogy a szabad piacot felosszák. Csak ebben a második fázisban alakult ki a kommunikációs rendszer egy új és maradandó formája, a nemzeti, a tipografikus médium által összekötött kommunikációközösség. A könyvkiadás leginkább a 'német nemzet', vagy a 'német haza' hasznára történik, ezzel megoldódik az a legitimációs probléma, mely akkor lépett fel, mikor a kézírásos árkanumot megnyitották.

Csak a harmadik fázisban oldódik meg az említett software-probléma, mely Németországban a 16. század harmincas éveiben éri el csúcspontját, és ekkor alakulnak ki egészen új szöveg-fajták. A szerzők és olvasók alávetik magukat egy új észlelési és ábrázolási programnak és ez általános mentalitásváltozáshoz vezet. Ekkor terjedhet ki először robbanásszerűen a könyvpiac, és nyer meg új vásárlói rétegeket. Az általános politikai helyzet az évszázad dereka után kedvez egy konszolidációs időszaknak, melyben az információs rendszer egyes összetevői egyre inkább kiépülnek és egymással mindinkább összekapcsolódnak.

Előrepillantás a visszapillantó tükörbe

Vajon vonhatók-e le következtetések ezekből a tényekből a jelenlegi médiaforradalom lefolyására? Biztosak nem, hiszen nem vagyunk jövőbelátók. De mivel feltehetőleg amúgy sem tudunk lemondani a jövőtervezésről, megengedjük magunknak, hogy a Gutenberg-technika lefolyási sémáját összevessük egy stratégiai játékban a számítógépes technológia jelenlegi terjedésével. Az a lelkesedés, amellyel a könyvnyomtatást, mint a népművelésnek, az emberi információszerzés meggyorsításának és egyáltalán minden információs és kommunikációs probléma megoldásának médiumát akkoriban fogadták, ma is ugyanúgy megjelenik az új médiumok csodálójánál.

Egy ilyen összehasonlításnál abból kell kiindulnunk, hogy legjobb esetben is a második fázis elején állunk: az egyes számítógépeket összehangolják, és megpróbálnak egy olyan intézményeket átfogó kommunikációs rendszert kiépíteni, amely az új technológia lehetőségeinek megfelel. Természetesen a könyvnyomtatással ellentétben itt nem lehet lemondani a biztosan felszerelt vezetésekről. Hogy terjesztési elvként átvehető-e a piacmechanizmusok az új hálózat számára, az több mint kétséges. Ennek előfeltétele az lenne, hogy az információkhoz való hozzáférés és a 'vásárló' által ellenőrizhető legyen. Ez az optimizmus ahhoz hasonlónak tűnik, amellyel a korai újkor néhány kortársával elhitette, hogy a céhek műhelyitkai vagy az egyház arkánumai elzárhatók a nyomdától.

Ezen forgatókönyv szerint még nagyon távol van egy valóban új software bevezetése. Eddig, főleg elektronikus eszközökkel rögzítik azt a tudást, ami már nyelvileg, sőt legtöbbször már írásokban és könyvekben is hagyományozódott. Az audiovizuális információszerzés, -tárolás és továbbadás technizálására szorítkozunk. Már az itt megcélzott változások is elég forradalminak tűnnek. És hasonlóan érezhettek az emberek a 15-16. század fordulóján, mikor a nyelvileg raktározott és a régi hagyomány szerint szerzett tudás tipografikus megőrkítése lezáródott. De a fülről és a beszédről a szemre és a nyomtatásra való áttérés az információszerzésben és feldolgozásban még akkor előttük állt. És ezen háttér ismeretében adódik a kérdés, vajon milyen más érzékszervre koncentrálódhat egy jövőbeli információ- és

kommunikáció-politika. A múltba való pillantás itt csak azt mutatja meg, hogy az eddigi változások és annak extrapolációi még nem feltétlenül azonosak a kívánt és rettegett újjal.

Mikor ezt a kérdést vizsgáltam, meglepett, hogy az informatikai és kognitív science-software konstruktőrei mennyire a hagyományokat figyelembe véve látnak neki a munkának. Amennyire laikusként meg tudom ítélni, ragaszkodnak a tipográfiai paradigma és az ott kifejlesztett ismeretelmélet és metodológia vizuális szenzoraihoz. Sok radikális utópia, melyek a könyv információpolitika hiányainak egy másfajta kritikájából táplálkoznak, megtalálható Marshall McLuhannál. Több, mint húsz évvel ezelőtt meglehetősen erőszakosan válaszolt, hogyan vezetett a tipográfiai információfeldolgozás az emberi érzékek egyoldalúvá válásához. Ez ugyanis meglehetősen egyszerű módszerrel csak a vizuális érzékelést ismerte el, csak azt tartotta igaznak, ami szemmel látható, követői nemsokára már csak azt ismerik el tudásnak, amit nyomtatott könyvekben is ábrázolni lehet. A többi érzékszerv háttérbe szorul, ha az egyén szerzőként, vagy olvasóként jelenik meg. Annál elengedhetlenebb lesz, hogy a kultúra mindenféle érzéknek helyet adjon.

Manapság megfigyelhetjük, hogy társadalmunkban sok ember egyre több helyet és presztízst kíván az érzésnek, a saját tapasztalatnak, a szaglásnak és az ízlelésnek, a tapintásnak és 'maga-kipróbálásnak', a szóbeliségnek és a közvetlen beszélgetésnek. Ebben a célkitűzésben megegyeznek a nőmozgalmak, a távolkeleti meditációk, a New Age és egyes tudományteoretikusok törekvései. Amennyiben a figyelmet arra az érzékszervre terelik, amelyet a tipográfiai kultúrában elhanyagoltak, ezeket éppen ezen kultúra önkritikájának termékeként és a különböző információszerzési módok és érzékszervi teljesítmények kiegyenlítéséért való fáradozásként értelmezhetjük. Jelenünk sok problémája csak akkor oldható meg, ha az információk minden típusát, amelyeket különféle érzékszerveinkkel nyerhetünk, valóban ki is használjuk. Ezért tűnik nekem fontosnak egy multimediális információ- és kommunikáció-politika.

Weyrauch, Erdmann
Könyvnyomtatás a 16. században
A „homo typographicus” kialakulása

Gutenberg úttörő tettet követő fél évszázadban újabb becslések szerint mintegy 28 000-30 000 tételt nyomtattak. A könyvnyomtatás művészete, mely fogalom feltehetően már a mainzi ősnymondászk műhelyében keletkezett, gyorsan elterjedt Európában. Az inkunábulumok, vagy ősnymondatványok korának nyomdászati térképe számos regionális központot mutat. Ezek közül persze csak néhányuk nagy városi és szellemi központ Felső- és Dél-Németországban, Felső- és Közép-Itáliában, Franciaországban és Spanyolországban. Bár az új *ars imprimendi* ötven évvel a mainzi felfedezés után ismertté vált az európai kultúrvilágban, a vele járó lehetőségek több oldalú kihasználtságát mégsem érte el. Nemrég Severin Corsten újból kiemelte az egyház központi funkciója és az új mesterségnek a korai nyomdászvárosokban való elterjedése közti szoros összefüggést. Sok esetben ténylegesen „egyházi szervek keze volt a dologban”. Ezek érdekei a nyomdászatot eszközként tartották szem előtt, nem pedig ennek előremutató vagy egyenjogosító jellegét. Mindenekelőtt például az egységes szövegforma igénye, különösen a liturgikus könyveknél, tehát a misekönyvnél, breviáriumoknál stb. - és ekkor még teljesen figyelmen kívül hagytuk azt az erőteljes felütést, mellyel a könyvnyomtatás lendületet vett, vagyis a Biblia nyomtatását. Ehhez csatlakozik az egyházi adminisztráció igénye, mint Corsten mondja: a legkülönfélébb fajtájú „hivatali nyomtatványok”-ra, búcsúcédulákra, papi, vagy egyházi hirdetményekre, vagy például teológiai traktátusokra, a beavatottaknak, tudósoknak és oktatóknak szóló tárgyakra. Mindezek az *ars artificialiter scribendivel*, a kézműves másolóművészettel (vagyis a nyomdai eljárással) - intencionálisan egy kiegészítő mesterséggel - egyszerűbben, olcsóbban és nagyobb számban voltak előállíthatók, mint a középkori írók és másolók mégoly nagy seregének munkásságával.

A könyvnyomtatás és az egyetem - ez utóbbi a beavatottak másik nagy intézménye - összhangja nem lehetett olyan egyértelműen szoros, még ha a 15. században - Greifswald kivételével - falain belül minden német egyetemi város könyvnyomtató műhellyel rendelkezett is. Fölöttébb meglepő, hogy például a hét szabad művészet és a teológiai fakultás 240 professzora közül, akik 1500-ig Kölnben tanítottak, csak tizenkettő találta meg az utat a nyomdához. Eme alma mater 80 birodalmi tudósából csak négy adott egy vagy két művet nyomdába. Az a belső igény, hogy használják az új eszközöket, úgy tűnik, nem jutott különösebben kifejezésre - persze meghallgatták-e valaha is a német professzorok a fű növéstét!? Csak a 16. században változott a helyzet, főként azokban a városokban, melyekben újonnan alapítottak egyetemet, például Wittenbergben vagy 1502-ben az Odera menti Frankfurtban, 1527-ben pedig Marburgban. Emellett egyébként is különbséget kell tennünk egy egyetemi város könyvnyomtató műhelye és egy vagy több nyomdásznak az egyetem által történt meghívása között.

„Azzal, amit nyomtatniuk kellett”, a disputációkkal, disszertációkkal, mindenféle ünnepélyes alkalomra való carminával, doktorrá avatási rendekkel stb. - írja körül Corsten a szituációt - „aligha büszkélkedhettek”.

Bár a korai könyvnyomtatás és az egyházi igazgatás közti összefüggés történetileg belátható, a kapcsolat a kor tudós intézményeivel inkább laza és határozatlan; kétségtelenül bizonyos tehát, hogy a könyvnyomtatás kezdettől fogva városi mesterség volt. Város nélkül nincs könyvnyomtatás, mondhatnánk a reformáció egy historiografikus tézisének fordulatával. Jóllehet maguk a városok egyben az egyházi igazgatás székhelyei voltak, de egyetemek is csak

itt működtek. Egy könyvnyomtató műhely alapításakor mégis a városi települések más funkciói és teljesítményei voltak mérvadóbbak, sőt döntőbbek. Csak a városokban állt rendelkezésre tőke, csak a városokba települtek le a kereskedők távoli országokig terjedő értékesítési lehetőségekkel, csak a városok csináltak piacot annak számára, amik a nyomtatott könyvek mindig és kiváltképpen voltak: áruk, termékek, melyek többé már nem úgy készültek, mint a középkori kéziratok, fáradságos, időrabló és költséges módon, legtöbbször megrendelésre, hanem raktárra, „tömegtermékként” állították elő, egy alapvetően névtelen vevőkör számára.

Bartholomaeus Anglicus *De proprietatibus rerum* című, 1470-ben Kölnben nyomtatott - ma így mondanánk - tudományos kézikönyve nyomtatásának a teljes előállítási költsége - ahogy kiszámolható - összesen 100-120 guldenre rúgott, amit hónapokon keresztül előre le kellett tenni, amíg csak a befektetett összeg a készlet eladásával meg nem térült. 100-120 gulden, ennyi volt körülbelül két kisebb városi ház vételára. A könyvek nyomtatásakor - és ezt a szellemtudományok túlságosan is szívesen elfelejtik, vagy figyelembe sem veszik - kezdettől fogva egyre inkább egy könyvnyomtató műhely berendezéséhez, vagy működtetéséhez szükséges anyagi eszközök felhajtásának kérdése áll előtérben, és kevésbé az intellektuális, kulturális vagy tudományos haladásért tett fáradozás. Már Carl Wehmer megfigyelte, hogy a korai nyomdászok, tehát az inkunábulumok korának nyomdászai, végnélküli, kimerítő harcot folytattak a pénzért. Gutenberg csak az első és legközismertebb képviselője ennek a művészetnek, aki végül áldozatául esett eme harcnak. Pénzt igényelt a nyomdászműhelyre és annak felszerelésére, pénzre volt szükség a termeléshez, miközben a papír költségei - Bartholomaeus Anglicus enciklopédiája esetében több mint 15 000 ív - jóval inkább beleszámítottak a könyv árába, mint például a szedőre, a nyomdászsegédre és a korrektorra fordított költség. A késő-középkor és a korai újkor - olyan korszak, melyet nem ok nélkül nevezünk „korai kapitalizmusnak” - városa volt a könyvnyomtatás tényleges élettere.

Ha tehát a város a korai könyvnyomtatás döntő élettereként határozható meg, akkor felmerülhet a kérdés, vajon ténylegesen a többség, vagy pontosabban fogalmazva: a Német Nemzet Szent Római Birodalmában ez a két- vagy háromezer kitüntetett város egy vagy több nyomdász fölött rendelkezett-e. Kérdésünk ilyen formában abszurd. A megjelölt számnak alapul szolgáló definíció szerint városnak számított minden egyes hely, amelynek alkotmányjogi státusza városjogi minősítéssel bírt. A legtöbb e települések közül a kortársak tudatában is csak szánalmas fészkek lehetett, néhány száz lakóval. A tanulmányunkban használt „város” terminust csak néhány száz településre illik. A városi települések e típusának számát körülbelül 300-400-ra becsüljük.

Hogyha ezt a vonatkozási mértéket vesszük alapul, akkor Josef Benzing még mindig mérvadó könyvnyomtatási jegyzékének vizsgálata szerinti eredmény meggyőző. Benzing összesen 198 16. századi várost jegyez fel, melyek polgárai a város falain belül rövidebb, vagy hosszabb ideig, legjobb esetben pedig folyamatosan az egész századon keresztül rendelkeztek egy könyvnyomtató műhellyel, vagy több nyomdával. A 16. századi könyvnyomtatás geográfiájának döntő kérdése ezért a tér-időbeli eloszlás és elterjedés problémája.

Ha e probléma felvázolásakor a felnémet nyomdávárosokra szorítkozunk, e megszorítás tárgyilag csak úgy fogadható el, eltekintve most a helyi különlegességektől - ahogyan azok például Kölnben vagy Hamburgban adottak voltak - az alnémet nyelvjárásban történő nyomtatás a század összes könyvtermeléséhez mérten elenyészően csekély volt. Borchling és Claußen az alnémet nyomdatermékekről készült kiváló bibliográfiájában pontosan 2335 alnémet kiadást nevez meg. Az alnémet nyomdai produkció e sajátságos kiszámítása alapján, amely a VD 16 ezer tételes szűrőpróbáján alapul, a nyomtatványok 1,9%-a bizonyult alnémet

nyelvűnek. Végeredményben az alnémet nyelvterület körülbelül 30 nagyobb helye közül tizenegy csak a 16. század végén, illetőleg a 17. században rendelkezett könyvnyomtató műhellyel (Husum, Wismar, Stendal, Brandenburg, Osnabrück, Goslar, Göttingen, Oldenburg, Greifswald, Güstrow, Paderborn). A reformációval időbeli és feltehetően okozati összefüggésben is csak hat alnémet városban kezdett el kézisajtó dolgozni (Kiel, Bremen, Emden, Stettin, Hannover és Dortmund) és mindössze öt helyen (Rostock, Magdeburg, Lübeck, Lüneburg és majd Hamburg) nyomtattak Alsó-Németországban az inkunábulumok korában. Magából Hamburgból - mely formálisan az elsőbbiekhöz ötödikként vehető hozzá - mindezidáig csak egy részére bomlottan fennmaradt teljes nyomtatványt ismerünk az 1491-es évből. A reformáció kezdetéig, amikor az úgynevezett eretnek kézisajtó két év alatt 16 nyomtatványt adott ki, itt csak egy bő tucat nyomtatott mű mutatható fel. Ezzel alapvetően az az időbeli-geográfiai tagolódási séma igazolódik be, amit Virgil Moser már 1951-ben a kora-újkori német nyelvről írt grammatikájában bemutatott:

- A 15. század utolsó harmadában a könyvnyomtatás súlypontjának centruma Dél-Németországban, Straßburgban (Strasbourg), Bázelen, Augsburgban és Nürnbergben van.

- A 16. század 20-as éveiben Közép-Németországban új centrum fejlődik ki, mindenekelőtt Wittenbergben, a reformáció híveinek nagyteljesítményű és ösztönző erejű könyvnyomtató műhelyeivel, mint Johann Grünberg, Melchior Lotter, Georg Rhau, Hans Weyß, Peter Seitz, Johann Krafft, aki különösen Biblia-nyomtatóként szerzett nevet és vagyont. A wittenbergi nyomdászok modernsége mellett szól, hogy már idejekorán egyfajta kartellt alapítottak, amellyel a piacot, ahová legnépszerűbb szerzőjük, Luther tört be, megpróbálták hasznosan felosztani.

- A 16. század második felében - „végre!”, sóhajtunk fel - Frankfurt am Mainnal nagy könyvkereskedő centrum lép előtérbe, és vele együtt ismét a régi birodalom nyugati része. Habár itt a város híres vásárain mindig is kereskedtek könyvekkel, és az új termékek átrakódóhelyeként a Majna-parti város Európa minden egyes kereskedelmi központjával felvette a versenyt. De csak id. Johann Eichhornnal (aki Nikolaus Wolrab nyomdáját vette át 1549-ben), fejlődött ki a birodalmi város nyomdacentruma is. 1572 körül Eichhorn négy sajtóprésszel nyomtatott és 18 segédet foglalkoztatott; ez a mai mérce szerint nagyüzemnek számít.

A 17. század első ötven évében, az általános hanyatlás korában, a közép-német terület konkurenciája ismét hatásossá válik. A nagy, jelentős termelővárosok sorába lépett Lipcse, és egyre inkább elvitatta Frankfurt am Maintól a kereskedelmi metropolis rangját.

Beszélnünk kell röviden egy egyedi, kivételes esetről. Húsz évvel Gutenberg találmánya után, amikor Ulrich Zell Kölnben elkezdett nyomtatni (a Rajna-parti város tehát az egészen korai nyomdászvárosokhoz csatolható), a 16. századi püspöki városban több mint 90 nyomdatulajdonos dolgozott. Körülbelül 4000 nyomtatott művet állítottak itt elő, melyek nyelvtörténeti szempontból is szokatlan eloszlást mutatnak. Körülbelül 480 nyomtatvány jelent meg alnémet nyelven, főként a század első felében. Velük szemben körülbelül 1000 felnémet nyomtatvány áll. A „maradékot” - közel 2500 tételt - a nem német, túlnyomórészt latin nyomtatványok teszik ki (százalékban: 12%, 25% és 63%). Ezért a kölni nyomdászok magas összlétszáma és számos terméke ellenére a nyelvtörténészek jogosan állapították meg e város viszonylag csekély közvetlen hatását az újfelnémet írott és nyomtatott nyelv kiművelésére és rögzítésére.

Ha a könyvnyomtatást, mint a 16. századi fejlődés vívmányát, elfogadható és vizsgálható módon akarjuk meghatározni, és ha egy új társadalmi és kulturális rendszer e századbeli keletkezésének kérdésére választ akarunk kapni, akkor nemcsak a nyomtatott könyvek

előállításában bekövetkezett geográfiai, technikai vagy folyamatszerű változásokra kell tekintenünk.

A könyvtörténészt sokkal inkább a mennyiség problémája izgatja, a nagyságrend teszi lehetővé a kérdésnek jelentőségéhez méltó vizsgálatát. Nemcsak azt akarjuk tudni, hol állítottak elő nyomtatott műveket, mit és hogyan nyomtattak - ennek többhelyütt utána lehet olvasni -, hanem azt is, és főként azt: mennyit. Minden eszköz hatékonyságát - *sit venia verbo* - a bekapcsolódók aránya élteti.

A konjunktúrák alábbi típusának kedvező ez a korszak. A 16. századi könyvészet történetének sokrétű, egyes eredményeiben alig áttekinthető kutatása egy új paradigma küszöbén áll, amennyiben a kutatási és módszertani hiányosságok most is kínosan megmutatkoznak.

Mintegy másfél évtizede dolgoznak a wolfenbütteli Herzog August Könyvtárban és a Bayer Állami Könyvtárban, Münchenben a VD 16-on. A rövidítés jelentése: „a 16. század német nyelvterületen megjelent nyomtatványok jegyzéke” arra a kísérletre utal, mely különböző eljárásokkal legalább megközelítőleg szeretné az évszázad összes nyomdatermékét bibliográfiai pontossággal feltüntetni. Ez egy kétségkívül nemzeti méretű és bibliográfiai szempontból elsőrangú művelődéstudományi tett. Az 16. század könyvnyomtatásában érdekelték közül senki sem akarja nélkülözni azt a vállalkozást, amely a tervezett negyven kötetből már tizenkettőt publikált. De ez egyben módszertani könnyelműség is, mert a nagy-, közepes- és mikroszámítógépek korában úgy tűnik, véglegesen lemondtak arról, hogy a bibliográfiai információkat a gép számára olvashatóvá tegyék. A könyvtáros és a bibliográfus kevésbé, ám a könyvtörténész már szenvedélyesen felróhatja a felelősöknek megbocsáthatatlan hanyagságukat.

Mindenesetre a VD 16 munkálatainak eddigi eredményei alapján a ténylegesen a 16. században publikált nyomtatványok számát 140 000-150 000-re tehetjük. Ebből 90 000-et lehet a VD 16-ban bibliografikusan kimutatni. Ha segítségül hívjuk a tudományosan felülvizsgálható, azaz megbízható információkat a kiadás méreteiről, akkor felbecsülhetjük a 16. század nyomtatott könyveinek valószínűsíthető teljes számát. Minden becslésnek, így a miénknek is megvannak a bizonytalanságai. Ezeket gondosan, a lehetőségekhez mérten meg kell nevezni és ki kell küszöbölni. Az újabb könyvtörténeti kutatások legvitatottabb kérdéseikhez tartoznak azok az adatok, melyek az újkorban nyomtatott könyvek kiadásának feltételezhető méreteiről árulkodnak. Jó okunk van arra, hogy tételenként 500, 600 vagy 700 példányból induljunk ki. Az itt következő megfontolásokhoz a 600-nál maradok. Sok esetben elmaradt a kiadványszám ettől, de vajon hányszor haladta meg?

Corsten, a téma egyik legjobb ismerője, *A könyves műveltség lexikona* (Lexikon des gesamten Buchwesen) 1986-os új kiadásában az inkunábulumok korának „példányszámát többnyire 100 és 300 példány” közé teszi, és így folytatja: „A 15. század vége felé az 1000 és még nagyobb kiadványszám már egyáltalán nem volt szokatlan”. Clemen és Weismann 1000 példány alatti átlagos kiadványszámból indul ki; Feuvre és Martin kiadványonként kb. 1500 db-ot feltételeznek. Philipp Gaskell, egyike a vezető angol analitikus nyomdakutatóknak, elmés megfontolások alapján tudta elfogadtatni ezt a feltételezést. Gaskell a papír és a befektetett gyártási eszközök költségeit, a szedők, a nyomdászok és a korrektorok költségeit és a tapasztalati alapon tájékozódó értékesítési lehetőségeket együtt vizsgálta és kiszámolta, hogy csaknem lehetetlen volt ezzel a faktorköteggel egy 1500-as példányszám példányonkénti költségének 90%-a alá szorítani egy példány költségeit, függetlenül attól, hogy egyáltalán hány példányt nyomtattak ki. Sikerült kimutatnia, hogy a 18. században, mely technikailag és piactörténetileg alapjaiban még ugyanolyan módon termelt, mint a 16. század, egy négyezres példányszámú kiadás egyetlen nyomtatott egységének költségei a kétezeres kiadás

példánykölségeinek 95%-át tették ki. Ez mégis azt jelentette, hogy a még nagyon olvasott szerzőknél és nagyon keresett tételeknél is olyan gazdasági határai voltak a példányszám növelésének, melyek csak ritkán haladták meg az 1500 darabból álló kiadást. Az általunk feltételezett kiadásonkénti átlag 600 példány inkább azért hamis, mert elmarad a valóságtól, mint valami számtani bűvészkedés. Ebből az következik, hogy a 16. században hetven- és kilencvenmillió közti példányban állítottak elő nyomtatott könyvet - ez több, mint ahány ember a század folyamán a régi birodalom területén összesen élt.

Ebből továbbá az is következik, hogy a VD 16 1000 tételes mintájából átlagosan öt-hat nyomtatott ívből álló ívterjedelem adódik - a nyomtatott ív pedig az a mértékadó munkaegység, mely a nyomtatás későbbi formátumából adódó oldalszámtól függetlenül egyedül bír jelentőséggel. Minden, ami ebből következik, már csak játék a zsebszámológéppel: 480 millió nyomtatott ív = 1 millió rizsma (a papírra alkalmazott, a korban szokásos csomagolási és kereskedelmi egység) = 1,2-1,5 millió gulden papírköltség, vagyis összesen 2,5-3 millió gulden a könyvgyártás önköltsége a században. Ez körülbelül 40 000 ház értékét képezi, ahogy Köln - ténylegesen mintegy 6000 ház volt itt - vagy Hamburg utcáin álltak, vagy 18 000 protestáns lelképásztor átlagos évi jövedelmét a század közepéről. A közel 60 nyomtatott ívre három embernek, egy szedőnek és a sajtóprésnél két nyomdásznak legalább egy munkanapot kellett fordítania. 70-90 millió nyomtatott könyv mögött tehát kb. 24 millió munkanap bújik meg.

Tegyünk ellenpróbát!

1. lépés: Benzing alapos - de bizonyára nem egészen teljes - nyomdászati lexikona a 16. században mintegy 1500 nyomdászt tart számon. A kor szokásos könyvnyomtató műhelyéhez, rendezett munkafolyamat esetén sajtóprésként - a nyomdatulajdonosok többsége valószínűleg csak egyet alkalmazott, mindenesetre én ebből az átlagból indulok ki - három emberre volt szükség. Így elsikkasztottuk egyrészt már a formavágót, az öntőt, a korrektort vagy korrektorokat is, akik közül a két elsőként említettnek nem minden nyomtatásnál kellett tevékenykednie. Elsikkasztottuk másrészt például Johann Eichhorn (Frankfurt am Main), vagy a nürnbergi nagy nyomdász és kiadó, Anton Koberger üzemének személyi állományát, akik időnként több mint száz szedőt, nyomdászt, korrektort, illusztrátort és könyvkötőt foglalkoztatott. Csak a személyi „alapfelszereltséget” tekintve, a 16. század kimutatott könyvnyomtató műhelyeinek személyzete kb. 6000 alkalmazottat számlál.

2. lépés: Corsten Bartholomaeus Anglicus enciklopédiájáról kiderítette, hogy a valószínűsíthető napi teljesítmény alkalmazottnaként kb. 20 nyomtatott ív körül lehetett. 250 napra vonatkoztatva (ennyit volt szokásos a 16. században egy évben dolgozni), a nyomdaipar 6000 foglalkoztatottjára évente kerek 30 millió nyomtatott ív jut.

3. lépés: Végül, ha feltételezzük, hogy minden szedő, vagy nyomdász csak kb. 15 évig dolgozott, akkor valószínűleg 450 millióra tehetjük az egy évszázad leforgása alatt előállítható nyomtatott ívek számát.

Kétségtelen, hogy az alkalmazott „számítások”, a kutatás állása és fejtegetéseim jellege okán főleg csak feltételezések, kritikus fejekben valószínűleg nem többek, mint spekulációk. Egyes tényeket vonatkoztatnak egymásra, melyek ideiglenesen - a VD 16 és annak könyvtörténeti mennyiségi analízisének lezárásáig - még jó néhány bizonytalanságot tartalmaznak. Másrészt viszont az egyes tények funkcionális viszonyítóképessége a korabeli nyomdamivesség és nyomdaipar, valamint technikai, gazdasági és személyi aspektusai ismeretének állása alapján éppoly kevésbé ingatható meg. A könyvtörténeti kutatás pillanatnyilag arra hivatott, hogy a becsléseket ideiglenes végeredményekre cserélje fel, ami valószínűleg az extrapolációk

trendjéhez tartozik. A továbbiakban már nem vonhatjuk kétségbe a 15-16. században bekövetkező, a mennyiségen alapuló minőségi ugrást. A publikált tételek száma kb. ötszörösére, a nyomtatott példányoké pedig kb. ötvenszeresére nőtt. A kor mértékével mérve a 16. században a tömegével nyomtatott könyv médiummá, tömegmédiummá vált.

A könyvnyomtatás-történet historiográfiájának módszertani, fogalmi és analitikus hiányosságára jellemző, hogy ez, a 16. század nyomdászatának fejlődése és megítélése szempontjából központi fogalom csak 1981-ben vált a kutatás tárgyává. Az 1980-ban Tübingenben megrendezett nemzetközi szimpozium eredményeként a rendezvényen elhangzott hozzászólásokat a *Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit* (Röpiratok mint a reformáció korának tömegtájékoztatási médiumai) címmel publikálták. A röpiratok, mindenekelőtt a reformáció első éveiben keletkezettek, valóban a nyomtatványok azon típusának tekinthetők, melyek különösen szembetűnően demonstrálják a könyvnyomtatás megváltozott minőségét. Ezért szeretnék még a tömegkommunikációs eszközöknek ezzel a korai formájával is foglalkozni. Talán megengedhető, ha először közelebbről behatároljuk azt az időpontot, melyben az új médium tulajdonképpeni minőségi áttörése bekövetkezett. Másodszor: éppen a röpiratok képezik az átmenetet az évszázad másik mozgalmához, amely a modern világ születését mértékadóan alakította, vagyis a reformáció folyamatához, vagy általánosabban fogalmazva, egy addig egydimenziós eszmevilág ideológiai differenciálódásának folyamatához. Harmadszor: a röpiratözönnel érvényesül először a nyomtatott könyv karakterisztikus alakváltása, a formátum kisebbé válása, és ez az eladási ár csökkenését jelenti. A könyvnyomtatás új minőségének jellemzéséhez a röpiratokat főképp azért alkalmazhatjuk paradigmaként, mert ez a típus a 16. század elején még in nuce „a kommunikációs folyamatban számunkra egyáltalán lehetséges funkciók teljes spektrumát betöltötte”, azokat a funkciókat, melyeket a periodikus sajtó 1600 körüli létrejötte után részben az új újságok vettek át.

Először is képzeljük el a tényeket! 1501 és 1530 között körülbelül 8000 röpirat jelent meg, részük az összprodukciónak a század kezdetétől kb. 1517-ig csak 0-0,5%-ra rúg. 1517 után, tehát a reformációs mozgalom nyilvános fellépése óta, részesedése gyorsan, már-már drámaian szökkent a magasba, hogy csúcspontját 1523-24-ben 16%-kal érje el. A szerencsétlen kimenetelű parasztháború után eszközként az arány majd 1527 és 1530 között a röpiratok részesedése a nyomdai termelésből 4-5% körüli egyensúlyra állt be. Hogyan magyarázhatók ezek az arányok?

Kézenfekvő, hogy közvetlenül magának a reformációs mozgalomnak agitációs és kommunikatív szükségleteire és szükségszerűségeire utaljunk. Miután Dickens már 1974-ben találóan *urban event*ként (városi jelenségként) jellemezte a reformációt - emlékezzünk csak arra, hogy a könyvnyomtatás, mint olyan, szintén városi jelenség volt -, a reformációtörténeti kutatás nemrégiben valóban hangsúlyosan és tömören fogalmazott: „Könyvnyomtatás nélkül nincs reformáció”. A feltételrendszer azonban komplexebb. A röplapoknak a nyomdatermékek piacán betöltött különleges szerepük a valóságban ugyanis nemcsak az általuk közölt agitatív tartalom miatt, hanem sokkal inkább két különböző, de jellemző funkció átfedésén: egyfelől kemény fegyverek voltak a megújulásért - ez a reformátorok intenciója -, illetve a középkor rendjének szétrombolásáért vívott harcban - így érvelnek a mai historikus szemlélők; másrészt azonban magasan profitáló áruk voltak, melyek az adott történelmi konstellációban félelmetesen nagy - hogyan is nevezzük -, termékdinamikát bontakoztattak ki. Az egyik funkcionális faktor elgondolhatatlan a másik nélkül; összeadódva, már-már hatványozottan egészítik ki egymást.

Az áru jellegében mutatkozó külső különbségek más, korábbi nyomdatermékekkel szemben, nyilvánvalóak: általában kisebb a méret, sokkal rövidebb az előállítás ideje, jelentősen csökkent az előzetes befektetések - betűanyag, papír - tőkeszükséglete. Azonnali amortizációt ígérve az ideális termék példáját állították a kisebb, kevésbé tőkeerős műhelyek elé; sok „jövevény” számára egy új, izgalmas és sokatígérő mesterséget kínáltak. Az a tömegpiac, melyet a rölapok vettek célba, alakították ki és amelyre ezeket egyáltalán szánták, megengedte majdnem minden, a nyomtatványok formájával és minőségével szemben támasztott addig hagyományos igény elhanyagolását, olyannyira, hogy a rölapokat még a kopott betűállománnyal berendezett nyomdák is eredményesen gyárthatták. Ezeknek a „nyomtatott médiumoknak” a gyártása tehát különösen alkalmas volt saját könyvnyomtató műhely alapítására. Még nagyobb üzemekben is fontos gazdasági faktort képeztek a röpiratok és rölapok, nem utolsósorban a szabad kapacitások kihasználásával.

A reformáció előtti korszak könyvnyomtatásának legjelentősebb központjai tehát a röpirat-termelés regionális súlypontjai is voltak: Augsburg, Wittenberg, Straßburg (Strasbourg), Bázél, Lipcse. Mindenekelőtt Wittenberg köszönhette döntően a röpiratok előállításának nyomtatóműhelyek közti felemelkedését és rangját. Ezen kívül a gyártástechnikai feltételek, úgymint a hallatlan méretű kereslet, szinte szédületes utánnomási aktivitást provokált és tett lehetővé. Hans-Joachim Köhler, aki jelenleg a reformáció röpiratainak legjobb ismerője az NSzK-ban, ezt egyfajta „hógolyó-effektusnak” nevezte. A parasztfelkelés közismert „12 cikkely”-ét például az 1525-ös évben tizenöt különböző város - Straßburgtól (Strasbourg) Breslauig (Wrocław), Magdeburgtól Zürichig -, legalább 24 kiadásban nyomtatta ki. Természetesen, és ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni, ez a több ezer példányszámos tömegtermelés elgondolhatatlan lenne egy felbolygatott, szóra és véleményre éhes piac mohó és hisztérikus kereslete nélkül. Ha a reformáció-kutató azt tapasztalhatta, hogy „könyvnyomtatás nélkül nincs reformáció”, akkor a könyvtörténész a legjobb érvekkel hajlik az ügyes megfogalmazás megfordítására: reformáció nélkül nincs könyvnyomtatás, legalábbis tömeges könyvnyomtatás. A röpiratok és rölapok éppen ily erősen igényelt véleménybefolyásoló hatáspotenciáljuk miatt voltak sui generis nyomtatványok, melyek az egyik, ha nem a legfontosabb baba szerepét töltötték be a Gutenberg-galaxis születésénél.

Köhler feljegyzései szerint a népnyelven íródott szövegek gyártásának lavinaszerű emelkedésével (700% nagyságrendben) a mintegy 28% német nyelvű és 72% latin nyelvű röpirat aránya három éven belül tökéletesen megfordult: 74% felett nyomtattak német és már csak szűk 25%-ban latin nyelvű szövegeket. 1522-ig ennek az irodalomnak az össztermelésében való latin részesedés szűk 20%-ra csökkent; három teljes év alatt háromnegyed részről csaknem a jelentéktelenségbe zuhant. Aligha van jelentősebb bizonyíték arra, milyen hatalommal rendelkezett a helyesen szedett szó a kortársak tudatában, legyen az kimondva vagy kinyomtatva.

A reformáció aztán a század során a birodalmi jog és a választófejedelmek érdeke révén hamarosan háborúval és a teológia dogmatizálásával ért véget. Ennek következményeképpen normalizálódott a nyomtatásban felhasznált nyelvek viszonya: vegyük még egyszer alapul 1000 tételes mintánkat a VD 16-ból, mely az egész századra vonatkozik; bár ekkor újra a latint találjuk 52%-kal az élen, de a népnyelvi szövegek, vagyis ha mégis az inkunábulumok korához viszonyítunk, akkor a „modern” szövegek már 39%-kal következnek, (ebből 1,0%-kal részesednek az alnémet nyomtatványok). A maradék 7% többnyelvű nyomtatványra, és 1% más nyelvű, mindenekelőtt görög szövegre oszlik.

A nyomtatványok külső formája is új szinten került egyensúlyba: a 16. század nyomtatott könyveinek már csak 7-8%-a jelent meg drága, tömegpiac-ellenes folio (ívrét) formátumban; a

könnyen kezelhető, olcsóbb kvart- és oktávkiadások csaknem 90%-kal uralták a könyvpiacot (41% kvart, 48% oktáv); a duodecim és sedecim méretű miniatűr kiadások bő 3%-ot értek el.

A század első harmadának forrongása és a reformáció szilárd megalapozása után a személyes könyvszükséglet és a nyilvános, valamint privát könyvtulajdon döntő hatással volt a magasabb szintű iskolarendszerre, amely különösen a városokban növelte az olvasni tudók arányát, valamint az új vallás, a reformáció által meghatározottan irányult a nyomtatott könyvre, így tehát kiformalódott és stabilizálódott a könyvpiac. A kultúra új rendszere megtalálta saját struktúráját, a galaxist felosztották. A 18. századig, illetve a gépi nyomtatás megkezdéséig a 18. században, alapvetően már nem változtak a koordináták.

Az új médium külső jegyeinek alakulásához tartozik az az újdonság, mely a 16. században fejlődött ki, és kimondottan érvényesült is, tudniillik a címlapnak az az alakja, amelyhez máig hozzászoktunk. Egyházi szervek hivatali hatása és nyomása is részese volt ennek a fejlődésnek, bizonyára inkább olyan „rendpolitikai” motívumoktól vezettetve, mint cenzúra és kontroll-szükséglet, és nem attól a nézettől, hogy a bibliográfiai egyértelműséget mozdítsa elő.

Az első, fogalmaink szerint teljes címmel rendelkező, általam is ismert könyvet az 1500-as évben Wolfgang Stöckel könyvnyomtató műhelyében nyomtatták. A Johann von Glogau magiszter tollából származó *Exercitium super tractatus parvorum logicalium Petri Hispani* Stöckel-féle kiadása a könyvcímen kívül tartalmazza a szerző nevét, informál a nyomdászról, a nyomtatás helyéről, a terjesztőről és a megjelenés évéről. Csak a fejléckód és az ISBN hiányzik. 1520 körül a címlap ebben, vagy kevésbé variált formában a könyv szilárd tartozéka lesz. Ez azonban nemcsak a nyomtatvány azonosítására szolgált: hirdetés, ismertetés és reklám volt egyszerre, gyakran cégtábla formájú. A címlap sokszor igényes, helyenként buja díszítése szentenciákkal és jelmondatokkal, rímes címekkel, fametszetekkel és nyomda-jelkkel, tehát a díszek és a díszítőelemek teljes, művészettörténetileg jelentős repertoárjával, az egész századra nézve ugyan a virágzás és a hanyatlás fázisát élte meg, mégis sokoldalúan használt és variált standarddá lett. Néhány megszorítással érvényes ez más formai jegyekre is, melyeket itt közelebről nincs módunkban tárgyalni; ilyenek a szignatúrák segítségével számozott ívek, vagy a lapok és oldalak számozása, a hasábcímek használata, tartalommutató vagy regiszter csatolása stb. A 16. század könyvnyomtatása még nem általánosan, de alapvetően megteremtette és máig meghatározta a médium alakját; formát adott neki és idézhetővé tette.

A 16. században nyomtatott könyv földrajzi elterjedése, tömeges terméké válása és alakjának átalakulása nem elég ahhoz, hogy a Gutenberg-galaxist kellőképpen jellemezzük. Semmi esetre sem elegendő csak e médium tömegszerűségét és az ezáltal implikált népszerűségét kiemelni, ha megfelelően akarjuk vázolni a problémáit annak a szociokulturális térváltásnak, mely a 16. században az új médiakultúrával bekövetkezett. Bár az új kommunikációs szituáció címzettjének elérését véleményem szerint a bemutatott adatokkal bizonyítani lehet, mégsem válaszoltuk meg ezzel a kommunikáció tartósságra beállított, azaz strukturálisan biztosított sikerének kérdését.

Megpróbálom röviden vázolni a problémát. Ehhez elsősorban a bielefeldi szociológus, Niklas Luhmann gondolataira támaszkodom. Az információ-terjesztő médiumok közt, melyek az emberiség történetének során a nyelv bázisán alakultak ki, a nyomtatott könyv az újkor küszöbén különös rangot vívott ki. A kommunikációs folyamat hatósugarának óriási kiterjedését alakította ki, ami visszahatott arra, hogy mi érvényesült a kommunikáció tartalmaként. A könyvnek mint maradandó médiumnak formai kötöttsége és potenciálisan mindenütt elérhető volta - összehasonlítva a beszéddel, ami interakcióhoz és emlékezethez kötött átadás -, növeli annak az esélyét, hogy a kommunikáció további kommunikációkhoz szolgálhat

alapul, de egyben ezeket a lehetőségeket korlátozza is. Ezen felül, vagy emellett a könyv a meséket, véleményeket és információkat ténylegesen tároló jellege folytán e kézművesipar felé orientálódó és a kézimunkán alapuló korai modern társadalom lényeges médiumaként jelent meg. A nyomtatott könyv még a kommunikáció módját és jellegét is megváltoztatta. Már az írás, és aztán méginkább a könyvnyomtatás kierőszakolta a közlési folyamat és az információ közti egyértelmű differenciálódást. A közlési folyamat állandóan, vagy legalábbis rendszerint, saját indítékokat követ, például gazdaságiakat, vagy agitációsokat, és sohasem csak az információt szolgálja. Ez a különbség az, mely a könyvnyomtatás útján történő kommunikációt kialakítja, és elsősorban ez tartja mozgásban is. Ezt a tényállást nevezem én a médium kommunikatív kapcsolódási képességének. Az a kommunikáció, mely nem interakción alapul, ebben az értelemben a kommunikáció kommunikatívabb formája, mert csak időeltolódással enged reagálni. Egy röpiratot el kell olvasni, mielőtt agitációjának eleget tehetnének; a katekizmust előbb meg kell tanulni, mielőtt a tízparancsolat tiltásai tartósan hatni kezdenének; Johann Eck ugyanolyan hatással csak könyvekkel tudott Luther könyveire reagálni. A könyv biztosítja saját reprodukcióját, amennyiben különböző, mindenkor korspecifikus témákat őriz meg és tesz helytől függetlenül reprodukálhatóvá, még ha a kommunikálók közvetlenül nincsenek is jelen, ahogy például beszélgetés közben. A szociális interakció már nem feltétele a társadalmi kommunikációnak, mint a szóbeliség által fenntartott kultúrákban. Luhmann, aki az ilyen témák mindenkori korspecifikus tartalékát kultúrának nevezte, ezt a jelenséget így írja le: „az írás és a nyomtatás lehetővé teszik, hogy az interakció rendszeréből visszavonulva, mégis messzire ható következményekkel kommunikáljunk”. Balgaság lenne azt állítani, hogy a nyomtatott könyvnek mint médiumnak e funkciója csak szociális előnyöket rejt magában. Az olvasó nem táncol, miközben olvas.

A szociológus absztrakciója szemléletessé tehető - például Luther 1521/22-es wartburgi „fogsága” idején keletkezett Biblia-fordítása példáján. Luther néhány hónapra visszavonult a reformációs mozgalomtól, és azzal, hogy írásra, azaz a könyvnyomtatásra mint kommunikációs formára szánta el magát, több címzettet nyert, és hosszabb időtartamra. Ez olyan fokú hatást tett lehetővé számára, melyet a közvetlen interakcióban a wittenbergi vártemplom prédikátoraként soha nem érhetett volna el. Másrészt visszavonulása az átmeneti elszigeteltségbe arra kényszerítette, hogy hallgatóinak távollétét és munkájának tartalmát szociológiailag is kifejezze: kommunikációs partnerét és tárgyát specifikus, a hatásosságot (és ez egyben fegyelmezettséget is jelent) megfontoló nyelvhasználatot kompenzálja, és a nyelvvel sok mindent megvilágítson, ami más esetben, a prédikáció szituációjában evidens lenne. Michael Giesecke a könyvnyomtatás feltalálása után nagyon tudatosan bekövetkező átállás eme folyamatát a német nyomtatott szakszövegek genezisének példáján hatásosan mutatta be.

Csak az írás és a nyomtatott könyv teszi lehetővé a további eljárásmodokat; ezeket rendeli Luhmann a „fait accompli technikájának” címszava alá. Az ember írásban olyan álláspontoknak és nézeteknek kötelezi el magát, melyeket közvetlen interakcióban esetleg nem tudna elkezdni, vagy véghezvinni. Mi egyebet tettek a vallási megosztottság korában íródott számtalan vitairat és polémia szerzői, ha nem ezt! Téziseket tartalmazó falragaszok nélkül nincs reformáció, mint ahogy árcédulácskák nélkül nincs súrlódásmentes elárúsítás. Szociológiai informátorunk beszámol arról a kísérletről, amikor egy üzlet tulajdonosnőjével hosszas tárgyalásokat folytatott egy tábla csokoládé áráról. Érvek helyett a hölgy mindig az árcédulácskára mutatott, melyre jól láthatóan nyomtatták rá az árat. A „nyomtatott fait accomplinak ez a technikája”, mely minden tudományos diskurzus határköve, megengedi, hogy az elkövetkező interakciókban az írottra vagy nyomtatottra utaljunk, azokról beszéljünk és rájuk támaszkodjunk, különösen akkor, ha konfliktusokra, vagy valami újra akarunk kilyukadni.

A könyvnyomtatás strukturálisan is megváltoztatja az olvasónak, a nyomtatott tömeg-tájékoztatási eszközök befogadójának helyzetét. A 16. században az általános olvasási készség olyan csekély volt, hogy még gyakoriak voltak az interakcióhoz hasonló csoportos felolvasások. De, bár kevésbé észrevehetően, mégis kezdetlegesen a helyzet már ekkor is magára utalta az olvasót - hiszen szokás szerint nem a templomban, vagy a fogadóban olvasott, mert a nyomtatványok mindenki számára hozzáférhetőek voltak; s így szabadon, vagy hogy óvatosabbak legyünk: szabadabban dönthetett az olvasottak befogadása vagy elutasítása mellett. Jóllehet az olvasottak befogadása vagy elutasítása csak tudattartalmakat alakít, mégis valószínűbbé teszi (valószínűbbé, mint olvasmányok nélkül), hogy a velük kapcsolatos kommunikációk másként végződnek, mint a tényleges szituáció adta kommunikáció résztvevőjénél, különösen ha az olvasók feltételezni tudják, hogy kommunikációs partnereik is olvasnak, és az olvasott dolgok valóságátartalma iránt megértéssel vannak. Az olvasással nemcsak egyszerűen „több tudás” áll rendelkezésünkre; ez a tény igen fontos a középkori tudásközvetítés exkluzív folyamatával való összehasonlításban. Az olvasás strukturálisan is más jellegű diszpozíciókat és esélyeket alakít ki a tudás feldolgozására. Az utóbbi években senki sem analizálta e jelenséget behatóbban - elsősorban a modern tudomány keletkezésére vonatkoztatva -, mint ahogy Elizabeth Eisenstein vizsgálta a *The Printing Press as an Agent of Change* című művében. A Gutenberg-galaxis születése egy olvasókultúra hajnala is volt. Mindazonáltal az újabb kutatás a 16. század városi népességének körében 10-30%-ra teszi az olvasási készséget, míg vidéken még generációkon át csak néhány százalék tudott effektíve olvasni. Olvasnunk kell, hogy informáltak legyünk, mint ahogy tudnunk kell ahhoz, hogy a tudást megtanulhassuk. Mi másból állna a képzés kihívásának lényege a modern kultúrtársadalomban?

Milde, Wolfgang
A humanizmus korának könyvjegyzékeiről
(Francesco Petrarca, Tommaso Parentucelli, Hartmann Schedel)

A kulturális fejlődés történetében a középkori könyvjegyzékek sajátos helyet foglalnak el. Általában könyvtárkatalógusoknak nevezzük őket, habár valójában rövidebb és hosszabb, pontosabb és kevésbé pontos könyvcímlisták homogén csoportjáról van szó, amelyek - különböző okok folytán - egynéhány könyv rövid felsorolásától a gazdagabb könyvtárak nagy katalógusáig terjednek. Ha szigorú értelemben nem is beszélhetünk minden egyes esetben könyvtárkatalógusról, mégis a szokásos megjelöléshez tartjuk magunkat, és a következőkben a könyvtárkatalógus fogalmát a könyvjegyzék fogalmával párhuzamosan használjuk.

Efféle katalógusok a könyvtárügy mindhárom területén előfordulnak. Azok mellett, amelyek könyvtármutatóknak készültek és amelyeket éppenséggel gyakran „katalógusoknak”, egyrészt vannak jegyzékek a könyvbeszerzésről (gyarapodási jegyzékek), másrészt kölcsönzési jegyzékek. Mindezek a 8. század végétől, a közkeletű felfogás szerint a 16. század kezdetéig terjednek.

A középkori katalógusok szemügyre vételekor különösen figyelniük kell a könyvek belső elrendezésére.

A középkorra tipikusan érvényes egy olyan rendszerezés - könyvkánon - amely a Bibliával és annak könyveivel kezdődik, majd váltakozó sorrendben az egyházatyák következnek, őket a középkori teológusok, majd ezeket újból az antik szerzők követik, és a sor végül az artes liberales műveivel zárul. E gyakori célkitűzés ellenére ezt a felépítést általában nem tartották be.

Ez a felépítés nem önkényes, hanem értékelt elrendezést, rangsort képez. A Bibliának - melyet gyakran bibliothecának is neveztek - a keresztény egyház által irányított világban természetesen az élen kellett állnia, ezután különböző sorrendben következnek a Biblia értelmezésére és általában a megértésére szolgáló írások. Hogy a végén az antik auktorok állnak, már semmi esetre sem magától értetődő. Ez csak azután vált lehetségessé, miután a pogány antikok profán tudományai a keresztény teológiával - mindenekelőtt Augustinus által - összekötötték. Ő ezt azzal a kijelentésével alapozta meg, hogy a Biblia értelmezéséhez és megvédéséhez a profán tudás ismerete is szükséges. Ezáltal biztosítottá vált az antik szellemi örökség továbbélése a teológia területén.

A középkori könyvtárkatalógusok ügykezelésük jellege és a könyveknek a keresztény teológia által megszabott sorrendje ellenére nem lebecsülendő forrásnak sem a könyvtártörténet számára, sem az antik és középkori szerzők és műveik elterjedésének megállapításához. Mindenesetre azonban fenntartásokkal. Először: nem minden középkori könyvtárnak illetve könyvgyűjteménynek volt katalógusa. Másodszor: nem minden egykor meglévő és fennmaradt katalógus vált máig regisztrálttá, ismertté és kiadottá.

Ha a következőkben a humanista korszak könyvjegyzékeiről kell is csak szólnunk, mégis szükséges előzetesen egy pillantást vetnünk a tárgyalandó mutatók megértéséhez e katalógusok 9. századi kezdeteire.

Már e század első felében megjelennek az egyes kolostori könyvtárak több száz tételt feljegyző összesített katalógusai (Gesamtkataloge), melyek közül példaként említjük meg a reichenautit, a st. gallenit és a murbachit. Az összesített katalógusok mellett már ebben a korai

időben is vannak más típusok, mint például a gyarapodási jegyzékek, könyvhagyatékok, listák a nem kolostori könyvtárban őrzött könyvekről, kölcsönzési jegyzékek.

A rangsorként értendő három nagy csoportba való tárgyi felosztás kiváltképpen a nagy, összesített katalógus típusában kerül előnk. A példaként említett st. galleni könyvtárkatalógus a 9. század közepéről (az elején álló külön csoport, a „Libri Scottice scripti” után) az Ó- és Újtestamentum meglevő könyveivel kezdődik, melyekhez a másik csoport első részeként a négy egyházatya, Gregorius, Hieronymus, Augustinus és Ambrosius művei csatlakoznak. Őket követik - még mindig a második csoporton belül - az itt „scriptores minores”-nek értendő egyházi írók, Prosper Aquitanus, Beda Venerabilis, Isidorus, Origenes, Pelagius, Cassiodorus, Eusebius, Hegesippus, miként a további kisebb szerzők a „De libris diversorum auctorum” felirat alatt. A végén Alcuinus áll, tehát egy kortárs szerző. A második csoport - amely mindig a legterjedelmesebb - utolsó részét főként szerzetesi szabályok, szentek élete, zsinati határozatok, törvények, glosszáriumok és homíliák képezik. (Az elrendezés itt nem mindig konzekvens.) A harmadik és egyben utolsó csoport - mely ismét nem túl terjedelmes - a „De metris” és a „De libris grammaticae artis” feliratok alatt a tankönyveket tartalmazza, amelyek között e katalógusban - eltérően például a murbachitól - a keresztény szerzők vannak túlsúlyban. Ha a nevezett hármast felosztást - Biblia illetve a Biblia részei, egyházi szerzők, nem egyházi szerzők - nem is mindig szigorú következetességgel tartották be (a sorrendet olykor a későbbi pótlások is megzavarták), azért az mégis félreismerhetetlen.

E hármast túlnyomórészt magukból a katalógusokból ismerjük. Teoretikus utasításokat csak ritkán találhatunk rá, mint például az 1158-ból származó prüfeningi katalógus előszavában. Rögtön az elején az áll, hogy a könyveket be kell osztani egyháziakra és világiakra. A Biblia áll az élen, könyvei pedig meghatározott sorrendben következnek. Név szerint a szerzők, beosztva a „patres antiqui” és a „patres moderni” közé. Az ókori szerzők ugyan hiányoznak a prüfeningi előszóból, de a katalógus végén mégis közlik őket.

Az eddig elmondottakból csaknem magától értetődik, hogy a középkori katalógusokban a könyvek tárgyi elrendezése milyen szempontból értendő értékelőnek. Első helyen a Biblia áll, amely Isten szavát közvetíti, és amely nélkül keresztény hit nem lehetséges. A második helyen az egyházi szerzők állnak, bibliamagyarázatok és teológiai írások, melyek Isten szavának értelmezéséhez és helyes megértéséhez, valamint az egyházi tanításhoz egyaránt szükségesek. Harmadik helyen a költői, grammatikai és történeti szövegek, melyeknek a Biblia tartalmának és a teológiai iratoknak helyes megértését kell lehetővé tenniük, vagy legalábbis megkönnyíteniük. Ezek többnyire a tankönyvek csoportját képezik; köztük találjuk meg az ókori pogány auctorokat. A második és harmadik csoport minden könyve a Bibliára vonatkoztatott, általa nyerik értelmüket. Saját érték tehát nem illeti meg őket. Ez különösen érvényes a pogány szerzőkre: ők pusztán segédeszközök a bibliai kijelentések megértéséhez, nyelvi, mitológiai, retorikai - azaz formális - szempontból.

A középkor folytán a könyvtárkatalógusok ugyan mennyiségileg megváltoznak - a teológiai szerzők középső csoportja folyamatosan növekszik -, de mégis alapvető változás a könyvek rangsorolásában. Ez csak a humanizmus korában következett be, amikor az antik pogány auctoroknak már nem a bibliai kijelentések jobb megértésének segédeszközéül kellett szolgálniuk, hanem elnyerték (vagy visszanyerték) önálló értéküket. Hogy milyen radikális lehetett az értékelésükben történt fordulat, azt egyértelműen mutatja Petrarca kedvenc könyveinek kis listája. Ez a Petrarca tulajdonából származó ún. Párizsi Kéziratokból maradt fenn, a Codex latinus 1201-ben (12. század), amely Cassiodorus *De anima* és Augustinus *De vera religione* munkáit tartalmazza a költő bőséges megjegyzéseivel. Az 58v. folion található ez a jegyzék, amely Petrarca saját kezétől való, és 1333 körülre datálható. Kedvenc könyvei-

nek válogatását tartalmazza, a következő felirat alatt: „Libri mei Peculiares. Ad reliquas non transfuga sed explorator transire soleo.”, vagyis: „Kitüntetett könyveim. A többihez nem árulóként, hanem felderítőként nyúlok.” Mint művei és levelei igazolják, Petrarca valóban az itt felsorolt könyvekkel foglalatostkodott leginkább.

Az elején Cicero áll, erkölcsfilozófiai (De re publica, (6. könyv), Tusculanae, De officiis, Laelius, Cato maior, De divinatione, Hortensius, De natura deorum, Paradoxa Stoicorum) és retorikai művekkel (De inventione, Ad Herennium, De oratore, Invektivae, Orationes communes). Őt az ifjabb Seneca követi leveleivel: Ad Lucilium és Ad Neronem de clementia, továbbá a De remediis fortuitorum (előképe Petrarca De remediis utriusque fortunae című munkájának), és a tragédiákkal, melyeket viszont csak summázva nevez meg. Cicero és Seneca közé van becsúsztatva az egyetlen görög írás: Aristoteles Ethikája, persze latin fordításban. Senecához csatlakozik a Consolatio philosophiae Boethiustól.

Ezután egy nyolc történetíróból álló csoport következik, akiknek csak a nevét adja meg: Valerius Maximus, Livius (Petrarcának 29 könyv volt birtokában a Római nép történetéből), Justinus, a Livius kivonatoló Florus, Sallustius, Suetonius, Festus és Eutropius. Az „Exempla” címszó alatt Macrobius Saturnáliái és Aulus Gellius neve szerepel, mindkettő kincsesház Petrarca Res memorandae-ja számára. Csak a filozófusok és a történetírók után kerülnek sorra a költők, legtöbbször szintúgy műveik címe nélkül: élen Vergilius, a szeretett költő, majd Lucanus, Statius, Horatius (Ódák), Ovidius (Átváltozások) és Juvenalis - mindazon írók, akiket már a középkor is ismert és olvasott.

A költőkhöz a grammatikusok, Priscianus, Papias, Donatus és Johannes Balbus csatlakoznak. Alattuk olvashatjuk a „Dyalectica” és „Astrologia” címszavakat. A jegyzék végén, jobb szélen alul, és a maradék könyvektől egy nagyobb térközzel elválasztva jelennek meg az egész listának egyedüli keresztény iratai, Augustinus négy műve: De civitate Dei, Confessiones, De orando Deo és a Soliloquia. Tudjuk, hogy Augustinus Petrarca kedvelt egyházi szerzője volt. Vallomásait - mint maga beszámol róla - magával vitte a Mont Ventoux megmászásakor is.

Milyen jelentőséggel bír Petrarca kedvenc könyveinek jegyzéke a könyvjegyzékek történetében? Csupán egy harmincéves ember privát könyvlistája, egy, a kulturális fejlődés története számára kétségtelenül jelentős férfiú jegyzéke, vagy van-e eme rövid felsorolásnak példászerű fontossága is? E kérdés megválaszolásához fontos látnunk, hogy a könyvek nemcsak felsoroltatnak, hanem ugyanitt egy olyan sorrendben következnek, amelyet rangsorként kell értelmeznünk. Az első helyen Cicero erkölcsfilozófiai és retorikai írásai állnak, majd Seneca tragédiái következnek. Ezután Boethius, akit szintén erkölcsfilozófusnak fog fel. A második helyen a latin történetírókat látjuk, a harmadikon az antik költőket. Ezt grammatikai és asztrológiai írások követik. A jegyzéket Szent Ágoston négy műve zárja. A rangsor Petrarcánál tehát egyértelmű: antik auktorok nagyszámú írása áll szemben egyetlen keresztény szerző egészen kevés művével; az ókoriak az elején szerepelnek, a keresztény művek a végén, ráadásul térközzel elválasztva tőlük. Mindez azt jelenti, hogy Petrarca a pogány erkölcsfilozófiai, retorikai és történeti munkákat értékeltette a legtöbbször, és saját élete számára különös fontosságot tulajdonított nekik. Mindez azonban nemcsak Petrarcára, hanem általában a humanizmusra is érvényes. Hogy a humanisták e szerzőknek önálló értéket juttattak, azt Petrarca kedvelt könyveinek e kis listája világosan visszatükrözi.

A humanisták általi visszatérés a pogány-antik auktorok értékeléséhez nem mindig olyan radikálisan ment végbe, mint ahogy azt Petrarca listáján látjuk. Azt, hogy ez fokozatosan, inkább több szakaszban történt, a Cosimo de' Medici számára Tommaso Parentucelli, a későbbi V. Miklós pápa (1447-1455) és a Biblioteca Apostolica, a mai Vaticana újraalapítója által kidolgozott könyvkánon mutatja. E kánon az ajánlandó könyvek jegyzéke, a Cosimo által

szorgosan támogatott firenzei Biblioteca Marciana, az újkor első nyilvános könyvtárának kiépítésére szánt alap. Cosimo megkérte Parentucellit, a humanista képzettségű klerikust és könyvszakértőt, hogy készítse el neki azon könyvek jegyzékét, melyek egy humanista szellemet árasztó könyvtár számára szükségesek, vagy legalábbis kívánatosak.

A könyvkánon, melynek tagolását később a vatikáni könyvtár és mások is (pl. Urbino herceg) átvették, eredetije elveszett; csak Leonardo Sembali, a firenzei San Marco könyvtárosának másolatában maradt fenn az 1436. évből. A kánon maga egy válogatás-lista, amely a legfontosabb szerzőket és műveket közli, azokat, amiket a studia humanitatis alapján képzett klerikus lényegesnek tartott. Mindemellett döntő az a felismerés, hogy e jegyzék felépítésében nem teljesen független a korábbi középkori könyvtárkatalógusoktól, sőt komoly eltérés nem is található. Az egyházi szerző nagyon jól ismerte a könyvek középkori rangsorolását, és megpróbálta azt betartani, de éppenséggel a humanista irányzatot is tekintetbe tudta venni. A könyvkánonról való kérdés ezután így szól: milyen könyveket ajánlhatott egy 15. századi teológus, aki korának világi tudományaiban is jártas volt, mint nélkülözhetlent, és milyen sorrendben?

Tommaso Parentucelli *Inventarium*-át az Ó- és Újszövetség könyveivel kezdi, hasonlóan a középkori katalógusokhoz. Ezután az egyházi írói következnek, először a görögök (latin fordításban), Dionysios Areopagita, Origenes, Irenaeus, Eusebius, Flavius Josephus, Hegesippus, Gregorius Nazianzenus, Basilius, Athanasius és Johannes Chrysostomus, hogy csak a fontosabbakat nevezzük meg. Hozzájuk csatlakoznak a latin auctorok, mint Tertullianus, Lactantius, Cyprianus és Hilarius, Ambrosius, Hieronymus, Augustinus, Leo pápa, Cassianus és Nagy Gergely, Prosperus, Cassiodorus, Isidorus, Fulgentius, Paschasius, Remigius, Beda Venerabilis és Boethius - tehát nagyjából az auctorok kronologikus sorrendje, mint ahogy azt már nagyon hasonló módon (a görögök kivételével) a st. galleni katalógusnál megfigyelhettük. A kronológiai sorrend a most következő, a 9-14. század teológus szerzőinél is érvényes: Hrabanus Maurus, Anselmus Cantabrigiae, Hugo de S. Victore, Gilbertus de Poitiers, Bernardus Claravallensis, Richardus de S. Victore, Petrus Lombardus („magister sententiarum”-ként megadva), Alexander Hales, Albertus Magnus, Thomas Aquinatus, Bonaventura, Aegidius Romanus, Henricus de Gent, Duns Scotus, Durandus és Nicolaus de Lyra. Mivel a katalógus összeállítója túlnyomórészt csak e szerzők neveit közli (Hrabanus kivételével), a felsorolást befejezván (Nicolaus de Lyrának) indítatva érzi magát arra, hogy most műveiket is egyenként, több oldalon át közölje, legalábbis a fő szerzőkét. Augustinussal kezdi (a *Retractationes* alapján), mivel nála, ellentétben a többi egyházatyával, először csak „opera omnia”-t írt. Ezután következnek Thomas Aquinatus, Albertus Magnus, Alexander de Hales, Bonaventura, Aegidius Romanus, Henricus de Gent, Duns Scotus, Durandus, Nicolaus de Lyra és Guilielmus de Auvergne munkái. Az eddig felsorolt könyvek (Biblia, teológus szerzők és kommentárok) mind tartalmuk, mind közlésük szempontjából a középkorban előforduló katalógusoknak felelnek meg, azaz azok első és második csoportjának. De Parentucellinél most nem egyből a harmadik csoport könyvei következnek, hanem - különösebb átmenet nélkül, hasonló módon - először Aristoteles művei (szintúgy latin fordításban, mint nyomtatékosan megjegyzi). A neki tulajdonított művek külön megjelölve szerepelnek.

Aristoteles írásaihoz csatlakoznak ezután: „Graecorum qui commentati sunt Aristotelem, latina non habemus, nisi hos qui sequuntur”. Ezeket Aristoteles-magyarázatoknak nevezi, Themistiustól, Simplickiostól, Aphrodisiaszi Alexandrostól, Ammoniosztól és másoktól, de mindenekelőtt Averroes-től. Következik Avicenna, akiről megjegyzi, hogy Aristotelest nem kommentálta, mivel ő maga írt a *Physicaról*. Az Aristoteles, Averroes, Algazel és mások munkáiról tett néhány rövid megjegyzés után matematikusok kis csoportja következik,

műveikkel: Boethius (beleértve a *De musicat*), Euklides, Vitulus, Ptolemaeus (beleértve a *De cosmographiát*).

A könyvkánon ama részével, amely Aristoteles és pogány magyarázó műveit tartalmazza, Tommaso Parentucelli a továbbiakban elhagyja a középkori mintákat, azok tagolását és rangsorolását. Még ha Aristoteles művei már a skolasztikus teológiában is nagy jelentőséget kapnak, a jegyzékben itt az a hely, ahol ezeket az írásokat is felsorolja, fényt vetve arra az értékre, amelyet a katalógus készítője neki tulajdonított. A második és harmadik csoport közé helyezte, vagyis a teológus és a nem teológus szerzők közé, mintegy az utóbbiak élére. Jelentőségükben ezek az írások tehát a teológiaiak után állnak, de megelőzik a nem teológiaiakat. Ezáltal az összeállító a középkori katalógusokkal szemben egy negyedik csoportot teremtett. Még valamit hozzá kell fűznünk: Aristoteles és kommentárjai párhuzamba állíthatók a Bibliával és kommentárjaival, pontosan e művek sorrendjében. Persze az vajon Szentírás ilyenfajta relativizálása egy klerikusnál, akinek később Péter hivatalát kellett elfoglalnia elfogadható-e, kétségesnek tűnik.

A matematikusok munkáit végül utolsó csoportként a valóban nem egyházi szerzők művei követik, mint ahogy ez többek között a st. galleni katalógusból ismert. Mindenesetre itt is megmutatkozik egy, a középkori jegyzékekhez képest jellemző különbség, amely a katalógus összeállítóját egyértelműen humanistának mutatja. A felirat többé már nem „De libris grammaticae artis” vagy hasonló, hanem egészen konkrétan „De studiis humanitatis”. Majd a véleménye szerint a grammatika, retorika, történelem, költészet és erkölcsfilozófia számára elengedhetetlen írásokat javasolja, melyek nagyjában-egészében a középkor számára is ismertek voltak (habár eltérő gyakoriságban): Priscianus, Donatus, Varro, Nonius Marcellus, Pompeius Sextus, Cicero („omne opus, quia omnia eius praecipua sunt”), Quintilianus, Seneca, ifjabb Plinius, Celsus, Macrobius, Martianus Capella, Apuleius, Aulus Gellius, Columella, Cato, Vitruvius, Vegetius, Diogenes Laertios, Vergilius, Servius, Ovidius, Stadius, Horatius, Lucanus, Livius, Sallustius, Caesar, Suetonius és a híres férfiak életrajzai Plutarchustól (latin fordításban). E szerzők fő műveit túlnyomórészt megnevezi. A könyvajánlat a következő megjegyzéssel zárul: „és úgy vélem, a történelemtől is még valamit hozzá kellene tenni”. Általában hiányoznak a kortárs szerzők művei.

Ha áttekintjük Tommaso Parentucelli könyvkánonját, akkor világosan megmutatkozik, hogy habár ez a könyvjegyzék sok vonásában közös a középkori katalógusokkal, de éppen nem mindenben. Különösen két pont van, ahol ezektől különbözik. Egyrészt Aristoteles és pogány értelmezői műveinek részletes felsorolásában, beleértve a helyet is, ahol közli őket; másrészt az antik illetve későantik grammatikai, retorikai, történeti és költői műveknek, tehát a középkori katalógusok tankönyveinek „opera de studiis humanitatis”-kénti elnevezése. A könyvkánon a középkorból az újkorba való átmenet jegyzékének bizonyul; a középkori katalógusok felépítése a könyvek rangsorolásával együtt ugyanúgy változásnak alávetett, mint a pogány szerzők értékelése.

Ez a változás a harmadik, és a humanista korszak általunk tárgyalandó utolsó könyvjegyzékében formaváltássá lesz: a nürnbergi orvos és humanista Hartmann Schedel (1440-1516) könyvtárának katalógusában. Schedel kereskedő fia volt és unokabátyja Hermann Schedelnek, aki szintén Nürnbergben volt orvos, humanista és egyben klerikus is. Mint unokafivére, Hartmann is Lipcsében és Paduában tanult orvostudományt, és hozzá hasonlóan könyvgyűjtő volt, de gyűjtötte a latin feliratokat is. Hartmann Schedel városi orvosként működött Nördlingenben, Ambergben és Nürnbergben. Nevét mindenekelőtt a Schedeli *Világkrónika* őrzi, amely 1493 júliusában latinul, 1493 decemberében Anton Kobergernél német fordításban jelent meg Nürnbergben. E krónikát Sebald Schreyer biztatására Hartmann

Schedel állította össze korabeli forrásokból. 1809 fametszetével a 15. század leggazdagabban illusztrált könyve. Különösen értékesek gazdag, eredeti városleírásai. Schedel könyvtára háromszáznál több kézirattal, Hans Jakob Fugger császári tanácsos 1571-es augsburgi gyűjteményével együtt a müncheni Staatsbibliothek-be került. A könyveknek valamivel több mint a fele ma még ott fellelhető.

E könyvgyűjtemény katalógusa összesen 623 művet sorol fel és magától Hartmann Schedeltől származik. Ez a Müncheni Bajor Staatsbibliothek Clm 263-ában maradt fenn: a 126r-149v foliora írta Schedel könyvtárának főjegyzékét, a 151r-160r foliora egy rövidebb kiegészítést. A főjegyzék 22 szakot tartalmaz és 1498 körül készült, a jegyzék 1507 tájáról való, 8 szakkal. (Egy későbbi jegyzéknek az Ms. germ. 2^o447 kéziratban - a berlini porosz Staatsbibliothek tulajdonában - ugyanez a szakok beosztása, de hiányzik a kiegészítés. Ezzel szemben a müncheninél több könyvet tartalmaz. A mi szempontunkból csak a Schedel saját kezéből származó jegyzék érdekes. Az 1507-es kiegészítést szintén figyelmen kívül hagyjuk.)

Előnyösnek bizonyulhat Schedel katalógusának tárgyalásakor a csoportok helyett szakokról beszélni, mert a könyvek nagy csoportokba való beosztását eme jegyzékben közvetlenül nem találjuk. A katalógus a „*Libri grammaticales in utraque lingua*” felirattal kezdődik, melyek között mind későókori (Priscianus), mind középkori (Graecista) és humanista (Tortelli) könyvek találhatók. Ehhez az „*In logica libri*” csatlakoznak, melyek között Aristoteles dominál. Ezután a „*Libri rhetorice*” következnek, főként Cicero és Aristoteles. E három előbbi kisebb szakot követi a közepes terjedelmű „*Libri astronomie, astrologie et mathematici etc.*”, melyhez a körülbelül ugyanolyan terjedelmű szak, a filozófia kapcsolódik, felosztva *philosophia naturalisra* (Aristoteles, Averroes, Platón, Albertus Magnus és mások) és *moralisra* (főként Aristoteles). A továbbiakban az „*In arte humanitatis libri*” következnek, beosztva Cicero és a többi „*Poete et oratores*” műveibe. Ezeket az ókori költők képviselik, Vergilius, Horatius, Terentius és a humanista írók, Petrarca, Boccaccio, Valla, valamint az ókoriak humanista magyarázóit. Ez a szak valóban átfogó. Ezután a körülbelül ugyanakkora terjedelmű szak, a történelem következik csoportosítva: „*Historici Greci*”, „*Latini veteres*”, „*Moderniores historia*”, (utóbbiak javarészt középkori és humanista szerzők) és „*Cosmographi et geographi*”, melyet Strabónnal, Ptolemaeuszal, II. Piussal, Breitenbachhal és másokkal gyakran a történetírókhoz sorolnak. Majd a legtágabb szak következik, a medicina (egy kis záróbeosztással: „*In cyurgia*”). A viszonylag kisszámú „*Libri iuris*”-t a szintén nem éppen nagy számban előforduló „*Sacri codices historie sancte theologie veritatis*” követi, vagyis a középkori katalógusokban egyenesen domináló írások, melyeket itt nem különösebben oszt fel a Bibliára és az egyházi szerzőkre. A főjegyzék utolsó hat szakát „*Libri qui non subsunt ordini premissis*” címszó alatt foglalta össze, vagyis azok a könyvek szerepelnek itt, amelyek nem estek a korábbi beosztás alá. Ezek az „*Orationalia*”-val kezdődnek, ami bizonyos mértékben a theologicának még egy alcsoportja, míg a hátralévők részben a korábbi szakok kiegészítéseiként, részben az ezekhez nem besorolható formális csoportokként foghatók fel: „*Libri a paucis legendi*” (drága kötetek, családtörténetiek), „*Libri naturales et mathematici*”, „*Libri alchimie et distillationum*”, „*Libri usualis de liberaria inferiori*” (egyfajta kézikönyvtár), „*Libri vulgares in lingua Theotonica*” (az inkunábulumok korának legfontosabb német műveivel. Ezek alkalmanként feltűnnek más késő középkori könyvjegyzékek végén is, és közismerten fontos forrást jelentenek eme irodalmi műnem kiszélesítése és ezek olvasóközönsége számára).

Még ha a szakok, illetve ezek sorrendjének a beosztása önkényesnek is tűnhet a schedeli katalógusban, figyelmesebb megtekintésekor mégis felismerhető egy három főlérendelt szakba való tagolódás (eközben persze az utolsó hat szak - itt kiegészítő illetve formális szakok - figyelmen kívül marad). A grammatikai, logikai, retorikai, asztronómiai/asztrológiai,

matematikai és filozófiai művek az ars humanitatis műveivel a humanista irodalom csoportját képezik, tehát azon könyvekét, melyek egy humanista érdeklődő tanulmányaihoz szükségesek. Mivel ezek állnak az élen, kézenfekvő az a feltételezés, hogy - miként Petrarcanál - tulajdonosai a legtöbbször becsülték azokat. A történeti és orvosi művek következnek ezután, tehát azok a könyvek, amelyek Schedel hivatalos orvosi működéséhez és történeti munkájához szükséges segédeszközüket szolgálták. Ezért hát nem helyteleníthető módon foglalják el a jegyzék legnagyobb részét. A harmadik, ismét nem túlságosan terjedelmes csoportot képezi a Biblia és az egyházi (középkoriak is) írások, melyek egy 15. századi német humanista számára még feltétlenül jelentőséggel bírtak - de természetesen csak a többi után, és távolról sem abban a terjedelemben, mint a korábbi jegyzékekben szerepeltek.

Ezáltal Schedel magánkönyvtárának jegyzékében is felismerhető a művek rangsorolása: élen áll a humanista irodalom, melyet a hivatás gyakorlásának művei követnek. A teológia meglehetősen a végén áll. Ez a rangsor szembeállított a középkorival, de nagyjában-egészében megfelel Petrarcanak. Hozzátehetünk még valamit: azt állítják, hogy Schedel könyvtára egyetemesen megalapozott volt, minden tudományterületet átfogott. Ez bizonyára igaz, de mindenesetre akkor azt kell mondanunk, hogy két szak különösen előnyben részesült: az orvostudomány és a történelem. Itt kötődési pont adódik a modern magánkönyvtárakhoz: teoretikusan gyakran sok szakot magába vonva az adott területről csak kevés könyvet tartalmaz, leginkább néhány főművet. Ehhez képest az újkori magánkönyvtár egy, legfeljebb két szakra koncentrálódik, melynek képzését és kiépítését a tulajdonos vonzalma vagy speciális érdeklődése határozza meg.

Fejtegetéseinkben három különböző könyvjegyzéket vizsgáltunk meg a humanizmus korából, miközben különös súlyt fektettünk a bennük jelzett művek tárgyi tagolására illetve rangsorolására. E korszak jegyzékeinek tömkelegéből a példának kiválasztott három keletkezésük ideje (ca. 1333., a 15. század második negyede, ca. 1498.), összeállítójuk személyisége (Petrarca, Tommaso Parentucelli, Hartmann Schedel), terjedeleme (néhány tucat írástól a több százig) és végül típusuk szerint (kedvenc könyvek listája, az ajánlásra érdemes könyvek listája, magánkönyvtár katalógusa) különbözőnek bizonyultak. Mindezek ellenére mégis felismerhető bennük egy közös tendencia: a könyvek a középkor előző katalógusaiban szokásos rangsort feladták egy másik javára, amelyben a humanizmus új könyvértékelése tükröződik vissza.

Berger, Günther

Az összeírások, mint az olvasás társadalomtörténet forrásai

A következő fejtegetések abból a meggyőződésből születtek, hogy az empirikus olvasó kutatás történelmi határai jelentős mértékben tágíthatóak. Megalapozott az a gyanú, miszerint az irodalomtudósok szkeptikus megjegyzései arról, hogy az empirikus recepciókutatás történelmi dimenziót kapjon, elég gyakran egy kevéssé ismert munkaterülethez fűződő dilettantizmus félelméből vagy egy új pozitívizmussal szembeni bizalmatlanságból erednek. Mindkét magatartás indokolt. Másrészt a recepciótörténeten belül egy olyan olvasótörténet jelentőségét emelik ki, amely elsősorban az olvasói rétegeket és azok olvasmányanyagát tanulmányozza. Felvetődik azonban a kérdés, hogyan juthatunk a lehető legpontosabb és leginkább vizsgálható kijelentésekhez a történelmileg megragadható olvasói rétegek és csoportok olvasmányairól. Az elmúlt korok vizsgálata számára valószínűleg legtöbbet ígérő segédeszközként a magánkönyvtárak elemzése kínálkozik.

Közismert az első lépés ebbe irányba: Daniel Mornet (1910), aki úttörő teljesítményének általános elismerése ellenére kevés követőre talált, 500 francia magánkönyvtárat vizsgált át, elsősorban az 1750-1780-as évekből. Vizsgálatai nagy magánkönyvtárak - egyharmaduk több, mint 500 kötetet számlál - eladási katalógusaira támaszkodnak. Ilyen aukciókatalógusok alapján mindenesetre az irodalmi publikumnak csak egy elenyészően kis része ragadható meg, méghozzá egy többnyire a taláros nemességhez és a kard nemességéhez tartozó társadalmi és kulturális elit. A 18. századnál fokozottabban érvényes mindez a 17. századra, mikor is az aukciókatalógusok még lényegesen ritkábbak. Ezen felül e katalógusok nagy része Párizsban jelent meg, úgyhogy kijelentéseik a vidéki publikumra nem érvényesek.

Jóval tömegesebb, Franciaország egész területén eloszló, minden lakossági rétegre relevánsak (még ha az irodalmi műveket illetően nem igazán problémamentes források) ezzel szemben a hagyatéki leltárak. Bár már Lucien Febvre (1941) utalt e források jelentőségére, az utóbbi évek recepciókutatásának fellendülése ellenére eddig nagyobb mértékben nem irodalomtudósok, hanem szinte kizárólag társadalom- könyv- és művészettörténészek, illetve etnológusok hasznosították. Hogy érzékeltessük annak mértékét, amit a nevezett tudományok e területen véghezvittek, utaljunk a következőkben kutatásaik néhány súlypontjára. A társadalomtörténészek a leltárakban fennmaradt könyvtárakkal kiváltképpen a regionális- és a várostörténet keretein belül, de az egyes társadalmi- és szakmai csoportok vizsgálatakor is foglalkoztak, hogy adatokat szerezzenek Franciaország különböző rétegeinek és csoportjainak műveltségbeli és kulturális szintjéről, vallási meggyőzések, tudományos- és politikai nézetek, eszmék elterjedtségéről stb. A könyv elterjedéséről Párizs (16-18. század) és Amiens (16. század) lakossága körében a könyvtörténészek jutottak fontos információkhoz. Nemcsak mennyiségileg jelentős Quéniart (1978) hagyatéki jegyzékek segítségével végzett munkája, egy egész régió (Északnyugat-Franciaország) felvilágosodás-kori kultúrájának kutatása. Hogy a leltárak a művészettörténet kiemelkedő forrásai, az főként Wildenstein az ancien regime párizsi közönsége körében a „gout pour la peinture”-höz (a művészeti ízlés történetéhez) végzett kutatásai után vált nyilvánvalóvá. Németországban az etnológusok a legutóbbi időkben felismerték a leltárak kínálta lehetőséget az anyagi kultúra területén, az újítások történelmi diffúziójának vizsgálatában.

Az aukciókatalógusokra vonatkozó fent vázolt helyzettel szemben, leltárak esetében problémákat vet fel a források tömegjellege. Ha a bennük megőrzött könyvek alapján egy átfogó vizsgálattal próbálkoznánk az ancien regime Franciaországának olvasmányairól és irodalmi

érdeklődéséről, úgy e gyakran nagyon átfogó akták tízezreire kellene átrágni magunkat - mindez csak óriási személy- idő- és költségráfordítással lehetne megoldható. Világítsa meg mindezt néhány számadat: Labarre (1971) 4500 leltárt vizsgált át az 1503-1576-os évekből, s csupán Amiens-ben 900 könyvtulajdonost állapított meg. Marion (1979) szerint az 1750-1759-es években 3700 párizsi leltár közül 841 tartalmaz könyvet. Quéniant (1978) vizsgálataiban 5150 leltárra támaszkodik, amely 9 északnyugat-franciaországi város között oszlik meg. Labarre (1971) az 1503-1622-es években csupán az *Archives départementales de la Somme* (A Somme megyei Levéltár) leltárainak összállományát 10 000-re, az 1623-1790-es években 15 000-20 000-re teszi. Solé (1973) Grenoble-ban 1701-1790-ig összesen 1403 leltárt igazol. Garden (1970) szerint Lyonban a 18. században évente 100-150 leltár keletkezik. Hasonló helyzetet mutatnak saját vizsgálataim Marseilles-ben: itt a 17. század közepén évente ca. 80, a 18. század közepén ca. 120 leltárral számolhatunk. Ilyen körülmények között felvetődik a kérdés: nem bizonyulna-e ezen a téren a kvantitatív módszerek használata hasznosnak, sőt szükségesnek. Mindamellettt kevésbé tűnik ésszerűnek, ha ilyen feladatokkal, amelyekkel csak egy kutatócsoport tudna megbirkózni, tudósok egymagukban próbálkoznak.

A közjegyzők, bírósági szolgák, vagy - joggyakorlattól függően - más hivatalok által elkészített leltárak manapság leggyakrabban a „departement- vagy kommunális archívumokban” található. Kivételt képez Párizs a *Minutier central*al, ahol a párizsi közjegyzői okiratokat központilag tárolják. A leltárak felkutatása, különösen a közjegyzői okiratok között, rendkívül időigényes, mivel azokat végrendeletekkel, házassági szerződésekkel, üzleti szerződésekkel stb. együtt kötötték egybe, s ezekkel közösen csupán évszám szerint vannak elrendezve. A keresést megkönnyítő regiszterek ritkák. A térbeli divergenciák mellett időbeliek is megállapíthatók. A globális és az összehasonlító vizsgálatoknál mindenesetre figyelembe kell venni a leltárak készítésére vonatkozó, regionálisan különböző jogállást.

Általánosan akkor készítenek leltárakat, amikor a tulajdonos életében alapvető változás következik be: halál, válás, üzleti csőd stb. A leltárkészítés messze leggyakoribb okai a halálesetek. Ám egy ilyen hagyatéki jegyzék nem kötelező minden hagyaték esetén, hanem elvileg csak a következő esetekben:

1. kiskorú örökösöknél;
2. ha az örökösök nincsenek jelen az örökhagyó halálakor;
3. az örökség körüli vitákban.

Ennek az a következménye, hogy egy ilyen leltárt csak kb. minden tizedik halálesetkor vesznek fel. E forrás sajátos előnye közvetlensége és valóságközelisége, amely többek között abból adódik, hogy rendszerint az örökhagyó elhunytá utáni első napokban készítik, miután annak házáat és vagyonát már lepecsételték. A leltárak három részből állnak:

1. A cím, ami tartalmazza az akta megfogalmazásával megbízott nevét, annak a nevét, akire a leltár vonatkozik, családi állapotát, foglalkozását, társadalmi helyzetét, a lakás típusát és címét;
2. az ingóságok felsorolását és felértékelését és
3. adatokat az ingatlanokról, a vagyonról, adósságokról, szerződésekről, stb.

Vitathatatlan értékei mellett azonban e forrás sem problémamentes. Néhány hagyatéki jegyzékben pl. nem említik a könyveket, bár az örökhagyónak valószínűleg, vagy biztosan birtokában volt egy könyvtár. A felsőbb rétegekhez tartozóknak gyakran több lakhelye is van, amelyek közül csak egyről számolnak be, pl. egy nemesnek csak a párizsi lakásáról, holott vidéki birtokán valószínűleg könyvei is vannak. Még nagyobb problémát jelentenek a nem

teljes, vagy pontatlan könyvtárismertetések gazdasági, politikai vagy erkölcsi okok miatt. Mivel a könyvtárak értékének felbecsülése tisztán gazdasági szempontok alapján történik, gyakran csak a folio- és a negyedréti köteteket ismertetik úgy, hogy azok azonosíthatók, a többi könyvet meg csak sommásan kb. olyan formában adják meg, mint „sok más könyv” vagy „egy ládában x könyv”. A könyvismertetések gazdasági indokok miatti pontatlanságainak oka nemcsak maga a könyv, hanem részben maga a tulajdonos is: a leltárkészítés költségei (papírárak, munkadíj stb.) súlyosan nyomnak a latba, s különösen a kis értékű leltárak esetében erősen megemelik a költségeket, úgyhogy épp az anyagilag kevésbé tehető rétegeket sújtják. Mindez ahhoz vezet, hogy az alsóbb rétegeknél, a társadalomban elfoglalt arányukkal összevetve a leltárak általánosan kisebb mértékben vannak jelen és az ismertetések gyakran még sommásabbak, mint a közép- és felső rétegeknél. Az osztályra jellemző differenciáltság mellett ezen a területen egy történelmi fejlődés is megfigyelhető. Ez - legalábbis Északnyugat-Franciaországban - a 17. század végének sommás ismertetéseitől halad kb. a 18. század második negyedétől a nagyobb egzakttság felé. Mindennek az a következménye, hogy pl. a párizsi leltárakban a 17. század első felétől a rendelkezésre álló könyveknek 2/3 része sem azonosítható, s Amiens-ben a 16. században az összesen 12 000 könyvből csupán 2700-t ismertettek úgy, hogy lehetséges a cím azonosítása. Mivel az irodalmi műveket gyakran, és a 17. századtól növekvő mértékben nyolcad, vagy még kisebb formátumban nyomtatták, ezeket a becslés és ismertetés ilyen summás formája egészen különös módon érintette. Ide tartoznak azok a könyvek is, amelyeket alkalmasint a leggyakrabban olvastak, sőt egyenesen szétolvastak, és ezzel gazdaságilag értéktelenné váltak. Másrészt az olyan megjegyzések, mint „sérült, csonka kötet” éppúgy tanúskodhatnak az utolsó tulajdonos hanyagságáról, figyelmetlenségéről és a könyv nem olvasásáról. Mindezekhez jön még, hogy a politikai, vallási vagy erkölcsi tekintetben botrányosnak számító műveket az örökösök elhallgatják, hogy az elhunyt tekintélyét és jó hírét megőrizzék. További nehézséget jelent a könyvtulajdon és az olvasmány között lehetséges diszkrépancia. A leltárakban fennmaradt könyvtárak lassú, több generáción végighúzódo folyamat során keletkezhetnek, s így alkalmasint csak részben tükrözik az utolsó tulajdonos olvasási érdeklődését. Még ha meg is adják a publikáció dátumát, és az utolsó tulajdonos bizonyul is vásárlónak - ez elég ritkán fordul elő - a vásárlás motivációja nem rekonstruálható minden további nélkül. Mindez fordítva is igaz: a nagyon régen publikált könyveket beszerezhetette az utolsó tulajdonos is. A hagyatéki leltárak könyvlistáiból mindenesetre nem állapítható meg, hogy egy adott könyv megvásárlásánál például kulturális vagy presztízsszükségletek voltak-e mérvadóak. Továbbá figyelembe kell venni, hogy a leltárak jogi dokumentumok is, melyek bár több szempontból történelmi fejlődést tükrözhetnek, és nemcsak statikus jellegűek (pl. a mindenkori érintett személy hivatali karrierjére vagy vagyoni gyarapodására vonatkoztatva), végső soron azonban mégis leginkább a régi korok embereinek dokumentumai. Az irodalmi művek recepciójára nézve mindez azt jelenti, hogy mivel új tendenciák főleg az új olvasóknál jutnak érvényre, a hagyatéki összeírásoknál az irodalmi fejlődéssel szemben 20-30 éves „késéssel” kell számolnunk. Az imént felvázolt, a leltárakban fennmaradt könyvtárakkal kapcsolatos problémák elsősorban az egyes könyvtárak elemzésekor éleződnek ki (lásd ehhez a későbbiekben egy különösen durva példát).

Milyen lehetőségeket kínálnak tehát a leltárakban feljegyzett könyvtárak a fent említett feltételek és körülmények mellett az irodalomtudós számára? Tisztán matematikai úton az a más források által elérhetetlen esély nyílna meg előttünk arra, hogy a 17. század Franciaországának teljes irodalmi közönségét megragadhassuk. Ha 'egyidejűsége' egy generációt értünk (=30 év), ha a 17. századból két periódust választunk ki, és ha az eredeti francia nyelvű irodalom nagyobb példányszámú műveit vesszük alapul átlagosan feltételezhető 1000-1500-as példányszám mellett, úgy az 1620-1650 és az 1650-1680-as évek

irodalmi műveit vásárlók száma kb. 26 000-39 000-re tehető. Ezzel természetesen nem a számokban való abszolút hitet szeretnénk védeni. Pusztán egy számtani példáról van szó, mint már mondtuk, amely az olvasók társadalmi összetételéről, földrajzi eloszlásáról stb. semmiféle felvilágosítással nem szolgál. A jelen pillanatban ráadásul elhibázott is lenne egy ilyen vizsgálat, és módszertanilag is rosszul fogna hozzá a dolgokhoz. Hogy a forrás lehetőségeit teljesen kiaknázhassuk, ésszerűnek tűnik, ha nem saját irodalomtudományi érdekeinket vesszük kiindulópontul, hanem ott kezdünk neki a dolgokhoz, ahol a forrás által adott lehetőségek a legkedvezőbbek. Az összeírások egyik jelentős előnye azonban (mint már láttuk) az, hogy dokumentum jellegük az egész emberre vonatkozik és jellemzi azt, míg például egy nyomtatott, vagy kézzel írott könyvtárkatalógus csak a könyvtártulajdonost jellemzi. A leltárakban közölt adatok az érintett összes ingóságáról lehetővé teszik, hogy megbecsüljük, mekkora jelentőséget tulajdonított az intellektuális és kulturális szükségleteknek. Mivel az ingóságok becslése gyakran szobáról szobára haladva folyik, ilyen esetekben megállapítható a könyvtárnak a házban elfoglalt helye, amelyből újra csak következtetések vonhatók le arról, milyen funkciót töltött be az a tulajdonos számára. E példának okáért állhatott abban, hogy emelje a tulajdonos társadalmi presztízsét, kielégítse intellektuális vagy kulturális kíváncsiságát, vagy hogy munkaeszközéül is szolgáljon. A forrásnak ezek az előnyei leginkább akkor használhatók, ha az irodalomtudós nem követi a társadalomtudós által megrajzolt pályát, és saját elemzéseit alaposan áttanulmányozott helyeken, mint Beauvais, Lyon, Amiens, vagy társadalmi és foglalkozási csoportok vizsgálatával kezdi el. Ezáltal megmaradna a társadalmi kontextus vonatkozása, ami, ha az ember már komolyan veszi az „irodalmi közönség szociológiáját”, kiemelkedő jelentőségű. Egy következő lépésben azáltal vehetnénk figyelembe a forrás által kínált interdiszciplináris együttműködési lehetőséget, ha az irodalomtudósok elsősorban történészekkel, szociológusokkal és etnológusokkal vitázva kérdéseket dolgoznának ki, amelyek előbbre viszik az ancien regime irodalmi publikumának kutatását. Míg például a társadalomtudósok a magánkönyvtárak vizsgálata során szinte kizárólag azok teológia, történelem, jog, a művészetek és az irodalom 5 osztálya szerinti összetételére, a latin és a francia nyelvű címek százalékos megoszlására, a felvilágosult gondolatok behatolására (főleg az enciklopédián keresztül), vagy a 18. század folyamán fejlődő, a kereszténység ellen ható folyamatra koncentrálnak, addig az irodalomtörténészek természetesen másfajta érdeklődése van. Egy speciális irodalomtörténeti megismerés szempontjából a következő kérdésfeltevések lennének relevánsak azon a területen, amely érinti a társadalmi rétegek és az irodalmi műfajok összefüggését.

Vajon a regény elpolgáriasodása a 17-18. század fordulója körül arra vezethető-e vissza elsősorban, hogy olvasóközönségként új polgári rétegek válnak döntő tényezővé, vagy pusztán a már meglévő regényközönség ízlése változik? Mindenesetre feltűnő az időbeli egybeesés a leltárakban feljegyzett könyvtárak Quéniart (1978) által a 18. század eleji Északnyugat-Franciaországban regisztrált nagyfokú gyarapodása, és az első polgári regények, mint Charles: *Illustres Françaises* (Neves franciák, 1713) megjelenése között. Egy újabb kérdés, hogy a regénytermelés különösen a 17. század végétől kezdődő általános növekedéséért az irodalmi publikum kiszélesedését tegyük-e felelőssé, vagy pedig az intenzív olvasástól az extenzív olvasásra való áttérést a már hagyományos regényolvasók köreiből? A második lehetőség amellel szól, hogy a 18. század közepén Párizsban a magánkönyvtárak tanúsága szerint viszonylag szűk a könyvtulajdonosok spektruma, a könyvtárak azonban mindig szokatlanul sok regényt tartalmaznak. Vagy az olyan egyidőben létező ellentétes műfajokat, mint a komikus-szatirikus és a heroikus-gáláns regényt különböző szociális rétegek és csoportok olvassák-e, vagy lényegében ugyanaz az olvasókör, csak különböző funkcióval? Eszme- és irodalomtörténeti jelentőséggel bírma a „régiek és az újak vitájá”-ban elfoglalt pozícióknak a szociális helyzethez való kötődése. A felső párizsi taláros rétegekhez tartozók könyvtárai

azzal tűnnek-e ki, hogy különösen magas arányban tartalmazznak klasszikus antik irodalmat, s az udvari nemesség könyvtárszekrényeiben a kortárs francia irodalom foglal-e helyet, ahogy azt Perrault akarja elhíttetni velünk *Parallele* című művében? A leltárak segítségével az irodalmi publikumot területileg is differenciálni tudnánk. A megfelelő könyvtárakat vizsgálva példának okáért választ találhatnánk arra a kérdésre is, hogy a vidéki nemesség 1700 körül d'Urfé, Gomberville, Scudery és La Carpenede heroikus-gáláns regényeit olvassa-e még mindig, míg az udvari nemesség időközben már Mme de Lafayette-t, Mme de Villedieu-t és Saint Réalt részesíti előnyben. Fontos lenne megtudni azt is, hogy a felvilágosult gondolatok mely olvasói rétegeket érthettek el csak a regények közvetítésével. Végül remélhetjük, hogy ismeretekhez juthatunk az irodalmi kanonizálás folyamatáról, a Corneille-Molière-Racine hármasság keletkezésének idejéről (helyéről), terjedéséről, vagy a 17. századi irodalom redukálásáról stb. Ilyen, vagy hasonló programoknál azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a forrás fent nevezett problémáit. Semmi esetre sem vonhatunk le *ex negativo* következtetéseket: például egyházi személyek leltáraiban egy erkölcsöket sértő mű, mint a *Parnasse satyrique* hiányából biztonsággal csak annyi következik, hogy ebben a társadalmi pozícióban nem illendő ilyesféle könyvek olvasása, s nem az, hogy egyetlen egy egyházi személy sem olvassa azokat.

A legnehezebb problémákat a leltárakban hiányosan leírt könyvtárak vetik fel. Erre egy példa: Boileau halála után az örökösök Nicolas Caillou könyvkereskedőt bízzák meg az elhunyt könyveinek leltározásával és felértékelésével. Azt gondolnánk, hogy itt az irodalomtörténész számára különösen kedvező esettel van dolgunk: hiszen az elhunytakor talán leghíresebb 17. századi irodalomtörténész könyvtáráról van szó, az összeírást pedig egy elismert szakember készíti. Ha azonban figyelmesebben szemléljük a dolgokat, úgy tűnik, hogy nem fedezhető fel sem a könyvek egzakt száma, sem a könyvtár a fent nevezett osztályok (teológia, jog stb.) szerinti összetétele, mivel a könyveknek maximum egynegyedét adja csak meg cím szerint. Ha például e könyvlistán a 203-as szám alatt ez áll: „Item, un autre paquet de quatre volumes in folio, dont La Pucelle, de Chapelain, prisé III 1” (Ugyancsak van egy ládában négy folio méretű könyv, Chapelain La Pucelle című munkája, értékelve III. 1. kategóriába), ez azt jelenti ugyan, hogy a könyvkereskedő Chapelain eposzát a legismertebb és a legtöbb hasznot hozó könyvnek tartja az adott kötegben, nem mond azonban semmit Boileau értékítéletéről. S ha a továbbiakban név szerint említi Astrée-t, Cléopatre-t és Grand Cyrus-t, Princesse de Clèves-t azonban nem, ebből csak annyi bizonyos, hogy Caillou a három heroikus-gáláns regény eladási értékét olyan magasra teszi, hogy címüket is feljegyzi, nem fogalmazza azonban meg azt, hogy Boileau-nak nem volt meg Mme de Lafayette regénye. Ha Boileau ítéletei Chapelainról, Mlle de Scudéry-ről és La Calprenede-ről nem lennének más forrásokból ismereteink, úgy egyedül a hagyatéki leltár alapján irodalmi hajlamainak teljesen hamis képéhez jutnánk.

Egy hiányos hagyatéki leltár, mint például Boileau-é, annyira eltorzítja a valóságot, hogy csak a legnagyobb óvatossággal használható céljainkra. E szituáció alapján azt a következtetést vonhatnánk le, hogy csak a teljesen ismertett hagyatéki könyvtárakat vegyük figyelembe. Ezáltal mennyiségileg ugyan lényegesen csökkenne a forráskategória, minősége azonban épp ugyanebben a mértékben javulna. Ezzel a helyesbítéssel azonban szükségszerűen egy társadalmi csúsztatás is együtt járna, mivel a könyvtárakat leginkább csak akkor ismertetik pontosan, ha nagyobb terjedelemtől van szó, amely becsüléséhez és leírásához szakembert hívnak. Mivel azonban egy nagy könyvtár szinte kizárólag a gazdag és előkelő rétegek kiváltsága, így a társadalmi spektrum nem lebecsülendő mértékben csökken.

Végezetül utaljunk arra, hogy bár szerintem a hagyatéki leltárak minden problémájuk ellenére egyik legfontosabb forrásai az irodalmi közönség kutatásának az ancien regime Francia-

országában, messze nem az egyedüliek. A tiltott, erkölcsi, vallási vagy politikai normákba ütköző irodalom terjedéséről és közönségéről a rendőrségi lefoglalásokról készített jegyzőkönyvek vizsgálata különösen a 18. században jelentős forrás.

Számszerűen összehasonlíthatatlanul kevésbé jelentősek, bibliográfiailag azonban a leltárak könyvjegyzékeinél jelentősen precízebbek a kezdetben már említett nyomtatott, vagy kézzel írott könyvtári katalógusok. Nagy értékűek lehetnek az egyes rendelési jegyzékek és könyvszámlák, amelyek alapján sok esetben pontosan követhető egy könyvtár évek alatt történő kialakítása. Értékes ismereteket nyerhetünk különösen a nemesek könyvtulajdonáról a sok esetben csak bibliofil körökben ismert *ex librisek* és címerek szisztematikus kiértékeléséből. Ez az út, vagyis hogy ma még fennmaradt, korábbi tulajdonosokhoz rendelhető könyvekből induljunk ki, ahelyett, hogy azok könyvtulajdonát másodlagos forrásokból rekonstruálnánk, nem ritkán a kutatás által eddig még szisztematikusán fel nem dolgozott, recepcióra utaló dokumentumokhoz vezet, amelyek a korábbi olvasók közvetlen benyomásait tükrözik: margójegyzetekre, sorok közti bejegyzésekre, aláhúzásokra és hasonlókra gondolok. Itt természetesen könnyen fennáll annak a veszélye, hogy az ilyen dokumentumokra támaszkodó recepciótörténet megragad a puszta ténygyűjtésnél, vagy értelmetlen anekdotavadászatban merül ki. Éppen ezért feltétlenül szükséges, hogy ne elégedjünk meg a dokumentumok puszta összegyűjtésével, hanem használjuk azokat gondolataink kiindulópontjaként, amelyek hozzájárulhatnak egyrészt egy empirikusan megalapozott történelmi olvasópszichológia fejlődéséhez, másrészt az irodalmi művek hasonló jellegű recepció- és funkciótörténetéhez.

Hessel, Alfred **A könyvtárak története (9-17. század)**

A Nagy Károlyt követő kor: 9-12. század

Az egyik kolostori könyvtár katalógusa 831-ből a következő szavakkal végződik: „Ezek teszik a kolostor gazdagságát, ezek bőségükkel, miként a mennyei élet édessége, a lelket táplálják”. A későbbi krónikás panaszai az egyházi könyvtár leégéséről írt jelentésében is a könyvállomány hasonló nagyrabecsüléséről tanúskodnak: „Elmondhatatlan sok könyv veszett el és ez minket szellemi fegyverek nélkül, védtelenül hagyott”. S ennek a felfogásnak legnyomatékosabb kifejezése az 1170 körül keletkezett mondás: „Olyan a kolostor könyvesház nélkül, mint a vár fegyvertár nélkül.” Bármelyik idézet jelmondatként szerepelhetne a könyvtártörténetnek a 9. századtól a 12. századig terjedő szakasza előtt. Az egyházi és kolostori könyvtárak egyeduralmának kora volt ez. Mi a következőkben először az egyes intézményekkel kívánunk foglalkozni, majd az itt-ott mutatkozó sajátosságok összefoglalását adjuk.

A fuldai könyvtár sokat ígérő kezdeteiről szó volt már az előző fejezetben. A könyvtár egész jelentősége azonban csak 800 után bontakozott ki, mikor négy évtizeden át Hrabanus Maurus vezette az iskolát, majd az egész apátságot. Joggal tartják őt a középkori oktatásügy megalapítójának Németországban, mert ő volt Alcuinus művének keletfrank földön a folytatója. Vezetése alatt bontakozott ki a fuldai másolóműhely buzgó tevékenysége, melynek legfőbb haszonélvezője a kolostori könyvtár volt. Hrabanus verse mutatja be az akkori könyvállomány gazdagságát és sokrétű tartalmát: „Mindazt, mit az isten a mennyei várból a Szentírás által a föld kerekéjének szól, megtalálsz itt és azt is, mit a világ bölcsessége a világra hozott bármely időben.”

Amit Fulda jelentett a Majna mellett, az volt Korvey Szászországban. Anyakolostora, Corbie - maga is Luxeuil hatásának továbbélője - tartotta fenn a 8. század végén nyugat legtermékenyebb másolóműhelyét. A következő század elején Nagy Károly köre és a császár rokonai működtek itt, Adalhard és Wala, valamint Paschasius Radbertus, a nagy tudós. Előbbiek vitték tovább a Weserig a frank hagyományt. És az uralkodó ház kegyéből Korvey Szászország szellemi középpontja lett. Könyvtárának alapállománya valószínűleg a Corbie-i gyűjteményből származik. 847-ben Jámbor Lajos egyik káplánja nagy mennyiségű könyvet ajándékozott (*magna copia librorum*). Későbbi sorsáról kevés adatunk van, de itt-ott vissza lehet következtetni. Így tudomásunk van arról, hogy Widukind Korveyben írta meg a tizedik század folyamán híres krónikáját és jogosan tesszük fel, hogy gazdag forrásanyagát főként a kolostori könyvtárból vette. Két évszázaddal később itt tartózkodott III. Konrád bizalmasa, Wibald apát. Az ő levelezése mutatja, milyen buzgón látta el a könyvtárat értékes kéziratokkal, elsősorban Cicero műveivel és mutatja egyben büszkeségét az elért eredmény fölött.

A Karoling-korszaknak köszönheti a keleti Frankföld két jelentős kolostori könyvtárát: a weissenburgit, mely Ottfriednak, az egyházi epikusnak otthona, majd különösképpen a lorschit. Egyik apátság pályája sem ívelt oly gyorsan és olyan magasra. Az apátság fejlődésének felelt meg a lorschi kéziratgyűjtemény nagyszerű gyarapodása, mely kötetszám, tartalmi érték és drága kiállítás tekintetében egyaránt felülmúlt minden testvérintézményt.

A sváb apátságok közül St. Gallen áll az első helyen, mert prototípusa annak a német kolostori kultúrának, amely Nagy Károly uralkodásától a 11. századig terjed. Volt mintaszerű iskolája,

melynek növendékei sok püspöki szék díszére váltak később. St. Gallen kiváló tudósainak és íróinak hosszú sorából csak Notker Balbulust, a himnuszköltőt, I. Ekkehardot, a *Walthariuslied* szerzőjét, a filológus Notker Labeot és végül IV. Ekkehardot, a St. Gallen eseményei (Causus S. Galli) egyik szerzőjét nevezzük meg. Tőlük kapunk képet a kolostor virágkoráról. A másolóműhely tevékenységét a 8. század közepén kezdte meg. A könyvtár megalapítója Grimald (841-872) apát és utóda, Hartmut. A 11. századig buzgó másolók és bőkezű adakozók, mint a konstanzi püspök, Salomo, gondoskodtak gazdagításáról. Ismerjük a könyvtárosok nevét, köztük Notker Balbulust, megbízható értesüléseink vannak az állomány gazdagságáról a fennmaradt katalógusokból, sőt birtokunkban van egy, a 9. században megkezdett és a következőkben folytatott naptár (Martyrologium), mely minden napra feltünteti a szentek nevét és megjelöli, hogy melyiknek élete, vagy szenvedéstörténete van meg a könyvtári állományban. Sokkal kevesebb adatunk van az elzászi Murbach kolostorról. A 11. század közepéről származó feljegyzés mindenesetre elmondja róla, hogy milyen könyvek voltak akkor ott és mennyit akartak beszerezni.

A szellemi élet harmadik középpontja sváb földön Reichenau, mely a szomszédos St. Gallennel élénk kéziratcsere viszonyban állt és Murbachot is gazdagon ellátta könyvekkel. Alapítása óta apátjai buzgó könyvgyűjtők voltak. De a reichenauai könyvtár fénykora is Nagy Károly uralkodásának idejére esik, itt működött 846-ig Reginbert, korának legkiválóbb könyvtárosa. Saját kezűleg a legnagyobb gonddal írta le az egyházi és világi szerzők műveit, felügyelt a szorgalmas tanítványok munkájára, közelről és távolról, Itáliából és a nyugati Frankföldről kódexeket szerzett be, katalógusaiban pedig pontos kimutatást készített az így összehordott kincsekről. A könyvtár akkor több mint 400 kötetből állott. Nem véletlen, hogy tartalma megfelelt a már fent említett kolostori könyvtárakénak; ugyanis ezeket a gyűjteményeket a császári palotakönyvtár mintájára és támogatásával rendezték be, így mindegyikük Alcuinusnak és tanítványainak szellemét és tudományosságát tükrözte vissza.

Reichenau tudományos lendülete sokáig megmaradt és csak a 10. század végén indult hanyatlásnak. Annál nagyobb dicsőségre tett szert az ottani festőiskola. Bár a többi kolostorok Fuldával az élen az Otto-korszak könyvművészetének sok szép példányát állították elő, a reichenauai miniatúraművészek azonban nemcsak fejedelmektől és püspöktől, hanem még a császári udvartól és a római pápától is kaptak megbízásokat.

A 11. század elején Regensburg vette át az elsőbbséget a német könyvművészet terén. Szembetűnő fellendülésnek indultak a bajor kolostorok a Lech-mezei csata, a félelmes magyar veszedelem elhárítása után. Az akkori vezető személyiségek közé tartozott a regensburgi püspök: Wolfgang. Ramwoldot hívta meg St. Emmaranba apátnak, aki azután nekilátott az apátság újjászervezésének „maxime in librorum cultibus” (főként a könyvekkel való törődésben), úgyhogy az ő megbízásából szerkesztett katalógus több mint 500 címet tartalmaz. Néhány évtizeddel később a híres írásművész, Othloh dolgozott St. Emmaranban. Különleges önéletrajza hosszú sorban számlálja elő az általa készített kéziratokat, s a fennmaradt példányok igazolják kortársai elismerését.

Tegernsee kolostorába Gozbertet küldték apátnak Regensburgból. Teljesítménye hasonló Ramwoldéhoz. Iskolája tudós mesterének, Froumundnak levelezése betekintést enged szorgos törekvésébe, hogy Tegernsee számára szövegeket kapjon másolás céljára. Ezekért azonban saját könyvtárának példányait hasonló célból odakölcsönözte. A következő időkben egyre nőtt a kolostor tekintélye a kéziratok előállításában. Barbarossa is onnan akart beszerezni egy misekönyvet (Missale) és egy Lectionariumot, mert a tegernsee-i szerzetesek „boni scriptores” hírében állottak. Legpontosabb adataink a Bamberg melletti michelsbergi másolóműhelyről vannak, mivel az ottani könyvtáros, Burchard (megh. 1149), ránk hagyta a gondjaira bízott

gyűjtemény történetét. Innen tudjuk, mekkora könyvállományt vettek át elődeiktől, mennyi jött hozzá ajándék, vásárlás és másolás útján, megtudjuk belőle az egyes másolók nevét és munkamegosztásukat. Valószínűleg Michelsberg is dolgozott „kéziratexport” számára. Az apátság akkori élénk tudományos életét mutatja könyvállományának sokrétűsége s nem utolsósorban az a tény, hogy a kor legfontosabb világkrónikája onnan származik.

A minket foglalkoztató korszakban működtek a püspöki templomok szép könyvtárai is, de messze elmaradtak jelentőségben a kolostori könyvtárak mögött. Nagy Károly körének törekvései a püspöki könyvtárak felé is irányultak, és már Lull mainzi érseknek, Hildebald kölni érseknek meg Arn salzburgi érseknek jól használható könyvállománya volt, és ezeket a gyűjteményeket utódaik sem hanyagolták el. De a német püspökök a 10-12. században, a történelem tanúsága szerint, egyházi teendők mellett teljes erővel vettek részt a birodalmi politikában. Így kevés idejük maradt a kultúrmisszió különleges feladatai számára. Ragyogó kivételnek számít közöttük Bernward von Hildesheim († 1022). Püspöki székhelyét a művészet és a tudomány melegágyává tette. Könyvtárosa és életrajzírója, Thangmar szavai szerint „Isteni (teológiai) és filozófiai (világi) kódexekből nagy könyvtára volt” (copiosam bibliothecam tam divinorum quam philosophicorum codicum).

Ha ugyanolyan részletesen akarnánk taglalni a külföldi könyvgyűjtemények fejlődését, mint a németekét, csak a helyi adatokat halmoznánk és nem jutnánk pontosabb képhez az akkori könyvtár lényegét és szerkezetét illetően. Mert ebben az egész korban Németország volt nemcsak politikai, hanem kulturális téren is Európa első hatalma. Ezért elegendő néhány jellegzetes példán megmutatni, hogy a német határokon kívül hogyan fejlődött a könyvtár ügye mindenütt, ahol a kolostori élet újra kifejlődött vagy újonnan létrejött.

Hogy délen kezdjük, legelőször Monte Cassinot, az anyakolostort említjük. A hanyatlás hosszú korszaka után a 11. században ismét felvirágozott és Desiderius apát alatt visszanyerte egykori tekintélyét. A jellegzetes cassinoi írásmód és miniatúra kiteljesedett. Új, gazdag kéziratos kincsek halmozódtak fel ez idő tájt, ami termékenyítőleg hatott a tudományos tevékenységre, és ez utóbbi a kolostor falain kívül is példaképpül szolgált. Körülbelül ebben az időben Hieronymus apát Pomposa-ban azzal hívta fel magára Észak-Olaszország figyelmét, hogy megreformálta kolostorát és nagyszámú kódexet állíttatott elő az ottani könyvtár számára.

A 10. század óta Franciaországban a kolostori életnek a célját és irányát a cluny-i rend szabta meg. Alapítója, Odo száz kéziratot hozott magával Clunybe. Utóda, Majolus előbb mint könyvtáros, majd mint apát szorgalmasan másoltatta ezeket a barátokkal. Korszakunk végén a könyvtárban körülbelül 600 kötet volt. A cluny-i reformtól érintett más apátságok, mint a Loire menti Fleury, szintén tekintélyes könyvkészlettel rendelkeztek. A 12. századból még a párizsi St. Viktor kongregáció szabályzatai érdemelnek közelebbi figyelmet, mert itt külön szakasz tárgyalja a könyvtárvezető kötelességeit. Ez a nagy érdeklődés a könyvek iránt megfelel a viktorinusok tudományos érdeklődésének. Joggal tartják rendjüket a párizsi egyetem csírájának.

A cluny-i szellem és fegyelem eljutott a csatornán túlra, Angliába. Hódító Vilmos királysága alatt a reformmozgalmat a canterbury-i érsek, Lanfranc vezette. Megújította a Christ Church könyvtárát, egyetemes szabályzatokat adott ki az angliai kolostorok szabályos könyvelését illetően. Rokona, Paul, St. Albans apátja, megszervezte az ottani másológyműhelyt, állandó bevételt biztosított számára és külföldről hozatott másolókat, végül értékes ajándékokkal gazdagította a könyvtárat. Ettől az időtől kezdve a 12. század végéig majdnem minden kolostor vezetője gondoskodott scriptoriumról és könyvtárról. Az így összegyűlt kéziratos

kincsek alkották az alapját annak a nagyszerű fellendülésnek, amelyet St. Albans a következő évszázadban a történettudomány terén elért.

A középkori könyvtárakat mind az ókoriaktól, mind a modernektől csekély könyvállományuk különbözteti meg. Katalógusaik legfeljebb néhány száz művet ölelnek fel, s emellett tekintetbe kell venni, hogy gyakran több mű közösen alkot egy gyűjtőkódexet. A kor egész irodalmát néhány ilyen szerény számú kötet képviselte: a keresztény iratok, az ókor megmentett maradványai s végül azok a tudós és vallásos jellegű munkák, amelyeket a 9-12. század létrehozott.

Ha újonnan rendeztek be egy kolostort, a könyvtár alapállományát vagy legalább a szükséges liturgiai kéziratokat többnyire megkapták az anyaapátságtól. Azután az állományt ajándékok gyarapították, ezek a legkülönbözőbb forrásokból, egyházi és világi körökből eredtek, amiért az adományozót gyakran felvették az imaközösségbe. Másfelől az újonnan belépő szerzetesek hoztak magukkal anyagot vagy az ifjak is, akik a kolostori iskolát látogatták. Tekintélyes részt tett ki az elhalt barátok hagyatéka. A vásárlások nehézségekbe ütköztek, mert a kéziratok rendkívül drágák voltak. Sokszor hallunk arról, hogy egész birtokokat kellett értük eladni, például szőlőket. Ezért szokássá vált alapítványok, meghatározott pénzüsszegek, illetve járadékok által biztosítani a szükséges fedezetet.

Nagyon élénk csereviszony alakult ki a különböző egyházi intézmények között. A csere- vagy a duplumpéldányok kicserélésére szolgált, sokkal gyakrabban azonban szövegek megszerzésére, amelyeket azután a leírások alapjául használtak. Mindenütt megfigyelhetjük a könyvtár és a leíró műhely közötti szoros kapcsolatot. Nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy a könyvtárak állománya és gyarapodása lényegében a leíróműhelyek szorgalmától és teljesítőképességétől függött. De nemcsak az volt a feladata, hogy másolatot készítsen és ezt miniatúrákkal díszítse. A barátnak minden szükséges anyagról saját magának kellett gondoskodnia, illetve azt elkészítenie; így a pergament, a tollat, a tintát, a festéket, a fakötést és a bőrbevonatot. Teljesen megfelelt a szerzetesi szemléletnek, hogy senki sem érezte magát túl előkelőnek ilyesfajta munkák elvégzésére. Mennyei jutalomért hetekig, hónapokig, évekig másoltak. Viszont e tevékenység minden megfelelő alkalommal méltánylásra talált.

Így értjük meg, miért becsülték és őrizték a szerzetesek kézírataikat drága ékszerek gyanánt. Anyagi értéküket és tudományos eszközi jelentőségüket még fokozta az az eszmei tartalom, hogy istennek tetsző munka bizonyítékait látták bennük. Intették a barátokat, hogy a legnagyobb gonddal és vigyázattal használják a kéziratokat, büszkén jelölték meg mint tulajdonukat és elvesztésüket az úgynevezett könyvtárok rávezetésével igyekeztek megakadályozni. A különféle büntetésekkel való fenyegetés eredete messze visszanyúlik a korábbi évszázadokba. De ebben a korszakban versben és prózában különleges irodalmi műfajjá fejlődött.

Még a könyvtáraknál is biztosabb védelmet nyújtott a tolvajok ellen a gondos és szakszerű könyvtárvezetés. A könyvtár gondja az „armarius” vagy „librarius” elnevezésű fontos kolostori tisztviselőé volt, akinek gyakran még más funkciói is voltak, így kántori vagy őri tisztség. Természetesen a legfelsőbb felügyeletet gyakorolta vagy legalább is közreműködött a leíró műhely felügyeletében. Az ő tulajdonképpeni könyvtárosi kötelességeinek mértéke a gondjaira bízott gyűjtemény nagyságától függött.

Legrégibb időkben és még később is a kéziratokat a kincsekkel együtt biztos helyen, például a sekrestyében vagy egy kápolnában helyezték el. Gyakran együtt őrizték az oklevelekkel és a levéltári aktákkal. Ha a könyvállomány kicsi volt, egy vagy több szekrény elég volt számára. A szekrények részben szabadon álltak, részben - az ókorhoz hasonlóan - a falba beépítettek

voltak. A könyvek számának emelkedésével azonban külön helyiségre volt szükség. A Karoling-korszakból egy könyvtárszoba sem maradt fenn, de birtokunkban van St. Gallen úgynevezett épületterve, egy akkori nagy kolostor mintaszerű tervrajza. Szerkezetét és nagyságát tekintve a könyvtár a sekrestyének megfelelő épület s a presbiterium keleti oldalához csatlakozik. Két emeletből áll, az első dolgozószobának van berendezve, a felső könyvek őrzésére szolgál. Későbbi időből tudjuk, hogy a cisztercieknél a kéziratok az ebédlő melletti termekben foglaltak helyet. Tegernseet illetően értesülésünk van, hogy a templom újjáépítésekor „ugyanazon bazilika fölött helyezkedik el a könyvtár” (super eandem basilicam armaria locantur). Gyakran leválasztották a többi könyvektől az istentisztelet céljaira szolgáló liturgiai kódexeket, továbbosztották a gyűjteményt belső kolostori és külső iskolai használatra szánt részre, s végül prézens és kölcsön könyvtárra tagolták.

Némely rendszabályzat pontos utasításokat közöl a kölcsönzésre vonatkozólag: a barátok az év egy meghatározott napján összegyülekeztek a káptalan teremben, az eddigi kölcsönzőket név szerint felhívták, hogy adják vissza a náluk lévő könyveket, majd a következő évre szóló kölcsönzést bonyolították le. Mindezt a librarius intézte, aki tartozott a listákat vezetni. Ez az eljárás csak a kolostor lakói könyvkölcsönzésére vonatkozott, de mint előbb is említettük, a kölcsönzés nem korlátozódott csupán ezekre. A kifelé történő kölcsönzésnél nyugtát és zálogot kértek. Reichenauer Reginbert így intette a barátokat: „Senki idegennek egy művet sem adjon kölcsön, míg az, egy másikat vagy egyebet zálogul nem adott, mit vissza nem kap addig, míg a könyvet, amit kölcsönkapott, e házba épségben vissza nem juttatja.” Mivel azonban mindezek az óvatossági rendszabályok sem akadályozhatták meg mindig a visszaéléseket és veszteségeket, azért a tárgyalt korszak vége felé előfordult, hogy a kolostori szabályzatok megtiltották a házból történő kikölcsönzést.

A librarius kötelességei közé tartozott még a könyvvállomány rendezése és leltározása. A Karoling-korszakban a kolostori könyvtárak katalógusai egymáshoz igen hasonló kéziratállományt tükröznek, s eléggé egységes tárgyi csoportosítást mutatnak. Elöl jönnek a szent iratok, azután következnek az egyházatyák, a „modern mesterek” (magistri moderni) szerzők szerint rendezve; majd az egyéb egyházi és világi irodalom, beleértve az ókori pogány szerzőket, szintúgy különböző csoportokra osztva. Jogosan feltételezzük a középkor végi megfigyelések alapján, hogy a felállítás ugyanilyen rendszer szerint történt, s hogy a Karoling-korszakbeli leltárak egyúttal raktárkatalógusoknak tekinthetők. Az a későbbi szokás, hogy a kéziratokat szekrények helyett könyvpultokra rakták és az erőszakos távolítástól láncokkal védték, ekkor még nem mutatható ki. A legrégebbi utalások a „libri Catenati”-ra csak a következő évszázadokban fordulnak elő.

Amit a 10-12. századi kolostori könyvtár ügyviteléről tudunk, röviden összefoglalhatjuk. A fennmaradt katalógusok igen sokfélék, sokszor sem teljesség, sem pontosság szempontjából nem kielégítőek. Gyakran a sorrendet a beérkezés (accessio) határozza meg vagy egyáltalán semmilyen rendszerre nem törekednek. További kutatásokat igényel, hogy most ebben a korszakban, vagy már korábban kezdték-e meg az egyes köteteket jelzettel ellátni. Általában úgy tűnik, hogy a Karoling-korszak óta a középkori könyvtárügy lényeges fejlődésen nem ment át. Fellendülés csak a skolasztikának a könyvtárügyre is gyakorolt hatásával következett be.

A késő középkor

Eddig nyomon követtük, hogyan gyűjtötték és egyesítették a káptalanokban és kolostorokban könyvtárakká a kéziratos kincseket. Hogyan gazdagították ezt a szellemi tőkét buzgó szerzetesek, hogyan állították elő gondos írással egyik szöveget a másik után és díszítették azokat szép miniatúrákkal, hogyan gondoskodtak arról, hogy a hagyomány sohase szakadjon meg, vagyis hogy az ókortól örökölt hagyaték fennmaradjon az utókorra. E korszak idején egyedül az egyházi intézményekben jutott a szellemi kultúra táptalajhoz. A művelődés és tudomány teljesen egyházi monopólium, az irodalmi nyelv kizárólag a tudós latin nyelv volt. A világi körök önálló közreműködéséről a kor nagy kultúrfeladataiban alig lehet beszélni.

Csak a késő középkorban történt lényeges fordulat. A világiak fölszabadultak az egyházi gyámkodás alól, sorrendben elsőnek a lovagi nemesség. Ez sajátos arisztokratikus életstílust alakított ki magának, s megteremtette az udvari költészetet és az előkelő szórakoztató irodalmat. Majd a városi polgárság felemelkedése következett. Mivel virágzott a kereskedelem és az ipar, mivel az írásolvasás mind szélesebben elterjedt, a polgári köröknél is jelentkezett az igény művelődésre és tanulásra. Ez a szükséglet bizonyos féltudományos és népszerű irodalomban nyert kielégítést, amely nemzeti nyelvbe öltözött s melynek áradata mindinkább megnőtt.

A városokban új szerzetesrendek, a ferencesek és a dominikánusok telepedtek le. Ezek nem szemlélődő életmódot folytattak a világtól távol eső helyeken, hanem kiléptek az életbe, igehirdetéssel és tanítással hatottak, s a tudománynak új irányt mutattak. Ekkor keletkeztek a középkor végén a nagy egyetemek. Bolognával az élen, mely a jog tudomány hazája, majd Párizs, a skolasztikus teológia és filozófia fellegvára, utánuk az ő példájuk nyomán Itáliában és Franciaországban, Angliában és Németországban a többi „studia generalia”.

A nyugat-európai kultúra új irányainak ilyen rövid felvázolása elegendő lesz e fejezetünk anyagbeosztásának megindokolásához. Meg akarjuk kísérelni, hogy a következő kérdésekre feleljünk: először, hogyan alakult a kolostori könyvtár további sorsa? továbbá, milyen könyvtárakat találunk a főúri majd a polgári köröknél? végül, hogyan fedezték az egyetemek könyvszükségletüket?

Sok régi bencés apátságban hanyatlásnak indult a szerzetesi és tudományos, szellemi élet és ezzel együtt lankadt a könyvmásolói és gyűjtési készség is. Néhol egyenesen a kolostorok és berendezésük teljes pusztulását figyelhetjük meg. A könyvtár tönkrement, a kézirátállományt elzálogosították vagy szétszórták. Így jogosultak voltak a hangos panaszok, amelyeket már a 14. században Danténál találunk, majd Richard of Bury *Philobiblon*-jában, s amelyeket végül a 15. században - ha néha túlzó módon is - a humanisták hangoztatnak. De ezeket a vádakot nem szabad általánosítanunk. Utalhatunk arra a kézirátgazdagságra, amely a középkor végén a káptalanokban és kolostorokban felhalmozódott és azokra a pompás misekönyvekre, amelyeket a 14. és 15. század hagyott ránk. Ugyanebből az időből értesüléseink vannak könyvtárak újjászervezéséről és építéséről is. Egész sor buzgó könyvtárost ismerünk, mint Heinrich von Ligerz-et, kinek működése nemrég egy monográfiában talált méltánylásra. Ami Németországot illeti, a konstanzi zsinat megkezdte a bencés kolostorok reformját, s a reform azután mindenhol - ahová csak eljutott - a tudományos buzgóság felerősödéséhez vezetett. Délen Melk szolgált mintául Ausztria, Bajorország és Svábia számára, Közép- és Észak-Németországban az 1433-ban alapított bursfeldi kongregáció. Mindezekben a reformált kolostorokban jól rendezett és jó karban lévő könyvtárakról tudunk, s ahonnan nincsenek adataink, ott is jogosan tételezzük fel őket.

A bencésekhez csatlakoztak a többi szerzetesrendek. A kartauziak és az augusztinusok is gondosan ápolták könyvtáraikat. A ferencesek gyorsan túljutottak alapítójuk könyv- és tudományellenes tendenciáján. Különösen gazdagon bontakozott ki az angol minoriták tudományos tevékenysége; Londonban és Oxfordban gazdag gyűjteményeik voltak. A 15. századból maradt fenn a „Registrum librorum Angliae”, amely már bizonyos központi katalógus 85 szerzőről. Ezt egy körkérdés alapján szerkesztették meg, melyet a ferencesek szervezete segítségével 160 egyházi könyvtárhoz intéztek. Még kiterjedtebb volt a dominikánusok buzgalma, akik a tudományos oktatást rendszeresen művelték. Alapelvük, hogy a hasznosság (utilitas) előbbrevaló az érdekességnél (curiositas), így könyvtáraikat gyakorlati szempontok szerint állították össze, nagyobb súlyt helyezvén a kéziratok tartalmára, mint a kiállításra. Már az ötödik rendfőnök, Humbert de Romana (1254-1263) szervezeti szabályzatában (*Instructio officialium*) egész fejezetet szentel a könyvtárosnak. Szerinte a könyvtáros gondoskodjék alkalmas helyiségről, áttekinthető felállításról, katalógusokról és jelzetekről, a kölcsönzés nyilvántartásáról, évi revízióról és végül könyvbeszerzésről. A 14. századból fennmaradtak egyes rendfőnököknek a kolostori könyvtárakra vonatkozó rendelkezései, a 15. századból pedig ismeretesebb könyvtári szabályzatok különböző kolostorokból.

Mielőtt második kérdéscsoportunkra áttérnénk, szólnunk kell az arab-spanyol könyvtárügyről, amely jelentős hatással volt a keresztény nyugati könyvtárügyre. Az iszlám világtörténeti szerepének tulajdonítják, hogy a görög- és keleti irodalom összességét Európába közvetítette. Tudományos munkásságának jórésze ugyanis a leigázott népek által fölhalmozott tudásanyag felvételében és elsajátításában állott. Így itt írás és könyv döntő jelentőséghez jutott, a könyvtárakat gazdagon felszerelték. Sajnos, eddig nem vizsgálták meg behatóan ezeket a könyvtárakat, úgy hogy kevés és bizonytalan feltevéssel kell megelégednünk.

Az iszlám irodalmi és tudományos tevékenysége a 8. század végén erős fellendülésnek indult. Fejlődését nagyban elősegítette az akkoriban Kelet-Ázsiából behozott papírgyártás, mely a könyv számára olcsó anyagot szolgáltatott. A könyvtárak berendezésénél a kelet-rómaiak szolgáltak példaképül. Feljegyezték, hogy Harun al Rasid Bagdadban könyvtárat alapított és Bizáncból és máshonnan adóként kapta a kéziratokat. Fia, Mamun (†833), még szorgalmasabban gyűjtötte a kéziratokat. Őt tartják a fordító művészet megalapítójának, amennyiben a görög és keleti irodalmi kincseket arabra fordíttatta. Bagdadon kívül voltak könyvtárak még Kufában és Basraban; sőt csakhamar könyvtárak létesültek a nagyobb mecsetek mellett és a birodalom egész területén felállított iskolákban. Hasonló a helyzet Perzsiában. A 10. század végéről egy útleírás Sirászban egy Buid-fejedelem palotájában lévő nagyszerű gyűjteményről számol be, egy másik a 13. század elejéről Mervben már tizenkét könyvtárról tud.

Az előázsiai könyvtárakkal versenyre keltek az észak-afrikaiak, így a kairói és az alexandriai, de mindenekelőtt a spanyolok. A Pireneusi-félszigeten a mór kultúra virágkorában állítólag 70 nyilvános könyvtárjellegű intézmény működött. A legnagyobb ezek között II. Hakam kalifa (†976) nevéhez fűződik. Apjának és bátyjának könyvtárait egyesítette a sajátjával és mindezt Cordobában, palotájában állította fel. Tudósokat, másolókat és miniatúra művészeket gyűjtött maga köré, de keletre is küldött ügynököket az ottani irodalom lehető teljes összegyűjtésére. Ha fantasztikusnak tűnnek is a keleti pompával kiszínezett leírások a kötetek számáról, a katalógusok terjedelméről és a felszerelésről, mégis világos fogalmat adnak az ottani intézményről, méghozzá abban az időben, amikor a keresztény nyugat csak a kolostori könyvtárakat ismerte. Később Toledo tűnt ki gazdagságával a könyvtárügy terén, - ez a hely volt a központ, ahol az arab irodalmat a nyugati nyelvekre lefordították, - majd végül Granada. A nyilvános könyvtárak mellett nagyszámú pompás magánkönyvtár létezéséről is van sejtésünk. A bibliofília divat volt az előkelő társaságban. Még a kevésbé vagyonos körökön is eluralkodott a könyvszenvedély.

II. Frigyes császár, mint ismeretes, élénk összeköttetésben állt az iszlám világával s buzgón elősegítette az arab irodalom átvételét. Föltehetjük, hogy innen kapta az ösztönzést könyvtárának felállításához is. Mindenesetre ő volt az első a nyugati uralkodók között, kinek tekintélyes könyvtára volt, amivel a bolognai egyetemre írt levelében dicsekedett is. A 13. század másik nagy uralkodójáról, IX. (Szent) Lajosról, akinek uralkodása Franciaország középkori kultúrájának csúcspontját jelentette, feljegyzí életrajzírója: „Hallott egy bizonyos szaracén szultánról, hogy mindenfajta könyvet, amely hasznos lehetett a szaracén filozófusok számára, szorgosan felkutattatott és saját költségén leíratott, majd könyvtárában elhelyezett, hogy a könyvek használata terén jártas irodalmároknak kéznél legyen a másolat, ahányszor csak szükségük van rá. Ilyen elvek szerint állíttatott fel a király a St. Chapelle-ben gyűjteményt az egyházatyák műveiből, amelyeket maga is szorgalmasan tanulmányozott és készségesen megengedte másoknak is hogy használják őket. Lajost tarthatjuk a Királyi Könyvtár (Bibliothèque du Roi) megalapítójának, de tekintélyes része volt ebben a nagy tudósnak, Vincent de Beauvaisnak is. A király szép bibliákat és zsoltároskönyveket is rendelt. Az általa foglalkoztatott művészek egyre inkább világiak voltak. Az ő korában fejlődött ki Párizsban az illuminálók (enlumineurs) művészete céhekbe szervezeten, ők tették Franciaország fővárosát a könyvdíszítőipar európai középpontjává.

IX. Lajos végrendeletében négy egyházi intézményre hagyta könyvtárát; utódai nem is sok hajlandóságot mutattak a könyvgyűjtésére. Csak a 14. században, a művészetet kedvelő Valois-házzal változott meg a helyzet. V. Károly kisebb könyvtárat örökölt apjától, majd azt vétel útján gyarapította, de a legnagyobb részét másolás útján állíttatta elő. Ilyen módon 900 kézirat gyűlt össze. Christine de Pisan joggal írhatta róla: „szép könyvtár a legkiválóbb szerzők legjelentősebb műveiből, minden tudományból, szépen másolva és gazdagon díszítve”. Károly is büszke volt gyűjteményére és sok kötetbe sajátkezűleg vezette be, hogy az ő tulajdona. A fényűzésen kívül élénk tudásvágyát elégítette ki velük, így sok könyvet lefordíttatott franciára, többek között Aristoteles és Augustinus műveit. 1367/1368-ban a könyvgyűjtemény törzsét a Louvre-ban egy toronyban helyezték el három teremre osztottan; a többi különféle kastélyokban maradt. A könyvtár vezetését Károly nagyrabecsült komornyikjára, Mallet-ra bízta, aki leltárt készített értékes egyéni megjegyzésekkel. A király készségesen kölcsönzött, még ajándékozott is. De a gyűjtemény lényeges része megmaradt, sőt Károly utódai alatt jelentősen megszaporodott. Csak a 15. században bekövetkezett angol hódítás pusztította el.

V. Károly uralkodása alatt a könyvkultúra fényűző méreteket öltött a francia nemesség körében, különösen a királyi ház tagjai hódoltak ennek a szenvedélynek. Az illuminálók bőkezű pártfogója maga a császár testvére, Jean de Berry herceg volt. Hatalmas összegeket költött erre a célra, s a legkiválóbb művészeket saját maga számára dolgoztatta. Gótikus kódexei és a drága „Hóráskönyvek” (Livres d’heures) a legszebbek közé tartoznak az akkori miniatúrafestészet termékei közül. A Bourbonok egészen a 15. század végéig folytatták a Valois-ház hagyományát. III. Fülöp (Jó Fülöp), azt akarta, hogy övé legyen a világ leggazdagabb és legszebb könyvtára (la plus riche et noble librairie du monde). Egész sereg irodalmárt, fordítót, szépírókat és illuminátorokat foglalkoztatott, közöttük volt a meglepően termékeny és sokoldalú Aubert. A Bourbonok könyvtára az egész korszak alatt megőrizte eredeti jellegét. Csak gyengén éreztette hatását az olasz reneszánsz befolyás, így Merész Károly alatt, ki az antik hősök dicsőségére vágyott.

A 14. században francia földön volt még egy nagyszerű fejedelmi könyvtár, a pápák könyvtára Avignonban. Az újabb kutatás földérintette az akkori pápai székhely kulturális jelentőségét, és kimutatta, hogy a szomszédos országokból a tudósok, az írók, a művészek és az iparosok feltartóztathatatlanul áramlottak ide. A római pápai könyvtár kezdeti idejéről már korábban

beszéltünk, későbbi sorsát meglehetősen homály fedti. Csak a VIII. Bonifác által 1295-ben készíttetett leltár maradt fenn, eszerint 500 kötet, közöttük 30 görög kódex volt a könyvtár állománya. De az avignoni átköltözéskor az Itáliában maradt könyvtár tönkrement. A új gyűjtemény megalapítója, XXII. János (1316-1334) sokat szerzett be vétel útján, két utóda viszont még több kéziratot állíttatott elő saját maga. Fontos gyarapodási forrás volt az elbirtoklási jog, mely szerint a pápai udvarban elhalálozott minden egyházi ember hagyatéka a pápai kamaráé lett. Így a kötetek száma idővel másfél ezerre emelkedett. A könyvek megoszlottak a tulajdonképpeni könyvtár, a pápa magánkönyvtára és a tartalékgyűjtemény között, amely az egyházi intézmények könyvellátására szolgált. Sok tekintetben, így a kéziratok fényűző kiállítása tekintetében is, a pápai gyűjtemény V. Károlyéhoz hasonlított. De Avignonban kevesebb volt a szórakoztató irodalom és a fordítás. Tudományos, teológiai és filozófiai művekben való gazdagsága viszont egyvonalba állítja a Sorbonne könyvtárával, mellyel még foglalkozunk. A Sorbonne könyvtárától abban különbözött, hogy a pápai udvar szükségleteinek megfelelően sok jogi és egyházpolitikai művet tartalmazott.

Párizs és Avignon hatása alatt állt Prága. Itt a Luxemburg-házból való IV. Károly császár uralkodott, aki Johann von Neumarkt kiváló kancellárjával az oldalán, sikerrel törekedett arra, hogy udvarát a tudomány és a művészet középpontjává tegye. A 14. század közepéig a prágai iskola megtartotta vezető szerepét a közép-európai kéziratillusztráció terén. Más német fejedelmek, így Pfalzi Lajos és a nemesség tagjai is ápolták a könyvkultúrát. Általában azonban nem érik el francia kortársaik színvonalát. De ami a polgári könyvtárügy kifejlődését illeti, Németország túlszárnyalta nyugati szomszédját.

A 14. és 15. század folyamán a német város egyre nagyobb tekintélyhez és befolyáshoz jutott, szellemének bélyegét az egész korszakra rányomta. A polgári körök számára új irodalom keletkezett, s ezt szorgalmasan gyűjtötték. Már 1300 táján Hugo von Trimberg, a *Der Renner* költője dicsekszik 200 könyvével. És korszakunk vége felé minden közepes nagyságú városban találunk kisebb-nagyobb könyvtárakat a lelkészeknél, a városi tanács tagjainál, az orvosnál, a tanítónál, néhány patriciusnál és feleségüknél. Az újonnan alapított városi iskolákban valószínűleg csak az egyes tanárok birtokában voltak meg a szükséges könyvek. Emellett voltak könyvtárai a városi tanácsnak, melyeket a városi jegyző és a jogászok vagy a városi orvos használt. Sok ilyenfajta gyűjteményt magánkezdeményezésre hoztak létre. Itt-ott találkozunk nyilvános jellegű alapítványokkal is, de ezek nem hasonlíthatók a következő fejezetben tárgyalandó olasz reneszánsz alkotásokhoz. Johann von Kirchdorff kanonok 1399-ben házáat és könyveit Alzey lakosságára hagyta. S hasonló módon Neithart (†1439) ulmi lelkész a közösségre hagyta könyvtárát, melyet a család felügyelete alatt a székesegyház mellett külön helyiségben helyeztek el, és hozzáférhetővé tettek a használók számára.

Az olvasásra éhes közönség szükségleteit fizetett másolók - kezdetben egyháziak, majd túlnyomórészt világiak - elégítették ki. A 15. században a könyvkereskedelem is kivirágzott Németországban. A városi főtemplomhoz közel eső bódékban vagy a nagy vásárokon, elsősorban Frankfurtban árusították a könyveket. Dél-Németországban Hagenau jutott nagy jelentőséghez, ahol is D. Lauber virágzó kéziratgyártó - vállalkozást hozott létre. Hollandiában és Észak-Németországban a „közös élet testvérei” (fratres vitae communis) látták el a piacot. Alapítójuk, Gerhard Groote, a könyvet az érdeklődés középpontjába állította. A „Broeders van de penne” („a toll testvérei”) először saját könyvtáraik szükségletét elégítették ki, majd eladásra dolgoztak, hogy rendházaik fenntartását biztosítsák. Hol hatalmas, drága misekönyveket, hol népszerű építő jellegű iratokat állítottak elő, túlnyomórészt német nyelven. A másolóműhely vezetője a scripturarius volt, kinek utasításait a rubricatornak és a ligatornak (könyvkötő) követnie kellett. Melléjük foglalt helyet a librarius, akinek gondjaira bízta a könyvtárát. Mindnyájuk feladatát pontos előírások szabályozták.

A tudományos irodalom előállításával és terjesztésével a stationariusok foglalkoztak. Legtöbb egyetemen találkozni lehet velük, természetesen legtöbben vannak Párizsban, úgyhogy Richard of Bury az ottani könyvpiacról jegyezte meg: „mindenfajta könyv viruló termőhelye” (virens viridarium universorum voluminum). A párizsi könyvkereskedelem a főiskolai hatóságok szigorú ellenőrzése alatt állott. Ezzel szemben - itt érkezünk a harmadik kérdés-csoporthoz - ugyanezek a hatóságok nem foglalkoztak az egyetemi könyvtár felállításával, ami részben azzal függ össze, hogy sem Párizst, sem a többi régi főiskolát nem egyetlen alapítólevéllel hívták életre, hanem csak folyamatosan, különböző oktató intézményekből olvadtak össze és nőttek nagygyá. A tanárok és a hallgatók könyvszükségletének beszerzését átengedték az egyes kollégiumoknak és karoknak, ezeknek a fél egyházi jelleggel bíró intézményeknek, melyek a legtöbb egyetemen a ferencesek és a dominikánusok rendházainak mintáira létesültek.

1250 után alapította Robert de Sorbonne, Szent Lajos káplánja a róla elnevezett, s oly híressé vált kollégiumot. Ráhagyta könyvtárát, majd ezt az adományozást oly gyorsan és olyan mértékben követték az ajándékozások, hogy a Sorbonne könyvtára hamarosan túlszárnyalta a párizsi főiskola többi könyvtárát. Egy-egy tudós hagyatéka mintegy 100, egy esetben 300 kötetet tartalmazott. Az ajándékozók sorában voltak németek, angolok, olaszok és spanyolok. Sok szerző vette fel azt a szokást, hogy eredeti kéziratát elhelyezte a Sorbonne-on. Pénzhez jutott az intézmény továbbá örökség útján, meg a duplumpéldányok eladásából is; az ilyen összeget kéziratok megszerzésére és másolói megbízásokra fordíthatták. 1290-ben a könyvtár állománya ezer darab, 1338-ban már 1700 kötet. Túlnyomórészt teológiai és filozófiai irodalom volt együtt. A kollégium lakóinak kulcsa volt a könyvtárhoz, bejárhattak az egyetem többi tagjai is, de az idegeneket csak felügyelet mellett engedték be. A könyvtár a következő két részből állt: bibliotheca magna és bibliotheca parva. Az első részben álltak a sokat használt kódexek, számuk meghaladta a háromszázat, 26 pulthoz láncolták őket. A második részt a duplumok és a ritkábban használt könyvek alkották, ezeket ki is kölcsönözték, gyakran hosszabb időre is. Azonban zálogot kértek, mely legtöbbször egy másik könyv volt. A több főből álló személyzetet a „socii” (kollégium tagjai) alkották. A Sorbonne-on kívül Párizsban a középkor végéig még ötven kollégium létesült. Mindegyiknek megvolt a maga kisebb vagy nagyobb könyvgyűjteménye.

Mindezek a könyvtárak berendezésükben lényegileg nem különböztek a templomi vagy kolostori könyvtáraktól, mivel, mint már említettük, a diákokthonok a kolduló szerzetesek rendházai mintájára jöttek létre. Azonban az előző korszak könyvtártípusával összehasonlítva erőteljesebben mutatkozik meg náluk a gyakorlati tudományos jelleg. Így a skolasztikus tanulmányok, melyek az egyetemeken folytak és amelyekben elsősorban a dominikánusok tevékenykedtek, a könyvállomány jobb eloszlását segítették elő. Irányadó a tudományos oktatásnak az a rendszere (szabad művészetek és fakultások) volt, amely az ókortól kezdve Cassiodoruson és Isidoruson át Alcuinusig és Hrabanus Maurusig kifejlődött. Imitt-amott már a 13. század előtt szerepet kapott ez a könyvek beosztásánál, de csak most vált alapulvvé. Csak éppen nem mereven ragaszkodtak a megadott sémához, hanem sokféleképpen váltogatták, más részeket is kapcsoltak hozzá, ha a kéziratállomány összetétele úgy kívánta. A különböző osztályokat rendszerint pusztán egymás mellé rendelték, még nem osztották fő- és alcsoportok rendszerébe, mint ez a 17. században bekövetkezett.

A kéziratok megőrzési módjáról nehéz a sokszor homályos feljegyzések vagy a bár még fennálló, de sokszorosan megváltozott kolostori és kollégiumi könyvtári berendezések alapján általános képet alkotni. Azzal is számolni kell, hogy az egyes országokban és az egyes szerzetesrendeknél eltérések mutatkoznak. Csak ennyit lehet megállapítani: a régebbi szokás mellett, hogy a könyveket szekrényekben helyezték el, a késő középkorban a pultrendszer,

mint az új felállításmód nyer egyre inkább polgárjogot. A könyvtárteremben egy sor pult foglal helyet, mindegyiken több polc, rajta kódexek, karfákhoz láncolva. A pultokat, polcokat és a kódexeket betűkkel vagy számokkal jelölték, míg a fakultásokat színekkel különböztették meg. A leltározás állománykatalógus formájában történt, amelyhez alkalomadtán betűrendes mutatókat csatoltak. Az egyes kötetek legpontosabb leírása az alábbi adatokra terjeszkedett ki: a kötetben található művek címe, incipit-je és végszava, jelzete, beszerzési forrása és ára, néha az írásmódra és a kiállításra vonatkozó feljegyzések.

Voltak könyvtárak az olasz főiskolákon is, például Bolognában, de ezeknek valószínűleg nem volt nagyobb jelentőségük, talán azért, mert itt a stationariusok széleskörű kölcsönző-szolgálatot rendeztek be. Németországban más a helyzet. Prágában, a legrégebbi egyetemen IV. Károly 1366-ban alapította a „Collegium Carolinum”-ot, ezt csakhamar jól ellátta könyvekkel. Ezután létesült a cseh nemzet kollégiuma, melynek szintén volt könyvtára. Ilyen közös könyvtárak voltak még a többi főiskolákon is. Ezek között külön említjük meg Amplonius (†1434-1435), a tudós és buzgó gyűjtő erfurti alapítványát, mert még ma is az ottani könyvtár kincsei közé tartoznak Amplonius kéziratai. Ha kezdetben francia mintára alakultak is a dolgok, hamarosan továbbjutottak egy lépéssel, és kari könyvtárakat kezdtek berendezni, így mindenek előtt a „művészetek” (artes) fakultásán. Ez először Heidelbergben, a főiskola alapítása (1386) után történt. Ugyanitt nemsokára egy közös könyvtárat is felállítottak az összes kar számára.

Oxfordban egy általános egyetemi könyvtár alapjait már 1327-ben Cobham, Worchester püspöke vetette meg. De különböző nehézségek miatt csak 1412-ben vették használatba. Cambridge-ben az egyetemi könyvtárról (communis libraria universitatis) a 15. század elejétől vannak értesüléseink. Ezzel szemben mindkét főiskolán már korábban megjelennek a szerzetesrendi és kollégiumi könyvtárak. A legnagyobb, de később mégsem megvalósított alapítványt Oxford számára tervezte Richard of Bury (†1345). III. Edward nevelője volt, később Durham püspöke és Anglia kancellárja lett, sokszor járt a kontinensen is fontos diplomáciai megbízatásokban. Bury nem tartozott kora legjelentősebb tudósai közé, azonban mindenesetre a legszenvedélyesebb bibliofilek egyike volt. A francia fejedelmekhez hasonlóan maga köré gyűjtötte a miniatúrafestőket, a másolókat, a korrektorokat és a könyvkötőket, összekötetésben állott franciaországi, németországi és olasz kéziratkereskedőkkel, és tele marokkal szórta a pénzt, valahányszor meglátogatta a párizsi könyvpiacot. Sok támadást kellett elszenvednie szenvedélyes könyvszeretete (amor librorum) miatt, s ezekre a támadásokra felelt a röviddel halála előtt megírt és még ma is élvezetes *Philobiblon* című művében. Ebben a könyv lelkes dicséretét zengi, dicsóítja mint az örök igazság forrását, a hívő lélek fényességét s mint istentől adott fegyvert az eretnokség ellen. A védekezésnek sajátos vonzóerőt kölcsönöz, hogy középkori köntösben valódi könyvtártant tartalmaz, de még inkább az, hogy a szerző személyiségének és gyűjtő szenvedélyének eleven és eredeti ábrázolását adja.

A reneszánsz

Az előző fejezet Richard of Bury-vel zárult; az új fejezet élére Petrarcat kell állítanunk. Bár csak kevéssel fiatalabb kortársa Richard of Bury-nek, s még személyes kapcsolatuk is volt egymással, mégis a kultúrának egészen más világához tartozik. Mert míg Bury mindkét lábával a skolasztika talaján áll, Petrarca az olasz humanizmus megalapítója.

Petrarca teljes tudatossággal fordított hátat a középkornak, helyette az ókor felé fordult, amelyet nem múltként, hanem jelenként érzékelt. Cicero határozta meg mind irodalmi

működését, mind életmódját. Szenvedélyesen vágyakozott az antik szerzők után. Hogy műveiket megszerezhesse, minden rendelkezésre álló eszközt felhasznált, így távoli utazásait és sok személyi összeköttetését. A vétel vagy ajándék útján meg nem szerezhető szövegeket saját kezűleg írta le vagy lemásoltatta magának. Az ily módon összejött anyagot buzgón tanulmányozta is és széljegyzetekkel látta el. A könyvek haszontalan összehalmozása ellen egy egész dialógust szentelt „De remediis utriusque fortunae” (Mindkét szerencse orvoslásáról) címmel. Nagy súlyt helyezett a szép kiállításra, de még nagyobbat a szöveg pontosságára. Könyvtárát szentélyként őriztette szolgájával. Maga élő kapcsolatot tartott fenn könyveivel, mintha ezek beszélni tudó barátok lettek volna.

Egyszer így írt: „A könyvek bensőséges gyönyörrel töltenek el, szólnak hozzánk, tanáccsal is ellátnak, eleven és szilárd barátsággal ragaszkodnak hozzánk.” Amikor egy reggel holtan találták dolgozószobájában, feje egy nyitott kódexre hanyatlott.

Amint elmondottuk, Petrarca megfogalmazta a magánkönyvtár eszményképét, s ez az eszmény egészen Machiavelliig hatott. Sőt, még ma is sok tekintetben érvényes; de ezzel egyidőben megihlette őt az ókor könyvtárainak megismerése is és egy nagy nyilvános intézmény megalapítását tervezte. 1362-ben saját könyvgyűjteményét a Szent Márk székesegyháznak hagyományozta Velencében „ama tehetséges és nemes emberek örömeire, kik az ilyesmiben kedvüket lelik.” Ugyanakkor kifejezte azt a kívánságát, hogy a velencei kormányzat úgy ápolja és gyarapítsa ezt a gyűjteményt, hogy hasonlóvá legyen az antik gyűjteményekhez. A terv csak terv maradt ugyan, de iránytmutató volt a későbbi korokban.

Boccaccio tanítóját és mesterét tisztelte Petrarcaiban. Hatására ő is fáradhatatlanul és sikeresen vadászott kéziratokra. A humanisták körében szokásos túlzással beszéli el, hogy a Monte Cassino-i kolostorban tett látogatása alkalmával az ottani régi könyvtárát hihetetlen pusztulásban találta. Hasonló buzgalmat mutatott a mintegy húsz évvel fiatalabb Salutati, Firenze kancellárja. A hír szerint valahol távol északon elásott Livius-példány után nyomozott ugyanúgy, ahogy sok tudós a következő században. Ugyanebben az időben a könyv szenvedélye néha olyan groteszk formákat öltött, hogy a közönség gúnyolódását is kihívta maga ellen. Általánosságban azonban meg kell állapítani, hogy a 14. század folyamán az új eszméket és törekvéseket még csak néhány vezető személyiség képviselte, szélesebb körök közkincsévé csak a 15. század folyamán lettek. Ami kezdetben programként jelentkezett, később megvalósult.

A 15. század nagyszerű tudományos teljesítményének középpontját Cosimo de Medici Firenzéje jelentette. Nem nevezhetjük őt egyenesen az Arno menti Múzsák kertje megalapítójának, azonban a szó legnemesebb értelmében vett mecénásának. Irodalmi „minisztere” Niccoli volt, akit a helyesírásról szóló értekezése és az új reneszánsz írás érdekében kifejtett fáradozásai, mindenekelőtt azonban rendszeres kéziratgyűjtése tett híressé. Niccoli saját könyvtárát is 800 kötetre gyarapította, és valahányszor kifogyott pénze, Cosimo kellett hogy kisegítse. Az egyik modern történész találóan nevezi őt „könyvtárak és könyvek tekintetében mindenfajta ismeret tárházának”. Mindenféle ügynököket küldött szét az antik szerzők műveinek felkutatására, és ehhez erőteljesen kihasználta a Mediciek széleskörű kapcsolatait. Fenn is maradt egyik utasítása, melyben több német kolostor rendszeres átkutatását rendelte el.

Mindenki között Poggio engedelmeskedett a legbuzgóbban Niccoli megbízatásainak. A konstanzi zsinat pápai titkáráként felkereste a német és francia kolostorokat, különösen St. Gallen-t és Cluny-t. Keserű szemrehányásoknak adott hangot az ottani könyvtárak állapota láttán, és kötelességének érezte, hogy az ókor kincseit kiszabadítsa a szörnyűséges börtönökből. Ahol másképp nem ment, leírta a szövegeket, de szívesebben „megmentette” őket ruhája

alá bújtatva. Ha valaki ténykedéséről szemléletes képet akar kapni, - bár történetileg nem is egészen pontosat, - olvassa el C. F. Meyer szép novelláját „*Plautus az apácakolostorban*”. Mindenesetre hangsúlyoznunk kell, hogy Poggio és társai összegyűjtötték a latin klasszikusok túlnyomó részét, s a következő századok ebből éltek.

Nem kevésbé volt fontos a humanista tevékenység második szakasza; a görög irodalmi emlékek mentése a bizánci birodalom összeomlásából. Először menekültek, hoztak magukkal kéziratokat keletről, majd maguk az olaszok siettek oda tudás- és kalandvágytól hajtva, hogy meentsék a kéziratokat. Poggio északi tevékenységéhez hasonló a 15. század első évtizedeiben Aurispa működése, aki így ír: „Emlékszem, hogy Konstantinápolyban szegény görögnek ruhát adtam, hogy kódexeket kapjak tőlük, de ezen nincs mit szégyenlenem és nem is bánom”. Több velencei nemes úr, így Giustiniani, élénken érdeklődött a leletek iránt, hiszen keleti kapcsolatainál fogva a lagúnák városa volt az expedíciók természetes kiindulópontja, s hamarosan a görög kéziratokkal folytatott kereskedés középpontjává fejlődött.

A quattrocento egész tartama alatt nem lankadt a gyűjtő szenvedély, nyomon lehet követni egész Lorenzo de Medici és Poliziano működéséig. A század vége felé nagy feltűnést keltett Bobbio antik kódexeinek a felfedezése, s az egyik olasz szerint ezzel az eseménnyel „fejeződik be a felfedezések hőskora ...” („si chiude l'età eroica delle scoperte”). A felhalmozott kincseket alaposan ki is aknázták, mert a quattrocento a philológiai-történeti kutatás hihetetlen fellendülését jelentette. A humanisták egész sora játszott ebben szerepet, köztük olyan vezető személyiségek, mint Bruni, Valla és Biondo.

Most valósult meg Petrarca terve a nagy nyilvános könyvtár felállítására, amelyet utána Salutati szorgalmazott. Niccoli 1430-ban hagyatékát „a nyilvánosság előtt mindenki hasznára” (in publico a comune utilità di ognuno) hagyta, Cosimo pedig méltó elhelyezéséről gondoskodott az általa alapított S. Marco kolostorban. Cosimo más egyházi intézményeket is gazdagon megajándékozott, de saját házi könyvgyűjteményéről sem feledkezett meg. Ebből a kezdetből fejlődött ki később a Laurenziana, amelyet elsősorban unokája, Lorenzo ápolt és gazdagított. Medici támasza a már említett Poliziano volt és Laskaris, a görög, aki Medici megbízásából kétszer utazott keletre.

Velence mellett Firenze volt a görög szerzők műveinek másik nagy piaca. A Via degli Librai-n helyezkedtek el a kéziratkereskedők nagyszámú személyzetükkel, köztük a legelőkelőbb Bisticci, akinek üzlete az irodalmi világ találkozóhelyéül szolgált. Bisticcinek átfogó bibliográfiai ismeretei voltak, és előkelő vevői számára közelről és távolról egész könyvtárakat hordott össze. Egyszer Cosimo megbízásából 22 hónap alatt 45 másolóval 200 kötetet készíttetett. Az árak nem voltak alacsonyak, különösen, ha ókori művekről volt szó. Ezzel szemben Bisticci a lehető legpontosabb szövegek előállításán fáradozott, és gondoskodott, hogy a leírások, az írásmód, a miniatúradíszítés és a kötés a reneszánsz ízlés minden követelményének megfeleljen.

Legjobb vevőinek egyike volt a nagy könyvbarát, Federigo da Montefeltro, Urbino ura. Állítólag 30 000 dukátot adott ki gyűjteményére és állandóan 30-40 másolót foglalkoztatott. A drága, fényesen kiállított kéziratok új kastélyának külön erre a célra épült helyiségeiben álltak. Federigo arra törekedett, hogy könyvtára a lehetőséghez képest teljes legyen, a tudomány minden ágát felölelje. Ezért leltárakat hozatott idegen könyvtárakból, még Oxfordból is, hogy az esetleges hiányokat megállapítsa. Hogy könyvtára a kutatás céljait szolgálta, azt nemcsak a terem berendezése mutatta (így gondolt a kedvező világítási viszonyokra is), hanem a könyvtáros számára készült és ránk maradt írásos utasítás is. Ez az utasítás előírja, hogy a könyvtáros „Tudós, jó megjelenésű, jó természetű, illedelmes választékos, jó kifejezőképességű” legyen, rendet tartson, katalógusokat készítsen, az állományt minden kártól megőrizze,

de az érdeklődők számára könnyen és kényelmesen hozzáférhetővé tegye s végül a kölcsönzésekről gondos jegyzéket vezessen.

Bisticcihez külföldön is érkeztek megrendelések, így Corvin Mátyás magyar királytól. Amikor Mátyás nápolyi hercegnőt vett nőül, erőteljesen fokozta az országa és az Appennini-félsziget közt fennálló régi kapcsolatokat. Olasz tudósokat és irodalmárokat, művészeket és kézműveseket hívott udvarába, hogy - amint kortársai magasztalólag mondták róla - Pannoniát második Itáliává tegye. (Pannoniam alteram Italiam reddere.) Nagyszerű könyvtára is bizonyítja, milyen nagy volt Itália akkori tudományos és művészi teljesítőképessége. Corvin Mátyás halála után (1490) könyvei szétszóródtak a világ minden részébe, úgy hogy ma Európa legkülönbözőbb könyvtáraiban találhatóak a ritkaságok között.

Ahogy Firenzében és Urbinoban, úgy keletkeztek a könyvtárak a 15. század Itáliájában sok fejedelmi udvarnál; említsük csak meg Nápolyt, Páduát, Ferrarát és Velencét. A nápolyi Arragon-család az új műveltség legnemesebb ápolói közé tartozott, s ezért könyvei iránt is a legszemélyesebb érdeklődést mutatta. Ezzel szemben a Visconti- és Sforza-családok ugyan buzgón gazdagították paviai könyvtárukat (részben hadizsákmányból), de csupán udvartartásuk külső fényét akarták a könyvtárral növelni. A ferrarai könyvtár egyedi jelleget mutat, az ott uralkodó Este-k a reneszánsz műveltség mellett még a lovagi udvari kultúrának is hódoltak. Ennek megfelelő könyvtáruk összetétele, amelyben sok francia kézirat is volt. Végül ami a velencei Marcianat illeti, ez a görög Bessarion alkotása volt, aki bíborosi rangra emelkedett és a humanista körök középpontjában állt. 1468-ban Bessarion túlnyomórészt görög kéziratokból álló gyűjteményét Velencére hagyta, mint a „Kelet és Nyugat közti természetes közvetítőre”. A Marcianat, liberális módon, azonnal hozzáférhetővé tették a közönség számára, de csak a következő évszázad ötvenes éveiben kapta meg végül méltó otthonát Sansovino pompás építményében.

Utoljára hagytuk a quattrocento legnagyobb és legjelentősebb könyvtárát, a Vaticana-t. Az avignoni pápák által összehordott gyűjtemény a nagy szakadás alatt ismét veszendőbe ment. A Rómába visszatérő egyházi fejedelmeknek ismét egészen előlről kellett kezdeniök. 1432 után egy humanista, aki meglátogatta a Vaticanat, azt jelenti: „semmi említésre méltót nem találtam” („nihil omnino memoria dignum inveni”). Így a pápai gyűjtemény tulajdonképpeni megalapítója V. Miklós (1447-1455). Már mint egyszerű pap is „megmagyarázhatatlan szomjúságot” érzett a könyvek iránt (certa inesplicabile sete di libri). Különösen görög kéziratokat hajszolt, gyakran adósságokba is bonyolódott. Barátjához, Bisticcihez hasonlóan a könyv és könyvtár ügyének elsőrangú ismerőjévé fejlődött. Ezért bízta meg Cosimo azzal, szerkesszen egy kánont, milyen művek szükségesek egy szabályszerű könyvtárhoz. A hagyomány szerint ez a kánon mintául szolgált az urbinói és más könyvtárak berendezésénél.

V. Miklós személyében tehát a legnagyobb bibliofil került a pápai székbe. Elődjétől kb. 350 kéziratot vett át, ehhez járult saját magánkönyvtára. Miután az 1450-es jubileumi év tekintélyes pénzüsszegeket hozott, mindenhova ügynököket küldött, el egészen Skandináviáig és távoli keleti helyekre, hogy felkutassák a klasszikus szerzők műveit. Könyvtárosától, Tortellitől támogatva tervbe vette a görög irodalom teljes lefordítását latinra, és erre a célra a tudósok és másolók egész seregét gyűjtötte maga köré. Róma legyen ismét a tudományos és irodalmi élet középpontja! Nagyszabású építési programjában, amely Leo-városrész monumentális átalakítását tervezte, szerepelt egy könyvtár is, „hatalmas és tágas a tudós férfiak közös használatára” („igens et ampla pro communi doctorum virorum commodo”). Miklós azt remélte, hogy nevét Ptolemaeus és Traianus neve mellett emlegetik. Korai halála sok tervének végrehajtását megakadályozta. Mégis 800 latin és 400 görög kéziratot sikerült összegyűjtenie. A Vaticana már ezzel is Itália első könyvtárának rangjára jutott.

IV. Sixtus (1471-1484) tovább folytatta Miklós munkáját, és bizonyos mértékig be is fejezte. Ezt nem annyira személyes közreműködésével érte el, mint inkább azzal, hogy biztosította a szükséges eszközöket, és a humanista Platina személyében kitűnő könyvtárost választott. A kötetek száma ő alatta 3500 fölé emelkedett, s a könyvtár a kor legkitűnőbb művészei által díszített megfelelő helyiségeket is kapott. Egy nyilvános és egy titkos részből állt, az első ismét két részre - a latinra és a görögre - oszlott, a titkos viszont a drágaságok megőrzésére szolgált. Minderről, így felállításról, rendről, katalógusokról, Platina gondoskodott. A könyvtár nyilvános volt és nehézségek nélkül kölcsönzött, ahogyan a fennmaradt naplók ezt bizonyítják. L. Ariosto joggal mondhatta: „a régi könyvek, melyeket Sixtus közhasználatra az egész világból egybegyűjtetett”.

A nyilvános jelleg különbözteti meg a reneszánsz könyvtárat a középkortól. De volt-e még további lényeges különbség a kettő között? A felelet részben igenlő, részben tagadó. A különleges középkori légkör eltűnt. A humanisták és irodalmárok, akik a különböző fejedelmi udvaroknál az ókor mintájára akadémiákba tömörültek, antik szellemben a könyvtárat is a gondolatok kicserélésének és az esztétikai élvezetnek helyül tekintették. Még eleven volt bennük ama heves vágyakozás a görög és római irodalom tiszta forrásai után, amelyet egykor Petrarca hívott életre, bár a trecento lelkesedése nyugodtabb és tisztább tárgyilagosságnak adta át helyét. Mindazonáltal a középkori szerzőket nem zárták ki a könyvtárakból.

V. Miklós könyvtárában békésen megfértek egymás mellett az antik és a humanista, a skolasztikus és a patrisztikus művek. S ez nemcsak a Vaticanara áll így, amely a pápa gyűjteménye volt, hanem ugyanígy a többi nagy intézményre is. Ez a középkori egyetemes jelleg kifejezést nyert a helyiségek képzőművészeti díszítésében is. Késő középkori művészekhez hasonlóan a szabad művészetek és fakultások allegóriáit választotta az urbinói termek freskói számára Melozzo da Forli. Maga Raffaello is úgy díszítette II. Gyula magánkönyvtárát, a híres Stanza della Segnatura-t, hogy „a könyvkatalógus illusztrációját festette meg.”

Ha a reneszánsz könyvtár egyes kötetait vizsgáljuk, ezek lényegesen eltérnek a középkori kéziratoktól. Már fentebb is említettük, hogy Bisticci a díszítésnél alkalmazkodott a korabeli ízléshez. A művek felállítása és elrendezése azonban ugyanaz maradt. A rendszer megváltoztatására nem is volt kényszerítő ok, mert bár az antik és humanista irodalom beáramlásával a kötetek száma emelkedett, de semmiképpen sem annyira, hogy az eddigi módszerek ne feleltek volna meg. A könyvnyomtató műhelyek első alkotásait a bibliofilek - így Montefeltro - elvileg kizárták gyűjteményükből. Csak a század vége felé kezdtek lassan a nyomtatványok beszivárogni. A régi rendszer megőrzéséről tanúskodnak a firenzei St. Marco könyvtár pultjairól szóló elbeszélő források, ezt látjuk a Vaticanat ábrázoló képen, így maradtak fenn a szép korareneszánsz cesenai könyvtárterem odaláncolt kódexeit ábrázoló képek. (A cesenai könyvtárat egyébként 1452-ben Malatesta Novello alapította.) A Michelangelo tervei szerint épített Laurenziana is megtartotta a régi szokást.

Zutphen (Hollandia) könyvtára, amely a cesenaihoz hasonlóan megtartotta eredeti jellegét, azt példázza, hogy a most tárgyalt korszakban a középkori felállítási rendszer még az Alpoktól északra is tovább élt. És hogy is lehetett volna ez másként, hiszen Itália a könyvtárügy fejlődésének élén járt, s Anglia, Franciaország és Németország csak az általa kijelölt úton haladt?

A „rózsák háborújába” bonyolódott Anglia kevés hajlandóságot mutatott az új kultúra ápolására. Azok a kapcsolatok, amelyeket Chaucer hazája és az Appennini-félsziget között megteremtett, nem erősödtek. Humphrey of Gloucester, IV. Henrik király más tekintetben is külön fia, a kivételek közé tartozott. Szorgalmasan tanulmányozta az antik szerzőket, olasz

humanistáktól kölcsönzött kéziratokat és műveiket magának ajánlatta. Meglehetősen gazdag gyűjteménye ajándékozás útján került az oxfordi egyetemi könyvtár birtokába, s ez a körülmény lett a kiindulópontja a Duke Humphrey's Library felépítésének 1488-ban.

Franciaország is az egész 15. század folyamán megőrizte középkori kultúráját. Itt VIII. Károly és XII. Lajos olaszországi hadjáratai voltak korszakalkotó hatásúak. Az első 1495-ben magával vitte Nápolyból Párizsba az Aragóniai könyvtár egy részét. Lajos pedig öt évvel később kifosztotta a paviai Sforza könyvtárat. A könyvtár Blois kastélyába került, amelyet a király egyébként is gazdag könyvnyagggal látott el. A francia arisztokrácia körében akkor már voltak reneszánsz bibliofilek, köztük a legkiválóbb Lajos minisztere, Amboise bíboros. Különös előszeretettel viseltetett az olasz kéziratok iránt, és megvásárolta az aragóniai hagyaték másik részét. De az új szellem csak I. Ferenc alatt bontakozott ki igazán. Ő vitette át a Blois-beli gyűjteményeket kedvenc székhelyére, Fontainebleaubra és ott rendezte be könyvtárát, amely mindenképpen felvette a versenyt olasz mintáival. A könyvtár vezetőjévé (maître de la librairie) a király a nagy filológust és jogászt, Budét nevezte ki. Megfordult nála Laskaris is, akivel már Firenzében találkoztunk és aki most Ferencet látta el görög kéziratokkal, ahogy azelőtt Medicit. Egészen az olasz szellemnek megfelelően, ez a könyvtár is nyitva állt minden érdeklődő számára, sőt maga Ferenc személyesen támogatta az értékes szövegek kikölcsönzését. Nyomtatványok már VIII. Károly óta kerültek a királyi könyvtárba, de még sokáig háttérbe szorultak a kéziratokkal szemben. Jelentős tény volt a francia király által bevezetett kötelezpéldány rendelet. Az újabb kutatások kimutatták, hogy ez az intézkedés a könyvcenzúra kialakításával és a nyomdai privilégiumok adományozásával kapcsolatban történt, amennyiben mindkét rendszabályt arra használták fel a hatóságok, hogy könyvtáraik számára ingyen példányokat szerezzenek. Az új rendszer I. Ferenc rendeletével lépett életbe 1537-1538-ban. Később majd látni fogjuk, hogyan követték példáját más uralkodók, s őt még ma is a kötelezpéldány alkotja a nagy nyilvános könyvtárak állományának legfontosabb gyarapodási forrását. Az olasz quattrocento Németországra lényegesen erősebb és tartósabb hatást gyakorolt, mint Angliára és Franciaországra. Az új irányzat az Alpokon túlrá, a konstanzi és bázeli reformzsinatokkal tört át. Úttörői közé tartoztak a fent említett kéziratvadászok, mindenekelőtt egy jelentős személyiség, Enea Silvio Piccolomini. Az így kialakult német humanizmus azonban sokáig nem szakított a középkori világnézettel, nem tért el a skolasztikától. Egyelőre csak jobb formális műveltségre és az ókori források pontosabb ismeretére törekedtek. Csak lassan hódított tért a támadóbb magatartás. Azt is meg kell említenünk, hogy Németországban nagyobb szerepet kaptak a humanizmus elterjesztésében a polgári körök, mint máshol, amennyiben közvetlenül kapcsolódtak a már korábban említett művelődési törekvésekhez.

Mindennek megfelelően alakult a humanista propaganda hatása a német könyvtárügyre. Az előző fejezetben leírt fellendülés, különösen a városokban, továbbfolytatódott, azzal a különbséggel, hogy az antik, majd az olasz művek a könyvállomány egyre nagyobb százalékát tették ki. Nicolaus Cusanus (†1464) az elsők közé tartozott, akik könyvtárukat megnyitották az új szellem előtt. Cusanus híres egyházfejedelem és eredeti tudós volt, aki az olaszokkal versenyezve gyűjtött klasszikus kéziratokat. Követői közül Gossenbrotot, az augsburgi patríciust említem, továbbá a frank nemes urat, Albrecht von Eyb-et. A nürnbergi városi és egyházi könyvtáraknál jól megfigyelhető, hogyan gyarapodott a nyolcvanas évektől kezdve a klasszikus és a humanista irodalom. Ebben az időben Fülöp, pfalzi választófejedelem heidelbergi udvartartását egészen olasz mintára rendezi be, és szellemi kapcsolatban áll olyan férfiakkal, mint Falberg, Agricola és más hasonló szellemi nagyságok. De míg a fejedelmi könyvtár erősen humanista színezetet öltött, addig az ottani egyetemi könyvtár - ez érvényes a

többi testvérintézményre is - egészen a következő századig megőrizte középkori hagyományait.

A német humanizmus polgári jellegéből következett az a törekvés, hogy a latin és olasz irodalmat fordítások útján tegyék a széles néprétegek számára hozzáférhetővé. Különleges buzgalommal vett részt ezekben a „németesítésekben” (Tütschungen) Nikolaus von Wyle, esslingeni városi írnok. Rokon törekvései voltak Mechthild-nek, a pfalzi hercegnőnek, ki Rottenburgban, özvegyi székhelyén a Neckar mentén, könyvtárat rendezett be, és szorgalmasan gyűjtötte a régebbi német költeményeket.

Időközben Gutenberg találmányát messze földön elterjesztették a német nyomdászok. A 15. és 16. század fordulóján már az egész nyugatot behálózó élénk könyvkereskedelem virágzott. Gyűjtőpontjai közé tartozott Bázél, ahol az északi humanizmus feje, Erasmus - mondhatjuk így - tartotta fenn udvarát és ahol a Sodalitas Basiliensis tömörült. Köreikben szoros együttműködés jött létre a tudomány és a könyvnyomtatás között, amennyiben a humanisták korrektorokként működtek, Gutenberg tanítványai viszont gondoskodtak a klasszikus és humanista művek kiadásáról, élükön Frobeniusszal, „a német nyomdászok fejedelmével”. Bázélből az üzleti és szellemi kapcsolatok számai Lyonba vezettek, mely a nyugat-európai könyvnyomtatás első főhelye, majd Velencébe, mely Aldus Manutius működési területe. Bázélben lakott Sichardus filológus, akinek a régi kolostorokban tett rendszeres látogatásairól - amelyek során kiadványai számára használható alappéldányokat keresett - biztos tudomásunk van. Minket azonban leginkább a könyvnyomtatásnak a könyvtárügy fejlődésére gyakorolt hatása érdekel. Kétféle hatást állapíthatunk meg. Eddig, mint az előző fejezetekben igyekeztünk kimutatni, könyvtár és másológyműhely mindenkor szoros kapcsolatban álltak egymással. Gondoljunk csak a pogány akadémiákra és a keresztény kolostorokra, az ókor, a középkor és még az olasz humanizmus bibliofiljeire is. A 16. század folyamán a könyvkészítés és könyvgyűjtés közti szoros kapcsolat örökre megszűnt. Ez volt a „fekete művészet” első hatása. A második, a könyvtermés erős megduzzadása és ezzel összefüggően eddig ismeretlen könyvtári problémák felmerülése, csak lassan, az idő múlásával kezdett érvényesülni. Most még csak a könyvállomány összetétele változott meg, amennyiben - ahogyan Itáliával és Franciaországgal kapcsolatban láttuk - a kézirat mellé odakerült a nyomtatott mű.

Áll ez a nürnbergi humanista és polihisztor Hartmann Schedel (†1514) könyvtárára is. Gyűjteményének egyik része nagybátyjának, Hermann-nak hagyatékából, másik része itáliai utazásaiból, illetve német kolostorokban tett látogatásaiból származott. Sok szöveget saját kezűleg írt le. De katalógusa a 600 egység között már egyharmad részt nyomtatványt sorol fel. Schedel szerette könyveit szentenciákkal és képecskével díszíteni, szeretett a szerzőkről életrajzi megjegyzéseket beírni. Már egy fiatalabb nemzedékhez tartozott híres honfitársa, Pirckheimer. Ez átfogó műveltségű és kultúrájú ember volt, s az itáliai ember eszményét testesítette meg, csak német polgári árnyalattal. Ex librisének mottója: „Magának és barátainak” (Sibi et amicis) - árulja el, milyen szellemben tartotta kincseket érő könyvtárát, amely többek között a görög Aldina-nyomtatványok teljes sorozatát tartalmazta. Amit Nürnberg számára Pirckheimer, azt jelentette Peutinger Augsburg számára. Könyvtárát a humanisták egyhangúlag magasztalták. Jól rendezett és katalogizált gyűjtemény volt ez, több mint 2100 kötetel, de köztük már csak 170 volt a kézirat.

Mindketten, Pirckheimer és Peutinger is, I. Miksa közeli bizalmasai voltak. I. Miksa a német humanizmus eszményi középpontjává válva, a könyvnyomtatás művészetét is buzgón támogatta. Azonban alaptalanul tulajdonítja neki a bécsi Hofbibliothek megalapítását. A császár még főherceg korában összegyűjtött könyveit, majd apjának hagyatékát és későbbi

szerményeit részben Wiener-Neustadtban, részben Innsbruckban, részben más kastélyokban őriztette. A bécsi gyűjtemény alapjait csak I. Ferdinánd rakta le.

Elsorolhatnánk még sok jelentős humanista könyvtárat. Az akkori Németországban a könyvgyűjtő oly népszerű figura volt, hogy Sebastian Brant szatíráiban (Narrenspiegel) a jellegzetes bolondok közt szerepel. Csak utalunk Reuchlin könyvtárára, amely gazdag volt görög és héber szövegekben, továbbá Beatus Rhenanusnak máig fennmaradt schlettstadti (Sélestat) könyvtárára, végül a sponheimi könyvtárra, melyet Trithemius apát alapított. Cassiodorusszal hasonlították őt össze, mert ő is arra törekedett, hogy a múlt kincseit megmentse az utókor számára. Ő azonban már egy korszaknak a végén állott, míg amaz a kezdetén. Cassiodorus, ahogy korábban elmondottuk, sikerrel létesített kapcsolatot ókor és középkor között, *Vivarium*ában megteremtve a nyugati kolostori könyvtár mintaképét. Trithemius ezzel szemben hiábavalóan kísérletezett azzal, hogy Sponheimben otthonossá tegye a humanizmust. A nagy fáradtsággal és buzgalommal összegyűjtött könyvek utódai alatt gyorsan szétszóródtak. S nem is volt messze az idő, amikor Németországban Sponheim úgy, mint a többi kolostori könyvtár, teljes megsemmisülésre jutott.

A reformáció és a 17. század

A reformáció új korszakot nyitott a könyvtártörténetben. Sok középkori könyvtár ebben a korszakban befejezte életét, viszont sok új is keletkezett. Gyakran megtörtént, hogy a német szerzetesrendek és kolostorok feloszlásakor a sok évszázad alatt buzgón összegyűjtött könyvállományt gondatlanul szétszórták, vagy mint pápista irodalmat megsemmisítették. A legnagyobb pusztítást a forradalmi megmozdulások, így az 1524/25. évi parasztlázadások vitték véghez. Thüringiától le a Majna mentén Odenwaldig és Schwarzwaldig, sőt egészen Svájcig az egyházi könyvtárak súlyos veszteségeket szenvedtek. Több közülük, így a reihardsbrunni, teljesen tönkrement. Hasonló volt a sorsuk a könyvtáraknak a német határokon kívül is, így Franciaországban a hugenotta háborúk idején. Hogy csak egy példát említsünk, 1562-ben Condé katonái elrabolták Fleury kincseit a Loire mentén. De a legrosszabb helyzet Angliában volt. Amikor a harmincas években 800 kolostort és káptalant szekularizáltak, nagyon gondatlanul bántak el a könyvállománnyal. 1550-ben még Oxfordba is megbízottak mentek és az egyetemi könyvtárat olyan tökéletesen kiürítették, hogy röviddel ezután a belső berendezést mint feleslegeset eladták.

Nem hallgathattunk a reformáció pusztító hatásáról, viszont annál inkább hangsúlyoznunk kell építő hatását. Luther levelében „An die Retherren aller Städte deutsches Lands” (Németország összes városainak tanácsosaihoz) 1524-ben ez a fontos mondat áll: „végül gondoljanak arra ... hogy munkát és költséget nem kímélve jó könyvtárakat állítsanak fel különösen a nagy városokban, amelyek képesek ezeket berendezni”. Ebben a szellemben dolgozott Melanchthon, „Germania tanítómestere” („praeceptor Germaniae”) is. Sok vidékkel kapcsolatban könnyű bebizonyítani, hogy nem maradtak a szavaknál és az intelmeknél, hanem ezeket tett is követte. Emlékeztessünk ebben a vonatkozásban Bugenhagen áldásos tevékenységére Észak-Németországban. Az egykori katolikus intézmények könyvállománya volt az alap a berendezendő könyvtárak számára.

Így a 15. századból származó városi könyvtárak mellett számos újabb könyvtár létesült Hamburgban, Nürnbergben és Augsburgban. Esetleg egyházi könyvtárakat alapítottak, de nagyjából az előbbiekkal azonos célokra, így Brémában és Halléban. Sokszor előfordult, hogy egy-egy könyvgyűjtemény egyszerűen minden változtatás nélkül katolikus kézből protestánsba került. Mindehhez jött még a sok új iskolai könyvtár, ezek tekintetében

különösen a szászok tűnnek ki. Az akkor alapított egyetemek, így Königsberg, Helmstedt, Jena és Marburg, talán Leident is ideszámíthatjuk, alapításukkor megkapták a szükséges könyvkészletet; de a már fennálló főiskolák is, például Lipcse, most valódi egyetemi könyvtárhoz jutottak. A katolikus vidéken az ellenreformáció megerősödésével alapítottak új könyvtárakat. A jezsuiták, különösen Canisius, maradandó érdemeket szereztek e téren, amelyek sajnos máig sem találtak összefoglaló méltatásra az idevágó irodalomban.

Mindezek a könyvtárak nyilvánosaknak számítottak, azonban még nem rendelkeztek azokkal a kellékekkel, amelyek az ilyen intézményeket jellemezni szokták. A könyvtárlátogatás rendszeren a kedvezményezettek kis rétegére korlátozódott. A könyvtárigazgatás és a belső szervezet is sok kívánnivalót hagyott hátra. Az állomány gyarapodása teljesen a véletlentől függött, bőkezű adakozók jóakarától. Gutenberg találmánya, a könyvállomány számát évtizedről évtizedre inkább növelte, de csak egész lassan ismerték fel, milyen új feladatok hárulnak ebből a könyvtárakra. Ehhez járult még az a körülmény, hogy a nyilvános intézmények használatát illetően támasztott igényt akkor még lényegesen csökkentette a magángyűjtemények nagy gazdagsága.

Egy meissenai krónikában ezt olvassuk: „Közismert dolog, hogy a legtöbb nemes és polgár otthonában, még ha ezek nem nagyon tudósok is, de mégis legalább írni és olvasni tudnak, szép könyvtárak vannak, amelyek mindenféle jó könyvből, a Szentírásból, kedves és hasznos világi történetekből, orvosi könyvekből és másokból állnak”. Föltehetjük, hogy a tudós bibliofilek száma a városi patricusság körében az előző korszakhoz képest növekedett. Kettő közülük, a Fugger-család tagjai, még tovább is fognak bennünket foglalkoztatni. Még a kézművesek között is úgy elterjedt a könyvgyűjtés öröme, hogy Hans Sachs az ő féltudományos műveiből álló tekintélyes könyvtárával nem volt rendkívüli jelenség. A nemesi családok közül sokról fennmaradt, hogy könyvtáraik néhány ezer könyvet tettek ki. Világosan látszik, hogy a humanizmusból kiinduló törekvések mint egyesültek a kor számára oly fontos vallási érdeklődéssel, hogy széles néprétegeket indítsanak a könyvvel való foglalkozásra.

A 16. században sok kis fejedelem végzett egyetemet és uralkodása alatt is folytatta a tudományokkal való foglalkozást. A könyvtár felállításával udvaruknak is nemesebb fényt kölcsönöztek, ugyanakkor biztosították hivatalnokaik számára az egyre bővülő kormányzási feladatokhoz szükséges könyvmennyiséget. Természetesen hol a magán, hol az állami érdekek kerekedtek felül. Mindenesetre ebben az időben keletkezett számos olyan könyvtár, mely ma is Németország legfontosabb intézményei közé tartozik.

Így Albrecht, porosz herceg, a harmincas években Königsbergben nyilvános palotakönyvtárat és magánkönyvtárat rendezett be. Julius, Braunschweig hercege 1568-ban pedig megvetette Wolfenbüttelben a híres gyűjtemény alapjait. Valamivel korábban alapította Ágost szász választó a drezdai könyvtárat, később pedig Vilmos, Hessen fejedelme a kasselit. Mivel a könyvnyomtatás úgyszólván tömegcikket szállított, most már csak a kötések nyújtottak lehetőséget a személyes fényűzési hajlam kielégítésére. Hogy milyen messzire vezethetett a fényűzés, azt a sokat emlegetett königsbergi Silberbibliothek (Ezüstkönyvtár) mutatja. Rendszeren azonban a bőrkötést részesítették előnyben, amely részben vaknyomással; részben aranyozással készült. A legszebb példányokat a wittenbergi könyvkötők készítették, valamint az Otto Henrik által foglalkoztatott heidelbergiek.

E pfalzi választófejedelemtől így énekelt egy költő: „Minden időben kedvelte a bölcsességet és a művészetet” („Ist auch allzeit gewesen, Weisheit und Kunst geneigt”). Legbensőbb köréhez tartozott a kiváló görög szakértő és bibliofil, Ulrich Fugger. Már Otto Henrik elődjei tekintélyes könyvállományt hordtak össze, ő pedig fáradhatatlan buzgalommal haláláig (1559) gyarapította a könyvtárat. Az öreg rajnai kolostorok, élükön Lorsch-sal, tudnának mesélni erről.

Különösen német kéziratokat gyűjtött. Utódai tovább gyarapították az állományt, így megszerezték Fugger könyvtárát és buzgón kiaknázták a frankfurti piacot. Rendkívül liberálisan kezelték a hozzáférhetőséget, sok tudósnak értékes kódexeket engedtek át szövegkiadás céljaira. Így a Palatina az 1623-ban bekövetkezett katasztrófaig legelőkelőbbnek számított a német könyvtárak között, egész Délnyugat-Németország számára szellemi központként működött.

A könyvtáralapítás és fenntartás nem korlátozódott azonban a protestáns fejedelmekre. A bécsi Hofbibliothek a század végén már 9000 kötetet számlált, ebben 1600 kéziratot; igazgatója a szorgalmas Blotius volt. A bajorországi V. Albrecht alapítványa is ezt mutatja. Albrechtet nem kötötte ugyanaz a bensőséges viszony a művészethez és irodalomhoz, mint pfalzi rokonát, ő a pompát szerette. Ahogy mondták róla, a könyvgyűjtés terén sem akart elmaradni más hatalmasságok udvari fényűzése mögött. A müncheni könyvtár megalapításának tulajdonképpen érdeme azonban Johann Jakob Fuggeré, akit az olaszok Németország leggazdagabb és legtudósabb emberének neveztek (il primo ricco e'l piu dotto di Germania). Családjának szerteágazó üzleti összeköttetéseit görög kéziratok megszerzésére használta föl, megvásárolta ezenkívül Schedel már ismeretes könyvtárát. 1558-ban rábírta Albrechtet, hogy vásárolja meg Widmannstetter, az államférfi és orientalista, kincset érő gyűjteményét. Valamivel később saját könyvtára is a herceg tulajdonába került. Az így összegyűlt 11 000 kötetet az udvar egyik új épületében helyezték el. Később tovább gyarapodott az állomány, különösen I. Miksa alatt, aki maga adott ki egy szervezeti szabályzatot és 1602-ben kinyomatta a görög kéziratok katalógusát. Fia rendelte el a kötelempéldány beszolgáltatását a müncheni könyvtár számára, míg a bécsi könyvtár már hosszabb ideje élvezte ezt az előjogot.

Albrecht hercegnél elsőízben figyelhetjük meg a reneszánsz arisztokratikus köreinél dívó fényűzési- és pompaigényt, a drága és ritka iránt megnyilvánuló szenvedélyt. A következő generációknál ez egyre inkább lényeges jellemvonássá vált. Minden jobb módú hercegi udvarnál volt a könyvtárral kapcsolatban kincstár és ritkasággyűjtemény. 1635-ben egy múzeumokra és könyvtárakra vonatkozó utasítás előírta, hogy a könyvtárteremben legyenek „olyan dolgok, melyekben a tudós ember nemes érdeklődése gyönyörködni szokott, miként az előkelő szellem tulajdon táplálékában” és legyenek „matematikai (csillagászati és természet-tudományos) eszközök, antik érmék és ősidők műveltségének maradványai, a természet és a művészet némely csodái”.

Eddigi vizsgálódásainkat úgy foglalhatjuk össze, hogy Németország a 16. században telítve volt könyvvel. Németország volt akkor a nemzetközi könyvkereskedelem gyűjtőpontja és a frankfurti *Messkatalog* (Vásárkatalógus) a legteljesebb áttekintést adta az európai irodalomról. Német volt Gessner, az orvos és polihisztor, aki 1545-ben kiadott *Bibliotheca universalis* című művével a tudományos bibliográfia alapját megvetette. De Németország nem tudta ezt az elsőbbséget magának tartósan biztosítani. A harmincéves háború katasztrófája okozta az általános hanyatlás és pusztulás mellett, hogy a nyugati nagyhatalmak elfoglalhatták helyét. Ez magyarázza meg azt a tényt, hogy a 17. század legfontosabb és legnagyobb könyvtárai Németország határain kívül találhatók, s hogy az új könyvtártípus, a barokk könyvtár is ott alakult ki.

Az előző fejezetben kimutattuk, hogy a könyvek elhelyezésénél a reneszánsz megmaradt a középkori mintánál, tehát még mindig pultot használt, amelyen a könyvek fekvő és odaláncoltan helyezkedtek el. Minél inkább növelte azonban teljesítményét a nyomda, s ezzel együtt minél inkább nőtt a könyvtárak állománya, annál érezhetőbbé vált az eddigi eljárás alkalmatlan volta. Ezen a téren segítséget egy másik felállítási módszer hozott: a könyveket sorokban, a falak mentén elhelyezett repositóriumokon (polcokon) helyezték el. Amikor a

szükség magával hozta, hogy a polcokat a mennyezetig terjesszék, egy lényeges lépéssel továbbmentek, és behozták a galériákat, amelyek lehetővé tették a felső polcokhoz jutást. De nemcsak gyakorlati szükség kényszerítette ki ezt az újítást, hanem a korabeli ízlés igényeinek is megfelelt. Ugyanis, ahogy felszabadult a terem közepe a könyvektől, alkalom nyílt a ritkaságok és drágaságok elhelyezésére. Így a könyvtár egyre inkább a barokk látványos terem jellegét öltötte fel.

Eddigi tudomásunk szerint II. Fülöp híres építőmestere, Herrera, az elsők között volt, aki falipolcokon oldotta meg következetesen a könyvfelállítást. 1563-1584-ben épült a fenségesen komor Escorial, amelyben a király szerzetesként és tudósként tartózkodott. A könyvtár, személyes felügyelete alatt, rendkívül gyorsan gyarapodott, a legértékesebb gyarapodást de Mendoza államférfi hagyatéka képezte. Montanus könyvtáros különleges rendezési elveket vezetett be benne: az állományt először nyelvek szerint csoportosította, majd elválasztotta a kéziratokat a nyomtatványoktól s végül az egész 64 tárgy szerint osztott csoportba sorolta.

Franciaországban I. Ferenc utódai alatt sem hanyagolták el a Királyi Könyvtárat. Ezek az uralkodók különös fényűzést fejtettek ki a könyvkötések tekintetében. És hála a francia könyvkötőipar magas fejlettségének, a királyi könyvkötők (relieurs du roi) a legmagasabb igényeket is ki tudták elégíteni. Az értékes kéziratok állományát előbb Catarina d' Medici gyűjteménye szaporította, majd Amboise bíboros már említett gyűjteménye. Fontos esemény volt a könyvtárnak Fontainebleauból Párizsba történt szállítása. Ott Rigault könyvtáros lett az igazgató, aki 1622-ben fejezte be az első katalógust.

A belsőleg és külsőleg egyaránt magas színvonal ellenére a Királyi Könyvtárat hamarosan elhomályosította Mazarin bíboros könyvtára. A hatalmas államférfi maga csak annyira érdeklődött a művészet és a tudomány iránt, amennyire az akkoriban szokásos volt, de oldala mellett Gabriel Naudé állt, aki kiváló tudós és ugyanakkor a könyvtárvezető eszményképe volt. 1627-ben jelent meg *Vélemény egy könyvtár létesítése tárgyában* Avis, pour dresser une bibliothèque című műve, amelyben az általános könyvtár tervét vázolta föl. Ez a könyvtár tartalmazza minden tudományágból a legfontosabb könyveket, eredeti nyelven és fordításban, továbbá elsőrangú kommentárokat és kézikönyveket. Naudé állást foglalt az ellen, hogy előnyben részesüljenek a ritkaságok, ugyanazt az elbánást követelte a régi és az újabb irodalom számára, sőt még az eretnek művek beszerzését is kötelezővé tette. Számára a rendezetlen könyvanyag épp oly kevésbé érdeklő meg a könyvtár elnevezést, amint egy csomó ember együtt még nem hadsereg. Legjobb beosztási mód szerinte az, amely „a legkönnyebb, a legtermészetesebb” (la plus facile, la plus naturelle), ez pedig az egyes fakultásokra épül és értelemszerű alcsoportokat tartalmaz. Mindeme javaslataiban az az alapgondolat rejlik, hogy egy gyűjtemény nemcsak tulajdonosának dicsőségét, hanem a társadalom javát is kell, hogy szolgálja.

Miután Naudé 1642-ben Mazarin szolgálatába lépett, alkalma nyílt programja megvalósítására. Minden oldalról özönlöttek az ajándékok. A külföldön tartózkodó tábornokok és diplomaták megbízatásokat kaptak. Maga Naudé is hosszú utazásokat tett Angliában, Flandriában, Németországban és Olaszországban. Végül 40 000 könyvet szerzett meg, minden egyes könyvet gazdagon bőrbe (marocain) kötöttet és a bíboros aranycímerével díszítettet. És míg a Királyi Könyvtár még zárva tartotta kapuit, Mazarin saját könyvtárát megnyitotta mindazok számára, akik ott akartak a tudományokkal foglalkozni (à tous ceux qui y vouloient aller estudier). De ez a világ legszebb és legjobb könyvtára, a nyolcadik világcsoda, ahogy Naudé nevezte, az ötvenes évek elején a Fronde áldozata lett. A könyvtár lefoglalásakor Naudé jajkiáltásba tört ki, mert úgy szerette kezének munkáját, ahogyan az apa egyetlen gyermekét. Amikor azonban szenvedélyes, de büszke hangon tett folyamodványa a parla-

mentnél nem talált meghallgatást, elhagyta eddigi tevékenységének színhelyét és idegenben keresett szolgálatot. Mazarin újra hatalomra jutott, és azonnal megkezdte könyvtárának helyreállítását, de könyvtárosát a hazafelé vezető úton utolérte a halál.

Hogy Naudé pályáját és teljesítményét megértsük, jusson eszünkbe, hogy élete a tudomány új fellendülésével esett egybe, azzal a korszakkal, amelyet olyan nevek fémjeleztek, mint Scaliger és de Thou, Grotius és Hobbes, Galilei és Kepler, Bacon és Descartes. Ebben a korban, azoknál, akik a könyveket nemcsak gyűjtötték, hanem tanulmányozták is, érthetően jelentkezett a szisztematikus elrendezés és a szakavatott vezetés iránti igény, hiszen a könyvállomány nemcsak százakra, nem is ezrekre, hanem tízezrekre ment. Így jutott a gyakorlatilag képzett könyvtárosi hivatás nagy jelentőségre, s ez a jelentőség a következő évszázadok alatt még csak fokozódott. Hogy a fenti esetben a könyvtárosi hivatás zseniális képviselője a legbőkezűbb mecénással találkozott, az a sors kedvező rendelése volt. Naudé kiváló példához szabhatta működését, maga sorolja fel ilyenként a Bodleianat és az Ambrosianat.

Az előbbi Th. Bodley nagyvonalú alkotása volt, aki Erzsébet királynő Angliájának jellegzetes képviselőjeként a gyakorlati, férfias jellemet maga humanista műveltséggel egyesítette. Bodley Oxfordban tanult és tanított, majd diplomáciai szolgálatban az európai kontinens különböző udvaraival is ismeretségbe került. Élete alkonyán azt hitte, hogy önéletrajza elmondja, hogy nem tud jobbat tenni, mint „to set up my staff at the library-door in Oxon”, tehát az évtizedek óta elpusztult egyetemi könyvtárat ismét helyreállítani és a nyilvános használatnak megnyitni. A feladathoz szükséges tulajdonságok: tudományos ismeretek, teljesítőképes pénztárca, tekintélyes barátok és zavartalan szabadidő - hite szerint - mind rendelkezésére állottak. 1598-ban Bodley megtette az alkancellárnak ajánlatát és öt évi munka után, amelynek során sem költséget, sem fáradságot nem kímélt, és minden oldalról készséges támogatásra talált, a könyvtár megnyílt a régi helyiségekben.

Joggal kapta a Bodleiana nevet, hiszen alapítója nem lankadó buzgósággal gondoskodott róla. Rábírta a Stationers' Companyt Londonban, hogy minden újonnan megjelent könyvet ellenszolgáltatás nélkül adjon át a könyvtárnak, saját vagyont pedig végrendeletileg az egyetemre hagyta. Bodley rendelkezése szerint a könyvtár naponta öt órát volt nyitva, de csak a tudományos fokozatot elérték látogathatták szabadon. A könyvek föllállítása alosztás nélkül csoportok szerint történt. Az első nyomtatott katalógus már 1605-ben megjelent, a második 1620-ból a könyvállomány erős gyarapodását mutatta. Ily módon a régi épület hamarosan szűknek is bizonyult. Még Bodley életében építettek hozzá egy kisebb épületet, halálának évében (1613) kezdték el a lényegesen nagyobbat.

Az új épületrészek lépcsős galériákkal voltak ellátva, amelyek a felső könyvespolcokhoz vezettek. Néhány évvel korábban hasonló rendszer lépett életbe az Ambrosianánál. Az Ambrosianat tekinthetjük Bodley műve katolikus ellenpárjának. Federigo Borromeo milánói érsek alakját Manzoni rajzolta meg *I Promessi Sposi* című regényében. Borromeo mindenben követte nagy rokonát és elődjét, Carlot. Maga szorgalmas tudós és termékeny író, azon fáradozott, hogy az új katolikus tudományt biztos alapokra állítsa. Ezt a célt szolgálta könyvtárának megalapítása is. Mivel nem halott szellemek gyűjteményét, hanem sokkal inkább élő munkahelyet akart kialakítani, egy tudósokból álló kollégium tudományos vezetésére bízta a könyvtárat, amelynek saját kiadványait külön nyomdában állították elő. S hogy mindez keretet kapjon, 1603 és 1609 között külön erre a célra épületet állítottak fel. Az Ambrosiana sok ezer könyvet és kéziratot tartalmazott, köztük Bobbio kolostor ritka kincseit és különleges orientáliákat. Rendeltesse, hogy „tanulmányok céljából mindenkinek nyitva álljon” (omnibus studiorum causa pateat).

Rómában, az Angelicában, hasonló szabad szellem uralkodott. Ezt a könyvtárat az ágostonrendi Rocca a 17. század első évtizedében alapította. Ez a szabadság uralkodott a Vaticanában is, ugyanúgy mint a reneszánsz idejében, viszont éles ellentétben a később megvalósított gyakorlattal. Montaigne így ír erről: „Minden nehézség nélkül hozzájutottam a könyvtárhoz, mindenki meglátogathatja és kiveheti, amit akar”. („Je vis la bibliothèque sans nulle difficulté, chacun la voit einsin et en extrait ce qu'il veut”). Ő azonban még nem ismerte V. Sixtus (1585-1590) pompás épületét, amelyet Fontanával emeltetett. A Vaticana vezetését jó kezekre bízták. Vezetői közé tartozott az ismert egyháztörténész, Baronio. Értékes kéziratkatalógusait a Rainaldi testvérek állították össze.

A 17. században sorozatosan új kincsek gyarapították állományát, amelyek közül csak a három legfontosabbat említjük. 1685-ben pápai tulajdonba került az urbinói könyvtár, amelyet egykor, mint tudjuk, Federigo da Montefeltro alapított. Kb. harminc évvel később megvették Krisztina svéd királynő hagyatékát. Ez a különös tudós asszony, akinek Ranke *A pápák történeté*-ben külön fejezetet szentel, Gusztáv Adolf leányaként és utódként buzgón gyűjtötte a könyveket és kéziratokat, s egész nyugtalan élete alatt nem hagyta abba a gyűjtést. Rómába történt átköltözésekor minden kincsét magával vitte. A művelt világban azonban a Palatina megszerzése keltette a legnagyobb feltűnést. Heidelbergnek Tilly csapatai által történt elfoglalása után 1623-ban bajorországi Miksa a pápának ajándékozta a Palatinát, valószínűleg főként politikai okokból. Az átköltöztetés az elképzelhető legnagyobb óvatossággal és gonddal történt. A régi köteteket leválasztották az elszállítás előtt, és zöld pergamentből készült újakkal helyettesítették. Minden kötet könyvbe bejegyezték: „Az elfoglalt Heidelberg könyvtárából vagyok, amelyet zsákmányul ejtett és XV. Gergelynek diadaljelül küldött Bajorország fejedelme, Miksa”. („Sum de bibliotheca quam Heidelbergera capta spolium fecit et Gregorio XV. trophaeum misit Maximilianus dux Bavariae”).

A herceg eljárása sok keserű szemrehányást váltott ki. Nem a történész dolga, hogy az erkölcsi felháborodás kórusába maga is bekapcsolódjék. Éppen maga a könyvtártörténet tanít arra, hogy a könyvtárak Caesartól Napóleontól és még utána is, alkalmas hadizsákmányként szerepeltek. Még veszedelmesebb, nézetem szerint, ha a Palatina elrablását hitviták alkalmával emlegetik. Mert a protestantizmus hőse és megmentője, Gusztáv Adolf, távoli hadjáratai alkalmával gyakran élt maga is hasonló módszerekkel. Mindenfelé tervszerűen kiürítették a könyvtárakat, elsősorban a jezsuita kollégiumokét. Ez történt 1621-ben a keleti-tengeri tartományokban, s 5 évvel később Poroszországban. 1631-ben hasonló sors érte Würzburgot, Erfurtot és Eichsfeldet, Mainzot és Rheingaut, a következő évben Breslaut, Bambergot és Münchent. A király halála után svéd tábormokai buzgón követték példáját. Az ő áldozataik lettek a sziléziai, csehországi és morvaországi könyvtárak. Gusztáv Adolf eljárásának jogosságát jogi úton megerősítette és az így szerzett hadi zsákmányt eszmei célokra fordította. Eszköznek tekintette, amelynek segítségével országának műveltségi színvonalát emelte. Így kerültek szétszórásra Svédország különböző helyeire a könyvek és a kéziratok; a törzsállomány azonban az 1621-ben alapított upsalai egyetemi könyvtárba került.

Mindennél a szenvedő fél Németország volt. Három évtizedig tombolt a háború tartományaiban. S ha a megerősített városok kevesebb anyagi kárt szenvedtek is, mint a nyílt területek, de mindenütt szellemi elszegényedés következett be. A könyvtárak elhurcolása és megsemmisítése nem is volt még a legrosszabb; súlyosabban esett a latba az a körülmény, hogy mind az egyes embereknél, mind a társadalomnál megszakadt a könyvvel való kapcsolat, amely a száz év előtti Németországban olyannyira eleven volt. Ismét fel kellett építeni és újjá kellett teremteni. Mint a legtöbb más területen, úgy a minket érdeklő tárgyban is, a fejedelmek ismerték fel először az idő parancsszavát.

A wolfenbütteli könyvtárat az alapító unokája átengedte a helmstedti egyetemnek. Ágost herceg a régi helyen új, sokkal fényesebb könyvtárat hozott össze. A herceg gondos nevelésben részesült és trónra lépése előtt - mialatt kint dúlt a háború - „Ithakájában” csak a könyvek gyűjtésének és tanulmányozásának élt. 1635-ben trónra jutva, buzgón fáradozott az ország jólétéért. De szabad percei teljesen a Bibliotheca Augusta-é voltak. Évenként 16 000 tallért fordított rá, úgy hogy halálakor 28 000 kötet, ebben 2000 kézirat volt a könyvtár állománya. Jogos büszkeséggel mondta a herceg: „Könyvtárunkat nagy gonddal, súlyos költséggel és fáradsággal nemcsak összegyűjtöttük, hanem hihetetlen sokoldalú munkával olyan jó elrendezést adtunk neki, hogy hozzá hasonló egész Európában is kevés akad.” Saját maga könyvtárosa volt, aki szorgalmas kézzel maga írta katalógusait. A könyvek elrendezésénél nem követte Naudé rendszerét a csoportokkal és alcsoportokkal, hanem a könyvvállományt Oxfordhoz hasonlóan, húsz egyenrangú osztályba sorolta.

A góthai Jámbor Ernő herceget (†1675) a Braunschweigitől eltérő indítók vezették. Ernő egész erejét a háború által elpusztított hercegség újjáépítésére szentelte, mintaszerű közigazgatási szervezetet létesített és olyan buzgó pártfogója volt az egyháznak és az iskolának, hogy a pedagógusok hercegének és a hercegek közt a pedagógusnak nevezték. A könyvtár felállítása nevelési programjának csak egy részét alkotta. A könyvtár állománya a régi gyűjteményből, majd a svéd hadjáratok során hazahozott zsákmányból s végül jelentős mennyiségű vásárlásból állt.

De a honatyai gondoskodás legszebb példáját mégis a nagy választófejedelem, Frigyes Vilmos könyvtáralapítása adja. Jütlandból 1659-ben adta ki az előkészítő utasításokat („csatazaj és diadalmenet között”) („medios inter praeliorum strepitus, victoriarum cursum”). Két évvel később, miután az olivai béke biztosította uralkodását, megtörtént a könyvtár megnyitása. Kolostori kincsek szinte egyáltalán nem álltak rendelkezésre, az előző választófejedelmek öröksége is csekély volt. De személyes adományokból, szilárd jövedelem biztosításával és gazdag ajándékozásokra való buzdítással Frigyes Vilmos fölszaporította könyvtárát 20 000 nyomtatott könyvre és 1600 kézira. Vezetésével a frankfurti professzort, Hendreicht bízta meg, akinek működése ugyan többféle megítélést váltott ki, de mégis katalógusokat készített és száz évig érvényben lévő maradandó rendszert vezetett be. A könyvtár kezdetben a kastély egyik szárnyában állott, ahol azonnal hozzáférhetővé tették a nyilvános használat számára. Röviddel a választófejedelem halála előtt új épületbe kezdtek, de ez csak a földszintig jutott el. Hendreich *Notitia*-i magasztalták Frigyes Vilmos érdemeit a könyvtár létrehozásában, egy másik tudós, a kor áradó stílusában azt írja róla, hogy Alexandria és Pergamon uralkodóinak dicsőségével vetekszik.

Kramm, Heinrich

A humanizmus és a reformáció hatása a német könyvtárakra

A racionalizmus mellett alig van olyan korszak, amelyet erősebben és egyoldalúbban hatna át a szellem, az írás és a könyv mindenhatósága, mint a reneszánszot. Egy korszak, amelynek élő tulajdona az antikvitás, amely a végsőkig temperamentumos, életvidám, könyvimádó, a humanista szójátékok szerelmese (Heinrich von Rantzaus „libris et liberis” szójátékának elsőségét Joachim von Schulenberg ismerte el), és amelyet jól jellemez vaskos képektől hemzsegő szókincse, bőkezűen osztogatott pompázatos titulusaival („Bibliothecae Auctor et Fundator Amplissimus”), „élő” és „kétlábón járó” könyvtárainak tündöklő fényével, „könyvekben tékozlókkal” (helluo librorum) és „könyveket zabálókkal” (homo bibliophagus, bibliophaga), „könyvbolondjaival” (Sebastian Brant), valamint hasonló, a régiektől ellesett és új szavaival.

Nemigen van más korszak, amelyet mind az ösztönös előítélet, mind a beható szakmai kritika annyira vitatna, mint a reneszánszot; a humanisták történelmi teljesítménye, attól függően, hogy az értékelésnél alkotó-produktív vagy receptív-közvetítő értékeket állítanak előtérbe, negatív, vagy pozitív; a mérés tehát a végrehajtott tettek, a toll és a palavessző által inspirált eredmények, az anyagi természetű maradványok (levelek, különféle gyűjteményeknek, különösen az utókornak hátrahagyott könyvtárak) alapján történik.

A német humanizmus azonban, a reneszánsz olaszországi és franciaországi kibontakozásától eltérően, kísérője és ellenlábasa a 15. és 16. századi, a középkori kultúrörökséget magáénak tudó és az új műveltség eszmei és lelki tartalmáért síkra szálló erkölcsi reformmozgalmaknak. E kort éles disszharmóniák, szélsőségek jellemzik: a világ mulandósága és az élet élvezete, konvenció és éntudat, a lelkiüdv féltése, az isteni megismerés extázisa és a humanista tanulmányok enthuziazmusa, a laikus műveltség és tudóskultusz, a hagyatéki rendelkezések felrúgása világi vagy egyházi intézmények javára, az ígélet és annak nem teljesítése. Ez az a ritmus, alaphang, amit a keletkező és pusztuló könyvtárak is visszhangoznak, a könyv, mint a mindennapos teológiai harcok eszköze, a könyv, mint öncél. A könyvtárak áthagyományozódásától függ a mindenkori kutatások állása, valamint az egyetemes történelemre gyakorolt hatásának értékelése. A könyvtáráthagyományozódás leggyakoribb formái a következők:

1. A legtöbb fennálló nyilvános könyvtár saját történetét saját állománya anyagán, az integrált könyvvállományokon vagy pusztán okiratok alapján az alapításig nyomon tudja követni.
2. A már nem létező régebbi nyilvános könyvtárak vendégkönyvtárként beolvadtak egy másik könyvtárba. Történetük vagy közvetlen (okiratszerű bizonyítékok) vagy közvetett (levélváltás, költemények stb.) módon ismert. Ugyanez érvényes az ún. korporációs könyvtárak közül azokra, amelyek mint kolostori, iskolai, városi tanácsai könyvtárak teljesen vagy részben zárva voltak a közhasználat előtt.
3. Régi magánkönyvtárak létre nagyrészt közvetett (szóban vagy írásban áthagyományozott anyagokból, mai magán, vagy nyilvános könyvtárak rekonstrukciójából, árverési katalógusokból, antikváriumi könyvesboltok anyagából stb.), kisebb részben pedig közvetlen módon következethetünk.

a) Egy régi magángyűjtemény teljes (illetve csaknem teljes) állománya megőrződött egy fennálló magán- vagy nyilvános könyvtárban. Példa: Beatus Rhenanus könyvtára (Sélestadt, Schlettstadt).

b) A régi könyvtár a szélrózsa minden irányába szétszóródott. Kedvező tájékozódási pontok (a tulajdonosra, vagy a keletkezési helyre utaló jegyek, ex librisek, egyéb bejegyzések) segítségével akár több intézet (könyvtár, antikvárium, archívum) állományából is közel eredeti formájában rekonstruálható. A rekonstrukciót teljes- vagy részleges könyvlisták támogatják. Példa (erős megszorítással): Rotterdami Erasmus könyvtára.

c) A régi könyvtár nem maradt fenn. A teljes áttekintést és a történeti értékelést megközelítően teljes egészében pótolják a hiányos feljegyzések, a kölcsönzési listák, de legfőképpen az archívumok irataiban fennmaradt teljes leltárjegyzékek alapján. Ez a könyvtártípus a korai időkben gyakori. Fontos információkkal szolgál az eszmei áramlatokról, ugyanakkor sok speciális kérdésben cserben hagy. Példa: Adolf von Glauburg (Frankfurt am Main) és Jakob Spiegel (Sélestat, Schlettstadt) katalógusa.

d) Egy régi (megszűnt) könyvtár csupán neve, vagy jegyzetekben, levelekben, költeményekben előforduló néhány utalás alapján ismert. Példa: az osztrák nemesember Gundaker von Starhemberg könyvtára, melyről Georg Calaminus írt dicsőítő költeményt.

e) Egy régi könyvtárból egyetlen könyv, néhány kötet, illetve a könyvtár egyes részei megmenekültek, teljes képet azonban még kerülő úton (levéltári emlékek, képek, feliratok alapján történő kiegészítések) sem nyerhetünk. Példa: Luther, Paracelsus, Ulrich von Hutten stb. könyvtára.

Jelen munka azonban nem azt tűzte ki célul, hogy a régi könyvek fennmaradási módjairól teljes tipológiával szolgáljon. A forráshasználat valamennyi primér formájának (kéziratok és nyomtatott katalógusok, levéltári dokumentumok felhasználása, életrajzi írások, kötés- és betűtípusok, ex librisek stb. vizsgálata), a másod és harmadkézből vett információknak, valamint az olyan kérdéses dolgoknak mint amilyenek a festmények kimerítő feldolgozása (egy 1575-ös festményen Volcher Coiter anatómus egy többek között Hippocrates, Galenos, Avicenna, Vesalius műveit tartalmazó könyvespolc előtt dolgozik), egy szélesen megalapozott könyvtártörténet alapjainak lerakását jelentené. A tipológiához hasonlóan a vizsgálódások köréből ki fogunk zárni egy másik témát is, bár ez utóbbit alkalomadtán érinteni fogjuk: a könyvtárállomány, kiváltképp annak látogatottsága valamint a látogatók és kölcsönzők érdeklődési köre, kiaknázható a kortörténet, illetve a kortörténeti részproblémák megvilágítására (ahogy azt pl. a Jénai Egyetemi Könyvtár gazdag anyaga, vagy a reformációs nyomtatványok teljessége a zwickau-i városi iskola könyvtárában megengedi). Még ha a közvetlen út többször járhatatlan is - a schmalkaldeni ún. Luther-szobácska könyvtárát sokáig valami titokzatos izgalom lengte körül, ami azonban nem Luther olvasmányműveltségének megismerhetőségét tette lehetővé -, levéltári iratok alapján mégis több részlet tisztázható (Luther és Melanchthon a wittenbergi könyvtárban). Az ilyen típusú kutatás a teológiai rendszerezők (Matthias Flacius Illyricus) és a humanista tudósok esetében (a kéziratkutató J. Sichardus és az általa használt könyvtárak) valószínűleg könnyebb, mint gyakorló lelkészek körében.

A fenti módszertani meglátások mögött a Milkau által felállított és később többször megfogalmazott könyvtár-ideál áll: a könyvtár, belső szerkezetének valamennyi alegysége monografikusan feldolgozott, gyűjtő és kisugárzó szellemi központ, amely állandó kölcsönhatásban van az oktatási rendszerrel, a kolostorokkal, az iskolákkal, a főiskolákkal és egyetemekkel, a hercegi udvarokkal, az irodalmi körökkel, egyes személyekkel és társaságokkal. Képletesen szólva olyan ez, mint az ember és könyv közti állandó pulzáló kapcsolat, a szisztolé és diasztolé.

Az esetek többségében azonban a jelzett szempontok az anyag hiányossága miatt nem vezetnek eredményre, így a vizsgálat során időben egymástól távol eső tényeket kell egymás mellé helyezni (Hildebrandt, Wittenbergi Kastély- és Egyetemi Könyvtár). Lépünk tovább és tegyük fel, hogy az rendházak és kolostorok, a hercegek és nemesek, az egyetemek és iskolák, a városok, a polgárok, a városi és a vidéki magánszemélyek könyvtára méltó feldolgozást nyer - a vidéki magántulajdonban levő könyvtárak feldolgozása például Tirolban jól halad előre. Ebben az esetben elgondolható lenne egy olyan módszer, amely néhány, teljes részletességgel leírt könyvtártípust előtérbe állítva, minden egyéb gyűjteményt a történeti fejlődés és az egyedi jellegzetességek óvatos mérlegelésével e típusokhoz képest határoz meg. Egy ilyen eljárás azonban, ha rutinszerűen alkalmazzák, könnyen ellaposodhat; a dedukcióba való menekülés csak bizonyos esetekben jelent megoldást.

Nagyobb sikerrel járunk, ha egy másik oldalról közelítjük meg a problémát. Képzelnünk el két egymást érintő kört, az egyes személyek életrajzának és az intézmények történetének körét. Ezeket egységesen egy két részből álló műveltségfogalom alapján írjuk le. A műveltség egyrészt a múlt és a jövő valamennyi kultúrájának összessége, másrészt anyagi értelemben az egyének és az intézmények által alkotott dolog, amely egy könyvtárban testet öltve kettős értelmezést igényel: (1) saját törvényei alapján fejlődik, melyek megértése szakembert kíván; (2) a szellemi fejlődés ritmusát követi, még akkor is, ha az utókor számára a könyvtár befogadó és kisugárzó szerepéből sokszor csak a kéreg látható, vagyis a napi gyakorlat, a könyvbeszerzés, a kölcsönzés, a veszteség, a csere stb. Hogy ez a kettősség már a reneszánsz óta - még ha nem is fogalmazták meg világosan - „benne volt a levegőben”, a „könyvtár” szó szinonimáival és átvitt értelmű használatával bizonyítható.

A források milyensége miatt az előbbi módszer, mint már említettük, az egyes esetekben túl gyakran eredménytelen. Aventinus, a nagy bajor történész hagyatékában az intéző nem több, mint 150 könyvet számlált. Ahol azonban lehetőségünk van arra, hogy egy bizonyos magántulajdon helyett a vizsgálat tárgyául tetszőleges, vagy átlagos könyvtárat válasszunk, arra kell törekednünk, hogy egy és ugyanazon személy, vagy két, illetve több generáción végzett vizsgálatainkkal tipológiai következtetésekhez jussunk. Például a szakműveltségnek általános műveltség felé történő haladásáról: Marcus Beck (1539) alsóausztriai kancellár jogi szakkönyvtárat állított össze, melyet fia, Hieronymus teológiai, orvosi, természettudományi és humán irányba bővített. Több nemesi könyvtár elemzése alapján ugyanígy vizsgálható egy szűkebb terület műveltségi szerkezete egy rövidebb időtartamon belül. Például a protestáns nemesség ellenreformációtól való fenyegetettségéről tanúskodnak a Liebhard és Roman von Palaus testvérek kisebb gyűjteményei a Palaus kastélyban, ugyanúgy, mint a Neidegger családnak a Chiusa d'Isarco melletti angeri várában található bibliotékája.

Ha a fenti műveltség-meghatározásunkat az egyházi közösségek könyvtárait is ki akarjuk terjeszteni, munkamódszerünk állandó veszélynek lesz kitéve. Scylla és Charybdis között kell eveznünk. Egyrészt a bizonytalanság sziklája (mekkora a vezetők befolyása), másrészt a kharybdis (mekkora szerepet játszik a külső hatás). Vegyük például a Wesel menti St. Martinban lévő jelentős kolostort. A rendkívül gazdag könyvtárban előnyben részesítették a prédikációkat, a bibliakommentárokat, a dogmatikus írásokat a tulajdonképpeni erkölcs-nemesítő írásokkal és szentek életéről szóló legendákkal szemben. Vajon mi következik mindebből a misztika és a humanizmus közti feszültségre, a kolostor rektorainak kezdeményezésére, a holland középkori misztikusok vagy esetleg münsterlandi anabaptista látnokok befolyására vonatkozóan? Hisz a humanizmus nem csupán szellemi jelenség, hanem társadalomlélektani, azaz önmagában fejlődő világi gondolkodási folyamat is, amely a társadalmi átrendeződéssel párhuzamosan zajlott. Ez utóbbi kapcsán nem elsősorban a mellékhatásokra, például a nürnbergi vagy ulmi statutumok (Felix Fabri, Konrad Celtis)

öntömjénezésére kell gondolnunk. Amíg nem áll rendelkezésünkre egy összefoglaló munka a német humanizmus történetéről, nem alkothatunk végérvényes értékítéletet, addig ezen vizsgálódások is csupán szerény adalékot jelentenek.

A reneszánszról alkotott elcsépelet tézisek közül egy sem homályosítja el annyira látásunk, mint „az individuum előtérbe kerül” tétel félreértése. A németországi kép azonban egy kicsit más: a reneszánsz az ember teljesítménye, tulajdona. Neve örökérvényűségének érzése azonban összefonódik a középkor közösségi szellemével, ez él tovább Rehdiger wroclawi (Breslau), Jakob Sturm strassburgi, Vadianus szent galleni vagy Bongars berni könyvtárában. A nyilvános könyvtár előtt volt a magánkönyvtár, az előtt pedig a gyűjtő és rendszerező ember áll, minden bibliofil erősségével és gyengéjével. Hogy a személyiség német ideálja a maga erkölcsi és intézményekben megtestesült hatalmakhoz való kötöttségében milyen nagy mértékben eltér az olasz vagy francia reneszánsz ideáljától legvilágosabban, ha nem is a legmeggyőzőbben egy ezidáig kevésbé kutatott területtel bizonyítható: a bibliofil nők példájával.

Egy olasz Isabella d'Este-vel (Gonzaga), vagy olyan könyvbarát francia asszonyokkal, mint Louise de Savoie (1476-1532), Marguarite d'Angoulême (1492-1549), Diana de Poitiers (1499-1566), Catherine Medici (1519-1589), szemben nálunk szerényebb, a könyvet nem esztétikai öncélként tekintő nőket találunk: Margarethe Karteuserin, aki felújította a nürnbergi Szent Katalin kolostor könyvtárát, Charitas Pirckheimer (akinek állítólag rendkívül gazdag könyvtára volt), vagy Margarethe von Anhalt hercegnő, Ernst von Anhalt-Dessau herceg felesége, Podgyebrád György király unokája, aki Cochläus és Mensing katolikus hitvitázók által támogatott vallási-irodalmi érdeklődést tanúsít. Valamennyien, függetlenül attól, hogy megmaradtak-e katolikusoknak, vagy felvették az új vallást (mint Anna von Sachsen), igazolják választott címünk „korszakalkotó erők: humanizmus és reformáció” helyességét, a német humanizmusnak a szellem és a lélek reformjára egyaránt kiterjedő igényét.

Igazságot kell szolgáltatnunk azonban a munkánk során felhasznált módszereknek is. Kötetünk végcéljának - hozzájárulás a könyvtárak anyagi és eszmei előfeltételei tisztázásához - nehézsége abban áll, hogy a könyvekre közvetetten és közvetve ható erők hatása a vizsgált korban annyira összefonódik, hogy a kutató csak hiányos, hipotetikus, valószínűsítő kijelentéseket tehet. Közvetlen ismeretek szűkösségét (levéltári források) jóval meghaladja a dolgokról alkotott közvetett tudásunk: a kolostori és egyetemi reformok kisugárzása, az állami felségjog megalapozása, az antik-klasszikus és olasz-reneszánsz könyvtári szemlélet átvétele; az állami kancelláriák és a városi jegyzői hivatalok retorikakönyvei és iratgyűjteményei egyenesen szárnyakat adtak tulajdonosaiknak, az ulmi H. Neithartnak, a braunschweigi Gerwin von Hamelnek és más városi írnokoknak és titkároknak, hogy a gyakran maguk által is tapasztalt hiányt enyhítsék.

Feladatunk természete módszertanilag megköveteli, hogy az eldönthetetlen kérdéseknél belső visszafogottságot, és a megfogalmazás során óvatosságot tanúsítsunk. Nagy mennyiségű anyagot dolgozzunk fel erőszaktétel nélkül, felfedjük a fő szálakat, anélkül, hogy az egyes könyvtárak ábrázolásának szemléletességén csorba esnék, a sok építőkőből és töredékből egészset alkossunk. Hiszen módszerünk éppen abban áll, hogy nagy hosszmetszetek segítségével felrajzoljuk egy könyvtár időbeli fejlődését, és méginkább abban, hogy a lehető legtöbb könyvtár jellemzőiről és sorsának alakulásáról rajzolt széles keresztmetszetek segítségével olyan törvényszerűségeket állapítsunk meg, ami teret ad a mellékformáknak, a kivételeknek és a véletleneknek. Reméljük továbbá, hogy ez a kép megállja helyét az összefüggések helyességének kritikai felülvizsgálata során is.

Nem kétséges, hogy e módszer előnyei és hátrányai kiegyenlítik egymást. Előfordulhat ugyanis - különösen ott, ahol a kezdetek homályba vesznek, s felderítésük egy lépésről lépésre haladó speciális kutatási módszert igényelne - hogy egy, vagy néhány kevésbé figyelemre méltó könyvtárról alkotott összbenyomásunk nem eléggé szemléletes. Ezt a hátrányt teljes egészében ellensúlyozzák az összehasonlító fejlődéstörténeti szemléletből származó előnyök, persze csupán akkor, ha a kutatás nem fullad tisztán külső analógiák felrajzolásába. Ha összekapcsoljuk az azonos generációhoz tartozó, gyűjtőszendvedélyükben azonos irányultságú Hermann Schedelt (Vergilius, Terentius, Cicero, Lactancius, Petrarca és Boccaccio szövegeit tartalmazó kivonatgyűjtemény) L. Meuting és Gossembrot augsburgi céhesmesterekkel, valamint Schedel és Johannes Pirckheimer, Gossembrot és S. Meisterlin cserekapcsolatát, amely másolásra átengedett könyvekre is kiterjedt, hasonló egyetemi tanulmányaikat - Thomas Pirckheimer 1433-ban Heinrich Rottall, Hermann Schedellel, Lorenz Blumenauval együtt a lipcsei egyetemen tanult -, az olasz mintalevelek és a klasszikus idézetek kivonatgyűjteményeivel kapcsolatban tanúsított azonos módszertani álláspontjukat és végül azt a naivitást, ahogy a skolasztikát humanista eszmékkel párosítják össze (leghatásosabban Gossembrot), azt mondhatjuk, hogy valamennyien ugyanannak a szellemiségnek, az olasz reneszánsznak és a német korai humanizmusnak a gyermekei. Bizonyítják annak a módszertani eljárásnak az értékeit, mely időbeli egybeesésekkel, a más szülőhazában vagy a „választott hazában” élők összekapcsolhatóságával dolgozik. Gondolunk itt például azokra a poroszokra és sziléziaiakra, akiket délre száműztek, mint pl. Lorenz Blumenau, vagy Johannes Roth.

A rokon jelenségeket mutató felszín azonban nem ébreszthet bennünk kétségeket a motivációk különbségéről: más dolog az, ha a Münchenben élő bajor választófejedelem, IV. Albert a regensburgi domonkos kolostornak 43 héber-arámi kéziratot ajándékoz (katalogizálásukat Petrus Nigri végzi, aki zsidóellenességét éppúgy nem rejti véka alá, mint sokrétű, a polémia szolgálatában álló nyelvismeretét), és más, ha a Johannes Böhm ulmi héber könyvtára magához vonzza Reuchlint, Pellicanust stb., vagy ha a nyelvi megértésre törekvésről vagy vitakedvről, egyszerűen a korral való lépéstartás vágyáról van szó. Könyvünk a kor három nyelvideáljának - középkori katolikusok, humanista, reformátor (protestáns) - eltérő értékeléséből kiindulva a műveltségprobléma tárgyalásáig jut el.

A formától a tartalom felé haladva azonban csak nagyobb időszakosok, több generáción át fennálló könyvgyűjtemények történetében választott korszakunk határáig (kb. 1618) felvett hosszmetsetek tudják azt bebizonyítani, hogy az általunk adott cím „a humanizmus és a reformáció hatása” nem elégedhet meg - mint ahogy azt sokan gondolhatják - a reformáció egy szakaszának tárgyalásával, például a Luther téziseinek kiszögelésétől Melanchthon haláláig tartó időszakokkal. Nem egy későbbi kor által összehasonlításhoz kínált mérték, hanem az anyag a maga hozzáférhetetlenségében nem kellő árnyaltságában az, ami miatt a könyvtárak adatai többet árulnak el, mint a vak sors.

Témánkat tekintve tehát ez a két szellemi áramlat - humanizmus és reformáció - az, ami megszabja vizsgálatunk térbeli határait. Minél behatóbban tekintjük a tájakra tagolt német nyelvterület egészének műveltségföldrajzi vonatkozásait, annál inkább középpontba kell állítani a humanizmus és a reformáció gyújtópontjait. Vagyis Felső- és Közép-Németországot. A könyvtörténeten belül ténylegesen létező kapcsolatoknak bizonyára csekély hányada, a könyvtárak között létező kapcsolatoknak ugyancsak elenyésző része rekonstruálható. Kivéve persze, ha a rekonstrukciót megrendelésre készült kiadói katalógusok, a küldeménylisták, a megrendelő levelek segítik. Mint például Georg Röer, a wittenbergi teológus és a zwickaui Stephan Roth közötti levélváltás. A kéziratexport viszonylag könnyen nyomon követhető. A lübecki kéziratok és felsőoktatás nyomai Erfurtba vezetnek. Az egy nagyobb egyéniséghez

fűződő nyomdai termékek megítélése egy kisebb területen belül jobban ki van téve tévítéleteknek, a hibás keltezésnek és általánosításoknak; ha megfigyeljük például Rotterdami Erasmus írásainak és szövegkiadásainak felső-rajnai megjelenését - ahogy azok generációk során, freiburgi professzorok, egyetemisták és az egyetemen kapcsolatban álló személyek révén elterjednek, hogy utána részben közvetlenül, részben egyetemi kollégiumokon, később főképp jezsuita és domonkos kolostorokon keresztül visszaáramoljanak az egyetemre -, valamint a szomszédos könyvtárakban napjainkban is fellelhető Erasmus-kiadványok számát (Freiburg: 361, Basel: 275, Strassburg: 261), jobb híján csak bizonytalan, közelítő értékekhez juthatunk. A jövőbeni kutatások a nyomdászat és a könyvkereskedelem, vagy talán a gazdaság- és családtörténeti vizsgálódások során remélhetőleg pontosabb eredményekhez jutunk.

A szűkebb német kultúrterületeken belül arra kell törekednünk, hogy ne egyes darabok (kézirat és könyv), hanem egyes gyűjtemények leírásával, s ahol lehetséges, nagyobb összefüggésekbe sorolásával foglalkozzunk. A keleti, nyugati, északi és déli határterületeken a külföld megtermékenyítő hatásának, valamint a külföldtől való szellemi elhatárolódásnak a felvázolása egyaránt fontos. Ezek a hatások időben és intenzitásban eltérőek, s ezek az eltérések abból adódnak, hogy a könyvtári-, illetve az oktatási rendszer hol befogadónak, hol inkább kisugárzónak tekinthető. Nyugaton egyenletesen érezhető volt a francia kulturális hatás, a korai humanizmus idején erősebben, mikor a pfalzi választófejedelem francia vagy frankofil rokonsága révén irodalmi eszmék is hatottak, majd ismét erősebben akkor, mikor III. Frigyes (1559-1576) áttért a kálvinista hitre. Különösen tanulságosak a heidelbergi Palatina sorsdöntő évei, amikor egy levél szerint (1666) Henri de la Tour d'Auvergne francia marsall menedékjogot ajánl De Bouillon hercegnek (1555-1623), a hugenották egyik legerősebb vezérének, Turenne apjának sedani erődítményében, ott, ahová akadémiát és könyvtárat is telepített, és amelyet még unokaöccse, a pfalzi V. Frigyes is látogatott tanulmányai miatt. Kelet felé a német műveltség továbbadása folyik. Egyrészt a koloniális tengerparti vonal mentén (tünet értékűek Johann Meilof greifswaldi professzor Livlandról készített feljegyzései), másrészt a reformáció kezdetétől Wittenbergből kiindulva, ezt tanúsítják a rigai könyvgyűjtemények, például Jakob Battus, az első szuperintendens gyűjteménye. Ezekkel az összefüggésekkel későbbiekben nem kívánunk foglalkozni.

Csak annyit jegyzünk meg még röviden, hogy a német műveltség észak- és délkeleti elágazásait soha nem távolságban, hanem személyiségekben kell mérnünk. Rigában korábban jelent meg reformáció, mint Hamburgban vagy Lübeckben; David Hilchen humanista államférfi révén. Hilchen, aki megszervezte az államigazgatás reformját, nyomdát, könyvkereskedést és könyvtárat alapított, humanista nevét Rostockban Caseliustól, műveltségét délnyugati egyetemeken szerezte.

Bárhol is húzzuk meg az össznémet kultúrterület határát - hogy a német humanizmus a krakkói egyetemre gyakorolt hatását Johannes Rhagius-Aesticampianus (Sommerfeld) hátrahagyott könyvei alapján próbáljuk-e megválaszolni, vagy a külföldi egyetemeken levő német támaszpontokat keressük, mint ahogy például az orleans-i Német Nemzeti Könyvtár a nagy, de kevésbé tisztességes jogászra, Giphaniusra (van Giffen) vezethető vissza (1560, 1565, 1567), vagy hogy ideszámítjuk-e a zárt német telepterületeket (Erdély) is - egy bizonyos: a határok kérdését nem politikai (dinasztikus, birodalmi körzetek), nem is egyházi (egyházkerületi), s nem hangsúlyozottan törzsi határkritériumok szabják meg, hanem az irodalmi nyelv belső mérőőnjá, amennyiben a tudós latin használatának leple alatt nem lépett fel valamiféle kozmopolita elmosódás, amihez e határ mellett elő, természetesen kétnyelvű népeknek semmi köze. Itt van például a brixeni kanonokkal és nyomdással, Donatius Faetius-szal egy nemzetségből származó segédlelkész, Johann Fätz, akinek németségét

Bozenben kétségbe vonták, az olaszországi Perginében pedig jó katolikus német könyvtára (bibliakiadások, Eck, Nausea, Augustinus, Erasmus, Dietenberger, Hoffmeister stb.) keltett feltűnést.

A besorolások kapcsán nem ajánljuk azokat a részvizsgálatokat, amelyek például az életutat szülővárosra, iskolavárosokra, működési városokra osztja fel; a könyvek sokszor nem a tulajdonos utolsó, hanem első hazájába kerülnek. Egy egész sor német könyvtáros származására utaló adataiból - gondoljunk csak Hugo Blotiusra, Felix König-Polyphemre, Jakob Thysiusra, Johann von Geldernre, Johann von Fuchtere, Janus Gruterre, Johannes Lonaeus Bosciusra - kiolvasható a Német-Római Birodalom kultúrája és Németalföld között létező folyamatos és kölcsönös kapcsolat. Amennyiben ezek a megfontolások az általános történelem részét képezik, állandó kontrollként szolgál és gyakran ráirányítja a figyelmet azokra a pontokra, ahol a könyves kultúra adós marad a közvetlen válasszal. Nem szükséges messze elkalandoznunk, elég utalnunk arra, hogy egykoron a belső német ellentmondások, a műveltségben mutatkozó szakadás és a vallási szakadék mélyebb és áthidalhatatlanabb volt, mint a birodalom magja és a határterületek közti feszültség.

Adam, Wolfgang
Magánkönyvtárak a 17. és 18. században
Kutatási jelentés (1975-1988)

I. A vizsgálat tárgya és módszere

A hetvenes évek közepe óta az elmúlt korszakok magánkézben lévő könyveinek rendszerezése és értékelése a könyvtártörténet és a történeti olvasó kutatás szempontjából egyre inkább középpontba került. A hagyományosan szervezet- és intézménytörténeti orientáltságú német könyvtártörténetírás növekvő figyelmet szentelt azoknak a nyilvános gyűjteményekbe integrálódott egyedi állományoknak, amelyeknek provenienciája ellenőrizhető. A könyvtulajdon és az olvasói magatartás elemzésének nagy lendületet adtak a recepciókutatás módszertani vitái is.

A Szövetségi Köztársaság több pontján folytattak kutatásokat, miközben a „histoire du livre” témában végzett társadalom- és mentalitástörténeti francia kutatások idevágó jelentős eredményeit is feldolgozták. Az első eredményeket már jelentős számban publikálták a konferenciák és kollokviumok kiadványaiban; az utóbbi években monográfiák sora jelent meg a privát könyvtulajdonról és ennek a 17. és 18. században betöltött társadalomtörténeti, kultúrtörténeti és irodalomtörténeti jelentőségéről. Nem utolsósorban azonban a nagyobb kiállításokra készült, többnyire mintaszerűen kidolgozott katalógusok dokumentálták a gyűjtők és könyvtárak portréit.

A munka eme fázisában az a célja e kutatási jelentésnek, amely az 1975-től 1988-ig terjedő időszakot öleli fel, hogy áttekintést nyújtson a különböző módszertani kezdeményezésekről, valamint megvizsgálja ezek hatékonyságát. Elsősorban azokat a tanulmányokat vizsgáljuk meg részletesebben, amelyek világosan felismerhetőek a jelenlegi kutatás bizonyos tendenciái.

Ésszerűnek tűnik először a magánkézben lévő könyvek áthagyományozódási formáit ismertetni, és csak azután a tulajdonos szociális helyzete és szakmai-társadalmi kompetenciája alapján differenciálódott magánkönyvtárak különböző változatait bemutatni. Ennek az osztályozásnak az egyedüli célja az anyag strukturálása, nem igényli a magánkönyvtárak tipizálását. Egy ilyen, állandó és változó elemek komplex rendszerén nyugvó tipológia tervezete kívánatos lenne, ezt azonban szükségszerűen olyan széles körű empirikus vizsgálatoknak kell megelőzniük, amelyek nagy része még előttünk áll, s amelyek nagysága és tudományelméleti követelménye a különböző szakterületek interdiszciplináris együttműködését igényli. Az irodalomtudósoknak és könyvtártörténészeknek a társadalomtörténet és a statisztika területén jelenleg mutatkozó módszertani dilettantizmusa nem szolgálja az ügyet, még kevésbé, ha olyan szintéziseket hoznak, amelyek csak néhány megfigyelésre támaszkodnak. Olyan részlettanulmányokra van szükség, amelyek az anyagot ellenőrizhetően dokumentálják, és ezáltal olyan megalapozott rendszerezésre készítetnek, amely a kor művelődés- és társadalomtörténeti hátterébe illeszkedik.

Ehhez már most sikeres tanulmányok állnak rendelkezésünkre, amelyek javaslatait a jelentés utolsó részébe vettük fel, ahol is egy könyvtártörténeti koncepciót fejlesztettünk ki, amely az irodalomtörténet részének is tekinthető. A mannheimi Nemzeti Színház intendánsának, Wolfgang Heribert von Dalberg magánkönyvtárának a kutatás által még nem értékelt

katalógusa nyomán célszerű a történeti könyvállomány példányonkénti interpretációs lehetőségeinek bemutatása. A befejezést egy speciális bibliográfia képezi, amely tartalmazza majd az alapvetően újabb kutatások eredményeit, valamint áttekintést nyújt a németországi és a szomszédos országokban található magánkönyvtárak kutatásáról. A magánkönyvtár terminus olyan könyvgyűjteményt jelent, amelynek keletkezése és ebből adódóan bővítése is adott személy vagy személyek kezdeményezésére vezethető vissza, akik viszont semmiképp sincsenek intézményes kapcsolatban egymással. Ezeknek a magánkönyvtáraknak az állománya döntően a tulajdonos vagy a tulajdonosok ízlését, illetve választási preferenciáját mutatja. A gyűjtő (ritkábban a gyűjtők) egyéni kezdeményezései jelentik a döntő kritériumot a magánkönyvtárak önálló típusának kialakítására, amely mögött más egyéb körülmények háttérbe szorulnak. Így például a könyvmegőrzés nyilvános intézményeibe (többnyire országos, állami és egyetemi könyvtárakba, illetve levéltárakba) történő későbbi integrációjának kérdéseivel, valamint a könyvekhez való hozzájutás később kialakult akadálytalanságával ezek osztályozó szempontjai szerint ehelyütt nem foglalkozunk. A szó előtagjával, a „priváttal” tehát egy könyvgyűjteménynek nem a jelenlegi jogi státuszát definiáljuk. A szó etimológiai eredetének megfelelően a latin „privatus”-ból a melléknévi jelző a könyvgyűjtemény létesítésének független, önmagáért való voltát hangsúlyozza; mindenféle modern jelentésárnyalat, amely bizonyos életvitelt illetve államhoz való viszonyt feltételez és amely nem felel meg a 17. és 18. század történelmi valóságának, ki van zárva.

Elvileg minden társadalmi réteg tagja könyvekhez juthat. Mindenesetre az eszmei és anyagi feltételekben való részesedés (mint az olvasási kompetencia és a könyvvásárláshoz szükséges pénzügyi lehetőségek) nagyon behatárolja a szóba jöhető személyek körét, és eminensen jelzi a könyvtártulajdonosok csoportjának társadalmi összetételét. E körülmények alapján a 17. és 18. századi magánkönyvtárak túlnyomó részt a nemesség, a papság, az udvari hivatalnokok, a városi polgárok, tudósok és tisztek tulajdonában találhatók, míg a kézművesek, napszámosok, cselédek, közönséges katonák és parasztok ritkán vagy majdnem soha sem jelennek meg nagyobb könyvgyűjtemények tulajdonosaiként. Ez az általános megállapítás azonban hely és idő szerint is differenciálható. A történelmi olvasó kutatás elsőrendű fontosságú feladataihoz tartozik a regionális és időbeli különbségek figyelembe vétele a magánkönyvtárak történetének vizsgálatakor.

II. A magánkönyvtárak áthagyományozódási formái és forrástípusai

1. Áthagyományozódott állományok

Egyáltalán nem olyan ritka az áthagyományozódásnak az az ideális formája, amikor a magánkönyvtár az eredeti keletkezési- és gyűjtőhelyén maradt. A Rainer Gruenter által vezetett wuppertáli „Arbeitsstelle 18. Jahrhundert” kutatás a mai Nordrhein-Westfália tartományban még létező nemesi könyvtárakkal foglalkozott. Az 1984 októberében Wolfenbüttelben tartott „Privatbibliotheken der frühen Neuzeit” (Koraújkorai magánkönyvtárak) című konferencián Rainer Gruenter arról beszélt, hogy a magánkönyvtárak nehezen hozzáférhetők, s hogy az állományok katalógizálása gyakorta elégtelen.

A wuppertáli munkacsoport több olyan tanulmánya áll rendelkezésünkre, amelyek még feltáratlan könyvtárakkal foglalkoznak. Monika Lengelsen a padeborni érsekségből származó Ferdinand von Fürstenberg idejéből gyűjtött anyagot, Heinke Wunderlich a Dyck kastélyban található salm-reifferscheidi könyvtár állományait értékelte ki, amelynek témája az ancien

regime végi nemesi nevelés. Renate Schusky külön monográfiát szentelt a rhedai bentheim-tecklenburgi fejedelmi könyvtárnak.

Mindenekelőtt Dél-Németországban található még számos kastélykönyvtár „in situ”: a frank nemesség könyvtulajdonát Eva Pleticha dokumentálta gazdag anyagot felhasználó tanulmányában, Rainer Gruenter a babenhausi Fugger-könyvtár állományát a nemesi és hercegnevelési irodalom példányai után kutatva nézte át. A szerző többször referált Wolfenbüttelben a hohlenlohi Langenburg kastély könyvtáráról, és rámutatott annak fontos szerepére a 17. század második felében kialakított irodalmi centrum szempontjából.

A még eredeti helyükön megőrzött magánkönyvtárak mellett beszélhetünk a nyilvános könyvtárakba és archívumokba évszázadok alatt integrálódott állományok áthagyományozódási formáiról, amelyek keletkezése egyéni kezdeményezéseknek köszönhető. Néha az egykori magángyűjtemények az utódintézmények olvasótermeiben vagy raktáraiban vannak elzárva. Ez a könyvtártörténészek számára előnyös forma mindenesetre nem általános, a kutatóknak gyakran idő- és energiabrázó egyéni kutatások árán, a régi állománykatalógusok segítségével kell a köteteket egybegyűjteni. Nem ritkán még ezzel a fontos segítséggel sem számolhatunk egy szétszóródott könyvtár rekonstrukciójánál, úgy hogy csak a kötések módja, az exlibris formája vagy a tulajdonos bejegyzései alapján állítható vissza a könyvtár hajdani állapota.

Walther Gephard „Speciális állományok a német könyvtárakban” című áttekintése a kutatás számára nagyon hasznos információkat nyújt a nyilvános könyvtárakba került egykori gyűjteményekről. Az állományok szisztematikus leírását ígéri Bernhard Fabian „Handbuch der historischen Buchbestände in der Bundesrepublik Deutschland und in Berlin (West)” (Az NSzK és Nyugat-Berlin könyvtárainak történeti állománya) című műve, amely a következő években fog megjelenni.

Egyes intézmények, mint például a wolfenbütteli Herzog August Könyvtár számára már olyan, tudományosan is jól megalapozott munkák állnak rendelkezésünkre, amelyekből a könyvtártörténet áthagyományozódási módjai is felismerhetőek. Maria von Katte több tanulmányban már megrajzolta a braunschweig-lüneburgi August herceg, gyűjtő és könyvtérő portréját, Werner Arnold a braunschweig-lüneburgi Ludwig Rudolph herceg könyvtulajdonát ismertető írásában egy észak-németországi fejedelmi könyvtárat mutatott be, és egy bizarr személyiségnek szentelték a „Barocke Sammellust” című kiállítást, amely a braunschweig-lüneburgi Ferdinánd Albrecht herceg könyvtárának és műcsarnokának kincseire hívja fel figyelmünket.

Különösen sok olyan könyvgyűjteményt ismerünk, amelyek tudósoktól származnak, és később nyilvános könyvtárakba kerültek. Így a humanista Melchior Goldast von Haiminsfeld könyvtára „a régi brémai városi és állami könyvtár legértékesebb alapállománya”, egyúttal a mai egyetemi könyvtárnak is az. A hamburgi Állami- és Egyetemi Könyvtár a tudósok magángyűjteményeiből származó olyan értékes állományokkal rendelkezik, melyeket egy 1979-ben megrendezett jubileumi kiállításon mutattak be. A lüneburgi tanács könyvtára és a wolfenbütteli Herzog August Könyvtár Hermann Conring magánkönyvtárából őriz példányokat. A jezsuita François-Joseph-Terasse Desbillons gyűjteményével valóságos kincset őriz a Mannheimi Egyetemi Könyvtár. Georg Friedrich Brande nagyszerű magánkönyvtára az oldenburgi Országos Könyvtár állományába került. Gabriele Crusius, aki erről a gyűjteményről már többször tudósított, a hannoveri udvari tanácsos könyvtulajdonával és olvasói magatartásával foglalkozó monográfiát készít elő. E tanács feladatköréhez a göttingeni egyetem igazgatása is hozzátartozott. Barbara Tiemann tanulmányának köszönhetően sokat

tudunk Otto Friedrich Butendach lelkész magánkönyvtáráról, amely a lübecki református templom gyülekezeti termében kapott helyet.

Az oxfordi, cambridgei, londoni és etoni nagy könyvtárakba integrálódott nemesi könyvtárak és a tudósoktól származó egykori állományok példaszerű feldolgozása az angliai könyvtárkutatás egyik szakterülete. David John McKitterik Sir Thomas Knyvett of Ashwellthorpe (1539 körül-1618) könyvtárát, amely 1715-ben mint John Moore Ely-i érsek híres gyűjteményének része a Cambridgei Egyetemi Könyvtárba került, gondos elemzésnek vetette alá oly módon, hogy világosan körvonalazta azt az intellektuális környezetet, amelyben a 17. század kezdetén a country gentry tagjai mozogtak. A katalógus kiértékelésének magas színvonaláról tanúskodik Colin G. C. Tite tanulmánya, amely a Cottonian Könyvtárat mutatja be. A Bodleian Könyvtár egykori munkatársának könyvgyűjteményét Stanley Gillam mutatja be, Robert Birley pedig John Reynold 1751-ben az Eton College könyvtárára hagyott könyvtárának feldolgozásával azt bizonyítja, hogy a ritka szövegdokumentumok megőrzése szempontjából mekkora a tudományos könyvgyűjtemények jelentősége. Ezeknek a létező állományoknak felbecsülhetetlen előnye, hogy a könyv, mint tárgy még hozzáférhető. A borítók és az exlibris kialakítása, az esetleg bekötött előfizetési listák, a tulajdonos kéziratos feljegyzései, aláhúzások, olvasói nyomok, jegyzetek (amelyek az olvasottak kommentálásáig is elmennek és néha az olvasási folyamatot is datálják), vagy a könyvbe tett jegyzetelt cédulák, mindezek az egyes példányokon kimutatható dokumentumok az individuális olvasási magatartás kutatása szempontjából - ha sikerül őket egyértelműen besorolni - elsőrangú források lehetnek.

Mindenesetre nem lebecsülendők azok a nehézségek, amelyek a használók nyomainak azonosításánál merülnek fel. A komoly margináliák további archivális vizsgálatokat igényelnek, kéziratok, levelek, naplók, önéletrajzi ábrázolások stb. segítségével. És még akkor is, ha régi katalógusok állnak rendelkezésünkre, a több generáción keresztül gyarapodott könyvtárak esetében szinte lehetetlen egy bizonyos gyűjtő könyvtulajdonát elkülöníteni.

2. A magánkönyvtárak részben vagy egészében elveszett állományainak forrásai és bizonyítékai

A ma már nem létező vagy csak töredékeiben áthagyományozódott magánkönyvtárak állományai mindenekelőtt három forrásműfajt dokumentálnak: az árverési katalógust, az állománykatalógust és a hagyatéki leltárt. Mind a három forma külön előnyökkel rendelkezik, de az értékelés tárgyspecifikus problémáit is eredményezik.

A forrásinterpretációk kérdéseinek 1982-ben Wolfenbüttelben Reinhard Wittmann vezetésével egy külön kollokviumot szenteltek. Paul Raabe „Könyvtárkatalógusok mint könyvtörténeti források” című cikkében az aukciókatalógusokat „a 17. és 18. század magánkönyvtárainak legfőbb forrásaiként” említi. Hála Hans Dieter Gebauer alapos tanulmányának, a német nyelvterületen már jól vagyunk informálva az árverés keletkezéséről, kiterjedéséről, és gyakorlatáról. Az árverésnek Hollandiából átvett formája csak a 17. század második felében jelenik meg a birodalomban, de azután a könyvárusítás különösen kedvelt formájává válik. A 17. és 18. században az aukciókatalógusokat nem elsősorban a megőrzés, vagy a tudomány szempontjaiból, hanem sokkal inkább gazdasági érdekek miatt vezették: a könyveket el kellett adni, mégpedig lehetőleg magas áron. Itt találkoztak az eladók és az örökösök érdekei, akik számára az elhunyt családapa könyvtárának eladása gyakran az egyetlen lehetőséget jelentette a család szociális helyzetének biztosítására. Abban a nem ritka esetben azonban, ha az eladási árak is fel vannak tüntetve, az aukciókatalógus a könyvpiackutatás fontos forrásává válhat.

Az ilyen aukciókon szokásos sietségből adódóan az árverési katalógusokban szereplő bibliográfiai adatok gyakran nem teljesek és rövidítettek. Néha az árverező más provenienciájú könyveket is a többihez csatol, és azok a gyűjtemények, amelyek árverésre kerülnek (mint Herder esetében, amikor a család az aukció előtt a számára fontos könyveket kiválogathatta) nem tükrözik a magánkönyvtár teljes anyagát. A dolog természetéből következik, hogy többnyire csak minőségi és mennyiségi szempontból jelentős gyűjtemények kerülnek árverésre. Átfogó és értékes könyvtulajdon a 17. és a 18. században csak a nemesség, a tudósok és a kereskedők magánkönyvtáraiban található. Ez egy származás, gazdasági helyzet és műveltség alapján megkülönböztetett társadalmi réteg, amelynek a könyvhöz való viszonya dokumentálható; de a középső és alsóbb társadalmi rétegek könyvtulajdonára, olvasói magatartására vonatkozó kérdésekre, melyek az irodalomszociológusokat nem kevésbé érdeklik, ritkán adnak az aukciókatalógusok kielégítő választ.

Marie-Pierre Dion tanulmánya Emmanuel de Croy herceg (1718-1784) személyiségéről és könyvtáráról szemléletesen bizonyítja, milyen meggyőző eredményekhez vezethet a társadalomtörténet és a könyvtártörténet találkozása optimális források és a metodikai eszközök biztos kezelése esetén. A könyvbarát, az olvasó és a szerző részletgazdag figurája, aki mint Franciaország marsallja tündökletes katonai pályát futott be, képezi a központját a „fény századában” élő francia nemesség széles ecsetvonásokkal felrajzolt kultúrtörténetének.

A könyvek bemutatása nagyon különböző. A jegyzékek többségénél természetesen a régi polconkénti illetve szekrényenkénti elrendezést tartják meg, a régi fakultás-séma és a könyvek formája alapján történő szisztematikus tagolásokkal találkozhatunk. A különböző rendszerezési elvek gyakran úgy összekapcsolódnak, hogy a tárgycsoportok szerinti osztályozás ismét a könyv nagysága szerint differenciálódik.

Mindenekelőtt a kívánt teljesség és rendszerezés tekintetében különbözik egy könyvtár állománykatalógusa az árverési katalógustól. A könyvtári katalógust a könyvek és azok optimális használata érdekében hozzák létre. Ennek kompozíciója egy kor tudomány-szemléletének sokatmondó forrásává válhat. Nem ritkán a nagy könyvtárak tulajdonosai állítják össze legszakszerűbben a katalógusokat.

Itt a híres gyűjtőkre, Georg Friedrich Brandes-ra és Otto Friedrich Butendach-ra kell gondolnunk, akik könyvleltárukat munkaeszköznek tekintették, és hála sok kézírásos bejegyzésüknek, szinte kimeríthetetlen tudományos kompendiumot hagytak hátra az utókornak. Ha a források helyzete ilyen kedvező, a könyvleltár információs értékét tekintve jelentősebb, mint az árverezési katalógus.

A wolfenbütteli kollokviumon egyetértettek ezeknek a jegyzékeknek a különleges rangját illetően, melyeket Reinhard Wittmann találóan így határozott meg: „A nyilvános és a magánkönyvtárak állománykatalógusai kétségtelenül királyi utat kínálnak az olvasás, az olvasói szokások, és az olvasmányok típusainak időbeli, társadalmi és területi egységekként differenciált társadalomtörténeti kutatása számára.” Mindenesetre ennek a királyi útnak is megvannak a maga buktatói, mint Paul Raabe egy másik helyen megjegyezte. Azt, hogy kik, és milyen intenzitással olvasták a dokumentált könyveket, nehezen tudjuk megállapítani. Egyes kötetek vagy állományegységek eredetének meghatározása néha leküzdhetetlen nehézségekkel jár, ha nem számolhatunk könyvszerzésre, számlákra, ügynökökkel való levelezésekre, költségjegyzékekre vonatkozó további forrásokkal.

Az aukció- vagy állománykatalógusok többnyire egyéni kezdeményezésből jöttek létre, a hagyatéki jegyzékek viszont jogi aktusnak köszönhetik létüket. A jogilag előírt állomány-felvételek különösen megbízható társadalomtörténeti forrásként tüntetik fel a hagyatéki

jegyzékeket. Mindenekelőtt a francia kutatás (itt megemlítenénk Jean Quéniant és Michel Marion alapvető tanulmányait) szolgált a „halál utáni jegyzékek” következetes kiértékelése által differenciált és igazolható eredményekkel, amelyekhez fogható német összefoglalások még nem születtek. A hagyatéki inventáriumok és Franciaországban a forradalom elkobzási katalógusai (nagy számban történt megőrzésüknek köszönhetően) alkalmasak a kiértékelésre, és pótolhatatlan értéket képviselnek a mentalitástörténet számára. Rolf Reichard a jelenleg sajnos már divatszóvá inflálódott fogalmat egy olyan terminusra pontosította, amely „az individuális és a kollektív kapcsolódási pontjait” jelöli, és rámutatott ennek a kutatási iránynak a lehetőségeire és hatáira. Az inventáriumok esetében az olvasás társadalomtörténeti forrásainak jelentőségénél, és a szakmai kihasználás problémáikánál Günther Berger cikkére utalnánk. De a hagyatéki jegyzékek is csak korlátozott források: a félreértelmességek elkerülése érdekében mindig számításba kell venni azt, hogy a végrendeleteket és a hagyatéki inventáriumokat rendszerint már idősebb emberek halálakor készítik, akik könyvgyűjtőként az irodalmi piac mozgásait gyakran már nem veszik figyelembe. Ez a tény magyarázza a túlóregedés különös jelenségét, amely a „halál utáni inventáriumok” által megőrzött állományokon az aktuális irodalmi színpadhoz viszonyítva megfigyelhető. Az inventáriumba való felvételnél a közjegyzők a jó állapotban lévő és pompásan kidolgozott kötetekre figyeltek, a fűzött vagy rossz állapotban lévő példányokat csak *en bloc* inventálják, ha egyáltalán erre sor került. Ebben az esetben a könyvtártörténet e műfajának forrásértéke súlyosan korlátozódik. Néha a szemérmes örökösök válogatták ki a tiltott könyveket, vagy maguk a regisztrált könyvek adatai olyan hiányosak és felületesek, hogy csak kevéssé járulnak hozzá a könyv és tulajdonos viszonyának ismeretéhez.

3. A magánkönyvtárak leírásai és irodalmi forrásai

Az állományleltároknak, árverési katalógusoknak, és hagyatéki inventáriumoknak ehhez, a fent említett megszorítások ellenére egészében megbízható anyagbázisához jön még a forrásszövegek egy további csoportja, amely finom kutatási eszköztárat követel. Ide tartoznak a régi könyvtári vezetők, mint Hirsching „Kísérlet Németország nevezetes könyvtárainak bemutatására” című műve, amelyek néha még régi állományok hajdani kiállítását is dokumentálják.

A kortárs útleírások fontos információkat tartalmaznak. A 17. században és a 18. század elején gyakorlott két utazási típus, a nemesi kavalierstour és a peregrinatio academica, majdnem mindig többé-kevésbé részletesen ábrázolja az Európa híres könyvtáraiba tett látogatást. A levelekben, naplókban és önéletrajzi feljegyzésekben található helyek szisztematikus felvétele, továbbá ezek módszertanilag megfelelő interpretációja (amely a modern műfajkutatás eredményeit is tartalmazza) a 17. és 18. századi könyvállomány terjesztéséről való ismereteink nagy mértékű bővítését ígéri. Teljesen külön témát képeznek a magánkönyvtárak említései és az ezekhez kapcsolódó olvasmányok a fikcionális szövegekben, mint Goethe *Werther*-jében vagy Karl Philipp Moritz Anton *Reiser*-ében. Ezek a könyvek, amelyek a költői szövegek önálló utalási rendszerében gyakran kulcsfunkciót töltenek be, bájos fénytörésben verik vissza a történelmi-tapasztalati világban igazolható olvasói szokásokat vagy olvasmánydivatokat.

A társadalmi rétegek önértelmezése és az olvasmányjavaslatok segítségével elérni kívánt irányítási mechanizmusok szempontjából nagyon tanulságosak az ideális könyvtárak, amelyek a nevelési traktátusokban vagy az olvasói útmutatókban egy bizonyos réteget céloznak meg, és amelyek jelentős hatást gyakorolhatnak magánkönyvtárak létesítésére. Így nyújt annak a fiktív

könyvtárak az analízise, amelyek létesítését az udvari nevelői irodalomban ajánlják a fiatal nemesnek, lényegi betekintést a 17. és a 18. század nemesi nevelélméletének ideológiájába. Gerhard Sauder a heinzmanni „Hölgykönyvtár” tervezetének interpretációjában az ilyen kánonok felállításában „az olvasónevelés didaktikus célkitűzésének” a szándékára mutatott rá, és a 18. század utóévtizedében élő képzeletkönyvtár izgalmas tárgykomplexumának Raymond Trousson nézett utána a düsseldorfi kollokviumra írt „Buch und Sammler” (A könyv és gyűjtője) című cikkében.

Ezek a szilárd irodalmi hagyományokon nyugvó és műfaji kötöttségek által meghatározott említések megbízhatóságuk tekintetében biztosan nem hasonlíthatók össze az archiváliákkal: ezeknek a dokumentumoknak az értéke sokkal inkább a kor intellektuális és művelődéstörténeti klímájának rekonstrukcióját segítheti, amelyben az elmúlt korok valóságos könyvtulajdona értelmezhető.

III. A magánkönyvtárak újabb kutatásainak témái és tendenciái

1. L'histoire du livre (a könyv története)

Az „histoire du livre” kifejezett célja az egyéni könyvtulajdon egy kornak, illetve egy területnek a társadalom- és mentalitástörténeti kontextusába való rögzítése. A legújabb tanulmányok egyikében, Charles-Nicolas d' Oultremont lüttichi hercegprímás magánkönyvtárának vizsgálatakor Daniel Jozic szemléletesen ismerteti a választott eljárást.

Egy terület, egy kor vagy egy közeg szellemi életének megismerése és az új álláspontok fenntartásokkal történő megítélése érdekében a 17. és a 18. század gondolkodásával foglalkozó történészek a nyilvános- és magánkönyvtárak jegyzékeit elemezték.

A franciaországi könyvtártörténet intenzív kutatásának köszönhetően a magánkönyvtárak térképén már elsősorban ismert tartományok vannak. Az 1750 és 1759 közötti párizsi helyzetről Michel Marion tanulmánya informál, amely egészen meglepő eredményekhez vezet, hiszen hogyan értékelhetnénk máshogyan Daniel Roche összefoglalását az előszóban: „A párizsiak kevés könyvének száma elmarad a keleti vidékekéitől (...)” Marion *Halál utáni inventáriumok* című vizsgálata módszertanilag nézve kiegészíti a francia könyvtárkutatás klasszikus művét, Daniel Mornetnek a magánkönyvtárak árverési katalógusaival foglalkozó elemzését. A fő forrás részletes elemzését megelőzi a társadalmi és intellektuális környezet egyenesen példaszerű rekonstrukciója. Külön fejezet tájékoztat a könyv helyzetéről a párizsi társadalomban az ancien regime ideje alatt. A magánkönyvtárakat - a tulajdonosok társadalmi státusza és foglalkozása szerint felsorakoztatva - nem izoláltan vizsgálja, hanem az általános könyvellátási viszonyokat és az irodalom megoszlását is figyelembe véve. Egy párizsi könyvtárakról készült kimutatás pedig kinos precizitással jegyzi az ilyen gyűjtemények nyitvatartási idejét.

A hagyatéki inventáriumok forrásanyagát különböző szempontok szerint vizsgálják. Marion több egymást kiegészítő metszetet készít, amelyek egyre differenciáltabb megállapításokhoz vezetnek. Így a makroanalízisnél három rendszerezési kategória között tesz különbséget: „az adminisztrációs keret: a lakóhely, a mindennapi élet kerete: az egyházközség” és „a szakmai-társadalmi szituáció hierarchiája”. A hagyatéki jegyzékek egyes forrásműfajaira való kizárólagos koncentráció miatt néhány adat kétségtelenül túljegyzett és nem is mindig reprezentatív. Így az újabban megjelent könyvek hiánya jórészt a „halál utáni jegyzékek” az elhunyt

életkorától függően eltérő mértékben korlátozott forrásértékével magyarázható, és a végső megjegyzés csak a kiértékelt inventáriumokra érvényes, nem tekinthető a 18. század közepén Párizsban uralkodó viszonyok általános jellemzésének:

„Semmi Franciaország külpolitikájáról; semmi a vallásos janzenistákról (...) majdnem semmi a filozófiai szellemről, hacsak nem egy utalás a *Törvények szellemére* és egy-egy idézet néha az Enciklopédiából; szoros értelemben véve majdnem semmi az irodalmi aktualitásokról. Voltaire a legtöbbet idézett szerző; egyébként semmi sem sejteti a jezsuiták kiűzését, sem pedig Rousseau sikerét, ugyancsak semmi - kivéve Vauban értekezését a tizedről - az adórendszer változását. Mindez azt az érzetet kelti, mintha a párizsiak könyvtárakat minden történelmi körülményt figyelmen kívül hagyva rendeznék be.”

Jean Quéniart „Kultúra és polgári társadalom a 18. században Franciaország keleti területein” című monumentális művében a könyvtulajdon és az olvasói magatartás vizsgálatához biztos adatok sűrű hálóját kínálja, amely mint háttér kiválóan alkalmas összehasonlító tanulmányokra. A szerző kizárólag publikálatlan levéltári anyagokra támaszkodva elemzi a képzés színvonalát kilenc nyugat-franciaországi városban. Angers, Brest, Caen, Le Mans, Nantes, Quimper, Rennes, Rouen és Saint Malo voltak a kiválasztott városok. Quéniart először más koncepcióktól elhatárolódva tömören definiálja a kultúráról alkotott fogalmát, melynek módszertani perspektívája minden kultúrtörténeti kutatás számára hasznos lehet.

Így leszűkítve a kultúra nem egy civilizáció összessége, és nem csupán egy kisebbség luxusa. Mindent magába foglal, ami a rend, sőt tágabb értelemben a mentalitás szellemében, az individuumnak bizonyos szabadságot ad - illuzórikusat vagy reálisat (döntések vagy cselekedetek alapján) - továbbá lehetővé teszi az egyén számára a társadalmi felemelkedést vagy a menekülést, röviden, egy olyan kellemes eszköz, amely az embert jobban felvértezi arra, hogy a kínálkozó helyzetekhez alkalmazkodjon és hogy választ találjon azokra a kérdésekre, amelyeket a világ tesz fel neki.

Az ilyen magas igények teljesítése megbízható forrásalapot követel. Quéniart ezt az első kötetben nyújtja azáltal, hogy bemutatja a kilenc város eltérő társadalmi struktúráját. Eközben, ami az olvasást, iskolák és egyetemek fejlődését illeti, fontos anyaggal járul hozzá Franciaország forradalom előtti állapotának ismeretéhez.

Az „emberek és könyveik” központi fejezetében a magánkézben lévő könyvállományok és a városi lakosság olvasói magatartásának részletgazdag panorámája körvonalazódik, a lakóhelyek és a tulajdonos társadalmi rangja szerint csoportosítva. Eközben Quéniartnak sikerül az alsó és a középső társadalmi rétegek olvasása és a könyvterjesztés két faktorának közös tényezőit meggyőző forrásanyaggal igazolni. Nem meglepő a két folyamat többé-kevésbé szinkron lefolyása. Jelentősek ezenfelül az egymáshoz közel fekvő városok közötti különbségek. Lakosságának különleges szerkezete és intézményi felszereltsége miatt Rouen mindig a legelőkelőbb helyet foglalja el, míg Brestben, Nantesban, és Quimperben középszerű intellektuális és kulturális klíma a domináns. A munka döntő eredménye mégis egy szélesebb érvényű és általános stagnálásnak a megállapítása az ancien regime vége körül, amely az „alphabetisation” és a „diffusion du livre” (könyvterjesztés) mindkét lényeges területén kiválóan látható.

A 17. és 18. század magánkönyvtáraihoz hasonlóan érdekesítő speciális tanulmányok állnak rendelkezésünkre még Dijon, Lyon és Grenoble városokról, továbbá Bretagne és Provence történelmi tájairól. Ha Monique Cubells „A Felvilágosodás Provence-ban. Ais országgyűlési képviselő a 18. században” című művében ábrázolásának vezérlő szándékát ismerteti: „Megkísértem saját vaskos, élő valójában ezt a sokszor kegyetlen, ragyogó, szubtilis, mindig

mozgásban lévő 18. századot visszaadni, ezt az eltűnt világot, amely hozzájárult az itteni mindennapos érzékenység kialakításához.”

Így e cél elérésének érdekében a provençe-i magánkönyvtárak dokumentációjához nyúl vissza. A szerző nyíltan beszél a forrásinterpretáció problémáiról: a 28 inventárium viszonylag csekély számú, de a század végére az adatoknak tárgyilag meg nem alapozott koncentrációjával találkozunk, bizonyos állományok túltreprezentálódtak, és ismert az egyes könyvek azonosításának problémája. Mindezek ellenére ezek az eredmények más stúdiumokkal összehasonlítva érdekesnek bizonyulnak. A vallásos irodalom általánosan feltételezett visszaszorulása a felvilágosodás kori könyvtárakban Monique Cubbels értékelése szerint nem igazolható. Összehasonlításra alkalmas egyéb kutatásokkal egyeznek viszont a következő megfigyelések: a 18. századi francia nemesi könyvtárakban a történeti könyvek dominálnak, a tulajdonos szakmai orientáltságát tükrözi a speciális állományok kialakításának tendenciája, a nem francia költészet a szomszédos országok nyelvén alacsony számban képviselteti magát. A korai klasszicizmus és az érzelmesség angol írói csak fordításban jelennek meg, a német irodalmat egyedül csak a Franciaországban nagyrabecsült Salomon Gessner képviseli.

Az forrásbázisnak a szerző által beismert korlátozottsága majd egy tipológia elkészítésénél bosszulja meg magát. Monique Cubbels négy típust különböztet meg: „A jogászok speciális könyvtárát, a kegyességi könyvtárát, az irodalomtörténeti könyvtárát és a felvilágosodás korának könyvtárát,” de alapjában véve nem nyújt többet, mint többé-kevésbé véletlenszerűen áthagyományozódott állományok tartalmi-tematikus jellemzését.

A régi Európa legjobban kutatott területeihez tartozik az ancien regime Franciaországa mellett a volt Habsburg-Németalföld. Mind kézikönyv jellegű áttekintő cikkek (mint Bernard Desmaeles „A brüsszeli nemesség olvasmányai a 18. században” című értekezése), mind alapos részlettanulmányok informálnak a könyvgyűjtemények nagyságáról és felépítéséről, valamint tulajdonosaik kitüntetett olvasmányairól. Claude Sorgeloos a vezető elit pompás könyvtáraitra specializálódott. Tollából lényeg- és információgazdag vizsgálatok állnak rendelkezésünkre Charles de Lorraine herceg, a vidék általános kormányzójának magánkönyvtáráról, továbbá Comte Charles de Cobenzl teljhatalmú miniszter és felesége, Comtesse Marie-Therese de Palfy könyvgyűjteményéről. Sorgenloos megvizsgálta Patrice Mac Neny és Patrice-François de Neny könyvtárait is különös tekintettel az állományokra, ezenfelül megjelentetett egy tanulmányt tíz vidéki vezető politikai személyiség könyvtáraiban található gazdasági művekről. Egészen világosan érzékelhető a fiziokraták jelenléte az analizált állományokban, a rendelkezésünkre álló könyvtárleírások alapján a korszak főbb tendenciái világosan leolvashatók. Az Enciklopédia jelenlétének e ténye, vagy Voltaire műveinek közvetlenül megjelenésük után való beszerzése ezeknek a nagy befolyású személyiségeknek az intellektuális nyitottságáról tanúskodik. Bár a tulajdonosok egyéni ízlésének megfelelően az állományok bizonyos irányba való tagozódása itt is megfigyelhető, Sorgeloos összefoglalása azonban Claude de Lorraine könyvtárán kívül e régió egyéb könyvgyűjteményeire is általánosan érvényes: „A 18. század Európája francia és a francia befolyás uralkodó, de a politika területén a szó legszélesebb értelmében Németalföld mögé került.”

2. Nemesi könyvtárak

Charles de Lorraine herceg vagy Charles de Cobenzl gróf könyvgyűjteményei a tulajdonosok társadalmi helyzetét tekintve a nemesi könyvtár típusába sorolhatók. A nemesi könyvtár fogalma sokrétű és minden egyes esetben pontosítást igényel, hiszen korszakonként és vidékenként jelentős különbségek mutatkoznak rang, politikai befolyás és a vagyoni helyzet

tekintetében. A 18. században egy délnémet érsek hatalmi kompetenciáját és egy pomerániai vidéki nemes szerény lehetőségeit világok választják el, bár mindkettő azonos rendhez tartozik. Ez a lefelé irányuló mozgás a nemességen belül a könyvek birtoklásában is visszatükröződik.

Daniel Roche programadó tanulmányában („A nemesség és a kultúra Franciaországban a 18. században: a nemesség olvasmányai”) az alapvető jelentőségű pozíciókat veszi sorra. Kiinduló pontja az a kérdés, milyen összefüggés van az olvasmány és a kultúra között. Daniel Roche hangsúlyozza a könyv szemiotikáját, mint a hatalom jelét. A nemesi könyvtár egy olyan réteg rendi tudatát és mentalitását dokumentálja, amely uralkodásra hivatottnak érzi magát. Eközben nem kérdőjelezi meg az uralkodás legitimitását: „A nemesi könyvtár magába foglalja mindazt, ami hasznos a jó kormányzáshoz, a századok emlékezetét és mások leigázásának eszközeit.” A nemesség fogalmának szükséges differenciálása és a magán-könyvtárakra vonatkozó források kritikája után Roche osztályozza a vitás hagyatéki leltárokat, melyek „nélkülözhetetlenek a könyvek társadalmi körforgásának tanulmányozásához” és az anyagot három szempontból elemzi: a könyvek jelenlétének ténye, a meglévő könyvek nagyságrendje és minősége, valamint a könyvgyűjteményeknek a lakóterben való elhelyezkedése szerint. Erre a három egyszerű kérdésre adott válasz szignifikáns és egyben meglepő eredményekhez vezet. A második rend korántsem minden tagja rendelkezett gazdag könyvállománnyal az ancien regime-ben. A nagy könyvtárak létezése nem általános. Az átlagos nemesi könyvtár állománya Párizsban és a nyugati megyékben 100 és 300 kötet között van, és a francia nemesség jelentős kisebbsége szemmel láthatóan egyáltalán nem vesz részt a század könyvvel kapcsolatos szellemi mozgalmában, amelyekben egyes művek, mint Montesquieu „A törvények szelleme”, vagy az Enciklopédia, „a par excellence hatalom könyve”, kulcsszerepet töltenek be.

A könyvek elhelyezésének modalitására vonatkozó kutatások is teljességgel váratlan eredményekhez vezettek, mivel túlnyomó többségben semmiféle jelentős különbség nem volt megállapítható a könyvek elhelyezésmódjában azoknál a rétegeknél, akik könyvtulajdonnal rendelkeztek. A példányok a ház összes helységeiben elosztva fordulnak elő, külön könyvtári bútorzattal berendezett könyvtárszobáról csak a nagy gyűjtemények esetében beszélhetünk.

A további elemzésekhez paraméterként szolgálhat a privát könyvtulajdon empirikus alapon nyert elhelyezése, melyet Roche a forradalom előtti évtizedekben a párizsi nemesség könyvtárát tekintve állandó modellnek tekint. Kétségtelenül az első helyen áll a história szak, ezt követi rögtön a szépirodalom. Messze mögöttük, kevesebb mint 15%-os részesedéssel következik a jogtudomány, majd a tudományok közé sorolt kötetek, és a vallásos könyvek. Továbbá majdnem minden gyűjteményben megtalálhatók a nemesi könyvtárakra oly jellemző útleírások és atlaszok. Mindenekelőtt a vallási irodalom sokkal nagyobb súlyának tekintetében különböznek a vidéki könyvtárak a fővárosi könyvgyűjteményektől. A magánkönyvtárak állománya - feltéve, hogy jól vizsgálták meg és helyesen értékelték ki azokat - szeizmográfként szolgálhat elmúlt korok ízlés- és tudatbéli változásaihoz. Daniel Roche legfőbb érdeme az olyan mentalitástörténeti folyamatok eltérő dinamikájára való utalás, amelyekben egyazon társadalmi csoport tagjai sem vettek részt azonos intenzitással.

Marie-Pierre Dion tanulmánya Emmanuel de Croy herceg (1718-1784) személyiségéről és könyvtáráról szemléletesen bizonyítja, milyen meggyőző eredményekhez vezethet a társadalom- és könyvtártörténet találkozása optimális forrásanyag és a módszer biztos kezelése esetén. A könyvbarát, az olvasó és a szerző részletgazdag figurája (Franciaország marsalljaként tündöklő katonai pályát futott be) képezi a „fény századában” élt francia nemesség szélesre vont kultúrtörténetének középpontját.

Az ancien regime nemesi életformáját a szerzőnő a forradalom előtti utolsó évtizedekben három módon közelíti meg. Először is a 18. század társadalomtörténetéhez kíván adalékot nyújtani. Ezt szolgálja a gazdasági helyzet, a tulajdonviszonyok, a vagyoni helyzet, valamint az általános uralmi szervezetek leírása. Másodsor a kultúra történetével foglalkozik, miközben a kultúra fogalmát Jean Quénart és Daniel Roche értelmezésében használja. A vizsgálódásokat ebben a részben mindenképp könyv- és könyvtártörténeti anyag támasztja alá: a szövegek terjesztésének és befogadásuknak elemzése. Egy letűnt korszak gondolkodását és önértelmezését harmadsorban a mentalitástörténeten keresztül lehet megközelíteni. Az elemzés alapját a herceg évtizedeken keresztül vezetett terjedelmes naplója képezi, melyben aprólékos gonddal rögzítette mindennapjait és a könyvekkel való állandó kapcsolatát. A 41 negyedre kötötten fennmaradt *Memoires de ma vie* (Emlékezéseim) egy 18. századi nagyrú tapasztalatainak gazdag tárháza.

Marie-Pierre Dion az egyes módszereket nem fordítja egymás ellen, inkább egymás kiegészítésére használja azokat: a kollektív tudati struktúrák és az egyéni figura leírása is kutatásának fő célját szolgálja, ti. a fény századának közelebb hozását. Croy herceg élete, minden politikai és katonai tevékenysége ellenére, csak a könyvek körül forog. Megszállott olvasó, éjjel és nappal olvas, útközben, a harctéren, Párizsban és vidéki kastélyában. E valóságos intellektuális itinerárium állomásai megfelelő rendszerezési sémát kínálnak: mind a könyvtulajdon, mind az olvasási szokások leírását az életút színhelyei szerint rendezte Marie-Pierre Dion. Így különbséget tesz a párizsi rue des Petits-Augustins-beli lakásán a Faubourg Sain-Germainben található gyűjtemények és a Condé-sur-l'Escaut-i kastélyának gyűjteményei között és az eredeti szempont szerint csoportosítja az olvasói magatartás interpretálását: „olvasás Párizsban, olvasás vidéken, az olvasó utazás közben, olvasás a harctéren”. Lebilincselő dolog az olvasónak Emmanuel de Croyt utazásaiban és a harcmezőkön követni. A hétéves háború zavargásainak közepette - a káosz közepén - Rousseau Új Héloise-át veszi elő: „A könyv társ, útikalauz és a katona menedéke.”

Első pillantásra a marsall könyvtárának mérete és jellege nem tér el jelentősen az átlagos nemesi könyvtárhoz. A Michel Marion által szolgáltatott adatokkal összehasonlítva a könyvtár a párizsi gyűjtemények között közepes helyet foglal el, a Condé-i gyűjtemény állományának arányai pedig (kevesebb mint 10% teológia, 33,69% történelem, 31,70% természettudományok és művészetek, 23,24% irodalom és 4% alatti jogtudomány) körülbelül megfelelnek a francia nemesség eddig feldolgozott könyvtárai profiljának. Az egyes szakcsoporton belüli szondázás sem vezet semmilyen meglepő eredményhez. Így a nem-francia nyelvű irodalom megoszlása és terjedelme a szépirodalom szakon belül az ismert képet adja: körülbelül 1720-tól, mint Jean Quénart bebizonyította, a francia nemességnél a mediterrán-latin világtól az angol kultúra és irodalom felé való orientálódás figyelhető meg. Természetesen Sterne-t, Richardson-t és Fieldinget csaknem kizárólag francia fordításban olvassák. A német irodalom alig van jelen: Ewald von Kleist, Zachariae, Haller és újból és újból Gessner jelentik a francia katalógusokban és hagyatéki leltárakban állandóan megnevezett szerzőket.

Egyébként éppen Marie-Pierre Dion részletvizsgálata mutatja, mennyire színtelen és néha a valóságos helyzetet is leplező a leltárok pusztán statisztikai értékelése, ha nem használnak további levéltári anyagokat a könyvtulajdonos személyének markánsabb megrajzolásához. A pusztán számok ugyanis az alig 10%-nyi Teologica esetében sem árulják el a gyűjtő különlegesen markáns egyéni vonásait ezen a szakterületen, és azt sem, hogy a vallásos könyvek osztálya és a természettudományi szakcsoport között rejtett összefüggés áll fenn.

Az állomány elemzésének és a napló feldolgozásának alapján a szerző egy mélyen vallásos ember portréját vázolja fel, aki tudatosan távoltartja magát a kellemetlen teológiai vitáktól, és aki korának eszméi iránti nyitottsága dacára egy konzervatív struktúrájú rendideál mellett kötelezte el magát: „A viták féktelenségének visszautasításában, a könyvtár vallási szakának elrendezettségében és kiegyensúlyozottságában jól kifejezésre jut egy bizonyos vallási, politikai és társadalmi rend védelmének szándéka.”

Emmanuel de Croy, aki könyvtára számára a legújabb tudományos műveket szerzi meg, és aki tollal a kezében olvas, rendíthetetlen marad abbeli meggyőzésében, hogy a keresztény vallás felülmúlja a filozófia vagy a természettudomány minden formáját. Ez az ambivalens alapállás, amelyet a biográfus találóan az ájtatos enciklopédizmus fogalmával illet, nyilvánul meg nagy természetrajzi művében, a *Histoire naturelle*-ben, és számos térképészeti tanulmányában. Hogy milyen szorosan fonódik össze Croy-nál a tudásszomj a dogmatikai tételekkel, kedvenc terve mutatja: az özönvíz történelmi realitását azzal szeretné alátámasztani, hogy a Föld minden kontinensén bebizonyítja annak kihatásait. Az egyetemes felvilágosodás e nagy témájának szenteli minden erejét, ez a nézőpont vezérli a tudományos irodalom gyűjtésekor, olvasásakor és kivonatolásakor. A könyvtár, a napló és a publikációk egyaránt egy olyan nemes öntudatát és életformáját dokumentálják az ancien régime-ben, aki legszívesebben „philosophe chrétien raisonnable”-ként (bölcshalms keresztény filozófus) jellemezte magát.

Daniel Roche joggal emlékeztetett arra, hogy Emmanuel de Croy francia marsall a kozmopolita beállítottságú európai arisztokrácia reprezentatív képviselője volt. E réteg döntő értékszempontjai messzemenően azonosak voltak, képviselői Schönbrunnban és Versaillesban éppen úgy otthon érezték magukat, mint Potsdamban, Torinóban vagy Szentpétervárott. E családok nagy könyvgyűjteményei elsőrangú forrást jelentenek a 17-18. századi nemesi életforma kultúrtörténetéhez. Az európai nemesség könyvtulajdonának összehasonlító vizsgálata, amely egységes kérdéssorral dolgozik és rögzíti a könyvtárak nagyságát, az állományon belüli arányokat, a nyelvi megoszlást, bizonyos művek és műfajok gyakoriságát, fontos építőköveket szolgáltat a kultúrtörténeti komparatiztikához. Hogy mennyire tartós és meggyőző eredményekhez vezet ez a módszer, jól mutatja Jean Quéniart elemzése, amelyet egy francia-magyar kultúrtörténeti kollokviumon a francia könyvtárak utazási irodalmáról olvasott fel.

Egyébként nem minden ország és nem minden korszak történeti könyvállománya tárható olyan jól fel, mint a 17. és a 18. századi Franciaországé vagy Angliáé. A még meglévő brit gyűjteményekre, mint Henry Cavendish chatsworth-i könyvtára vagy a katalógusokkal dokumentált magánkönyvtárakra vonatkozó kutatások - itt Earl és később Duke of Kingston-upon-Hull könyvtára vagy Sir Richard Temple Stowe könyvtára (Stowe Library) említhető meg - azt mutatják, hogy a kontinens és a sziget közötti minden, regionálisan és történelmileg meghatározott különbség dacára a könyvtulajdon tanúsága szerint mégis egyértelmű bizonyítékok vannak arra, hogy az európai nemesi kultúrában, legalábbis a francia forradalomig, a nemzeti határok alig játszottak szerepet.

Azok a vonások, amelyeket Daniel Roche a francia nemesi könyvtárak állományaira nézve jellemzőnek talált, az angol arisztokrácia magángyűjteményeiben ugyancsak fellelhetők. Ezekben a könyvtárakban a historia osztálya dominál és természetesen az angol nemesi könyvtárban gazdag gyűjteménye volt az antik szerzőknek. A *Catalogus Bibliothecae Kingstonianae* például 18 Horatius és 15 Vergilius kiadást jegyez. A francia nyelv aránya is jelentős. Henry Cavendish magánkönyvtárában a francia nyelv a latin és az angol után a harmadik helyet foglalja el, és a szépirodalmat kisszámú képviselő kötetek többségét is

Franciaországban írták és adták ki. A nemesi nevelés fontos része a Grand Tour-ra való felkészítés, ennek megfelelően a gentry class könyvtáraiban igen gazdag az utazási irodalom, a Palladiohoz fűződő összeurópai rajongást a könyvállományok éppúgy dokumentálják, mint a vidéki villák építésze.

Bár kiemelkedő részlettanulmányokkal rendelkezünk, a könyvtárak kutatása részben még a szükséges alapkutatások szintjén van. Néhány területen még az állományok dokumentációja is hiányzik. A mellékelt bibliográfia újabb fontos információkkal járul hozzá a francia, belga, holland, angol, olasz, a kelet- és délkelet-európai országokban és a német nyelvterületen található magánkönyvtárak feldolgozásához. Eva Pleticha 1983-ban megjelent, a frank nemesség könyvtulajdonával foglalkozó monográfiája bizonyítja azt, mily erősen meghatározta a nemesi könyvtárral foglalkozó német kutatást Otto Brunner kimondottan szellem- és kultúrtörténeti megközelítése. Sajnálatos, hogy a szerző, aki eddig publikálatlan anyagokból jelentős gyűjteményt szerkeszt, a francia kutatás adatait nem használta fel összehasonlításként, valamint figyelmen kívül hagyta annak ösztönző megállapításait. Egyes irodalomtörténeti értékelések esetében, mint például a tekintélyes *Fruchtbringende Gesellschaft*ról vagy a *Sturm und Drang*ról írva a vizsgálódás elmarad az aktuális kutatási eredményektől. Ez a hiányosság a könyvtárak és olvasóik tipológiájának elkészítésénél mutatkozik meg különösen világosan, amikor is a szerző Werner Fechter 1953-ban megjelent, a középelnémet közönségről írott munkájára támaszkodik, és nem veszi figyelembe a modern könyvtárkutatás Marion által javasolt rendszerező kritériumait.

Ezektől a kifogásoktól eltekintve Eva Pleticha vizsgálódása forrásait tekintve megbízható és anyaga meggyőzően tagolódik a kronológiai és tárgyi szempontok szerint. A frank történelem számára mérföldkövet jelentő események, mint a parasztháború, a 30 éves háború, a francia forradalom következményei képezik azokat a történelmi kereteket, amelyekbe a kisebb és nagyobb könyvgyűjtemények leírásai beilleszthetők. Az egyes könyvtárak bemutatását a nemesi tulajdonosok szerint rendezik. Nagy szerepet kapnak Ansbach-Bayreuthsch örgróf gyűjteményeinek és Castell herceg könyvtárának állományelemzései.

A tanulmány fontos részét képezi a Schönborn grófok pommersfeldi könyvtárait bemutató fejezet. A középpontban Lothar Franz választófejedelem és érsek terjedelmét és kialakítását tekintve kivételes gyűjteménye áll. Ő építette a Weißenstein kastélyt is. A szerző magára vállalja azt a megtisztelő de egyben nehéz feladatot, hogy a „régiből” és az „új” könyvtár még nem rendszerezett állományait osztályozza, s ebben a munkafázisban ismerteti a tematika szerinti megoszlást és a szembevetendő tendenciákat. Itt említésre méltó megfigyeléseket olvashatunk. Így a katolikus hercegprímás a protestáns egyháztörténeti írásokat hajdani gailbachi munkakönyvtárában gyűjtötte össze; az állományban a 17. század végének eszmeáramlataira oly jellemző szövegek is megtalálhatók, mint Leibniz „*A vallási türelemről*” című értekezése. Úgy tűnik, Lothar Franz különösen nagyra értékelte a helmstedti Hermann Conring államjogászt, aki a rendelkezésre álló művek számaránya alapján a könyvtár legerőteljesebben képviselt szerzőihez tartozik. A szépirodalmi gyűjteményben a 18. századi német nemesi könyvtárak általános jellemzői figyelhetők meg: a francia irodalom egyértelműen dominál, míg poétikai szövegek német vagy angol nyelven alig fordulnak elő.

A 18. század kultúr- és művészettörténetére nézve nagyon tanulságosak azok a kapcsolódások, amelyek Lothar Franz von Schönborn kastélyépítői tevékenysége és magánkönyvtára között rajzolódnak ki. Az erre vonatkozó vizsgálat igazolja a hercegprímásnak a kastélyépítés és a kert kialakításánál mutatkozó törekvését, amit egyébként a modern művészettörténeti kutatás szintén feltételez. A híres pommersfeldi lépcsőház elemzésekor újra és újra utalnak a kutatók a korábban keletkezett Salzdahlum kastély hasonló létesítményére. Bizonyára nem

véletlen, hogy Lothar Franz magánkönyvtárában egy Anton Ulrich von Braunschweig-Lüneburg herceg nyári rezidenciáját részletesen leíró mű található, mégpedig L. C. Sturm egy kastélyépítészeti értekezése. A lépcsőház festésével megbízott művészek szívesen fordultak a könyvtár kincseihez, ha részletes információkra volt szükségük az ábrázolni kívánt egzotikus népek ruházatát és szokásait illetően. Egy érdekesség kapcsán azonban Eva Pleticha nem szolgál egyértelmű magyarázattal. A Weißenstein kastély eredeti építési terveiben ugyanis nem szerepeltek külön könyvtári helységek. A pommersfeldi könyvgyűjtemény most az épület hajdani vendégszobáiban kapott helyet. Nehezen érthető, hogy az a Lothar Franz, aki a kastély minden létesítményét és az ikonográfikus programot az udvari reprezentáció elvének szempontjából kötelező érvényűnek tekintette, miért mondott le a fejedelmi önábrázolás egy további impozáns lehetőségéről, tudniillik egy pompás könyvtárról. Azért sem érthető, mert hiszen gyűjteménye számára mindig csak a legszebb kiállítású példányokat igyekezett megszerezni.

Eva Pleticha munkájának nagy érdeme marad az, hogy kitűnő információt ad a könyvtár keletkezéséről, a könyvtáros szervező szerepéről, a könyvtárgondozásról, valamint a könyvek beszerzéséről gondoskodó ügynöki hálózatról. Lothar Franznak unokaöccsével, Friedrich Karl von Schönbornnal folytatott levelezésének kiadása is minden bizonnyal fontos anyagot szolgáltat a történeti olvasó kutatás számára. Ezeknek a leveleknek köszönhetően tudomásunk van a 18. század egyik legnagyobb nemesi gyűjtőjének olvasási érdeklődéséről és a könyvek kiválasztásában érvényesített elveiről.

3. Tudóskönyvtárak

A nemesi könyvtárak mellett a tudóskönyvtárak tartoznak a 17. és a 18. század legjobban kutatott magángyűjteményeihez. Ezeknek a gyűjteményeknek a nagyságáról, az állomány tagozódásáról, nyelvek szerinti megoszlásáról és tematikai különlegességeiről Hans Dieter Gerbauer, Gerhard Streich és Paul Raabe tanulmányai adnak fontos információkat. A nagy magánkönyvtárak, főleg a 17. században, a tudós nélkülözhetetlen felszereléséhez tartoztak. Munkájukhoz az egyetemi könyvtárak akkoriban még szerényebb állományai csak igen csekély segítséget nyújthattak. Paul Raabe 1983-ban a Bibliotheca Conringianát „egy 17. századi polihisztor könyvgyűjteményének iskolapéldájaként emlegette”. Ezen állomány példaértékű rangja alapján az egyes alapvető adatok a vizsgálat tárgyát is kijelölhetik. Conring könyvgyűjteménye más tudósokéval összehasonlítva a jelentősebbekhez tartozott, 4622 művet tartalmazott 3264 kötetben. A szakok a következőképpen voltak felosztva: Theologica 26,1%, Politica et Historica 24,7%, Medica 21,5%, Philologica 11,0% és Juridica 6,3%. A 17. századi tudóskönyvtárra jellemző a res publica litteraria egyetemes nyelvére való törekvés: a könyvek majdnem 90%-a latinul íródott, kevesebb mint 8% a német nyelvű (a kortárs barokk költészet Conring számára tulajdonképpen nem létezik) a francia nyelv jelenléte minimális, és teljesen hiányoznak az angol, az olasz és a spanyol nyelvű könyvek. Az egyes nyelvek aránya szerinti felosztás két módon is hasznos osztályozási szempont. Először is a tudós könyvtár fejlődésén belül egy bizonyos kor kollektív tudatában bekövetkezett változások jelentős eltolódásokat jelölnek meg. A 17. század két utolsó évtizedében megfigyelhető a latin fokozatos visszaszorulása és egyúttal a német folyamatos térnyerése, ami egyúttal a tudományosság újfajta értelmezését is jelöli. A polihisztor régi eszményképét elvetették, az egyetemi tanárok új generációja a korai felvilágosodás nemzeti nyelven propagált eszméi felé tájékozódik.

Másfelől a nyelvek szerinti megoszlás a tudós és a nemesi könyvtárak megkülönböztető jegye. Bár a latin aránya az arisztokrácia könyvtárainak néhány szakában (pl. a theologicában és a juridicában) szintén jelentős, mégsem uralja az egész gyűjteményt, mint Hermann Conring vagy Geldericus Crumminga esetében.

Egy további, Conring könyvtára kapcsán ismét megállapított megfigyelés valószínűleg alkalmas arra, hogy a belső differenciálódás és a tipológiai meghatározások kritériumaként szolgáljon. Ez pedig az állomány aktualitásának a ténye. A barokk polihisztorok számára a könyvtár gyarapításakor nem volt meghatározó annak mérlegelése, hogy egy mű mennyire új. Többnyire megelégedtek régebbi kiadásokkal és szívesen lemondtak a frissen kiadott művek beszerzéséről. A frissen piacra került pompás kiadások gyűjtésének a fejedelmi könyvállományoknál oly gyakran tapasztalható jelensége nem volt jellemző a 17. század német tudósára.

A recenziós szervek és az irodalmi periodikák megjelenésével azonban a tudósok rétegén belül is változik a könyvhöz való viszony. A 18. század nagy magángyűjtői, mint Georg Friedrich Brandes, majdnem minden fontos európai újságot járatnak, és arra törekednek, hogy könyvtáruk számára a frissen megjelent könyveket lehetőleg hiánytalanul megszerezzék. Barbara Tieman a butendachscheni könyvtár példáján szemlélteti, hogy a kortárs irodalom jelenléte az aktuális filozófiai és politikai témák iránti érdeklődést mutatja.

A felvilágosodás korának tudósa részt vesz a kortárs vitákban, nem vonul vissza az antik tudományosság világába.

A tudományosság felfogásában bekövetkezett fordulat (egyértelműen jelzi ezt a barokk kor polihisztorának kigúnyolása) a magánkönyvtárak formáján is látható. Mindenfajta tudás regisztrálásának egyetemes igénye a gyűjtemények területén már nem teljesíthető és nem is törekednek rá. Nagy könyvtárak alakulnak, amelyek tárgyak, illetve témák szerint szerveződnek. Az angol kutató és világutazó, Sir Joseph Bank speciális természettudományi könyvtára, melyet Rüdiger Joppien leírásából ismerünk, reprezentatívnak mondható a 18. század végi új magánkönyvtárak szempontjából. Érdemes szólni Georg Christoph Lichtenberg gazdag természettudományi és matematikai könyvtáráról is, amelynek katalógusa csupán Hans Ludwig Gumbert példaszerűen gondozott kiadásában áll rendelkezésünkre.

A tudóskönyvtárnak a tulajdonos munkaeszközeként való funkcionális meghatározása szempontjából a 18. század közepe óta egyre inkább veszít tipológiailag megkülönböztető jelentőségéből. A városi polgárok vagy patríciusok világában a könyvbarát könyvtár új típusa alakul ki, melyet Werner Kayser oly szemléletesen mutatott be Johann Arnold Günther hamburgi kereskedő könyvgyűjteményének példáján. A bibliofil ízlése szerint gyűjt könyveket szabad óráira, a könyvtár mint létesítmény már nem tükrözi tulajdonosának szakmai tevékenységét.

Különösen szembeszökő - mint ahogyan ezt Roland Folter értékes jegyzékére vetett pillantás is igazolja - az írók magánkönyvtárának gyarapodása a 18. század folyamán. A 18. század egy sor jelentős szerzőjének (Swift, Shaftesbury, Gleim, Hamann, Lessing, Lichtenberg, Möser, Herder, Johann Heinrich Voß, Friedrich Heinrich Jacobi, Goethe vagy Mme de Stael) privát könyvgyűjteményéhez kiváló egyedi vizsgálatok vagy megbízható dokumentációk állnak rendelkezésünkre. Az erre vonatkozó tanulmányok örövendetesen növekvő száma ellenére a költők és írók könyvtárainak területén még sok tennivaló marad. Mindenekelőtt a katalógusok kommentált kiadásaiban mutatkozik hiány; egy pusztá reprinteddel, amely a cím azonosítását is, de a rendszerező utószót is nélkülözi, még nem sokat tettek a kutatásért.

4. A nem udvari és nem tudós magánkönyvtárak

A 17. században és még egy jó ideig a 18. században is az udvari körök és a tudományos intézmények, tehát az egyetemek, az akadémiák, a tudós iskolák jelentik azt a két társadalmi területet, ahol jelentős állományokkal rendelkező magánkönyvtárak nagy számban fordulnak elő. Magánkönyvtár természetesen ezeken a területeken kívül is előfordul. Már a 17. században elmosódnak a határok a tudóskönyvtár és az orvosok, jogászok, papok és hivatalnokok szakkönyvtárai között. Ezek az „akadémikus könyvtárak”, ahogyan Erdmann Weyrauch nevezte őket, rendszerint csak a szakmai vonatkozású speciális állományok túlsúlya tekintetében különböznek a tudós egyetemes felszereltségű gyűjteményétől, a latin nyelv mindenütt domináns. Az orvosok, természettudósok, papok és jogászok könyvtulajdonához tekintélyes számú egyedi vizsgálatok állnak rendelkezésünkre, amelyek az összehasonlítás szempontjából hasznos adatokkal szolgálnak.

Kurt Hochstuhl mutatta be a hessen-kasseli Johann Heise (1593-1663) hadbiztos magánkönyvtárának a példáján azt, hogyan nézett ki a vidéki hivatalnok könyvtára. Egy hagyatéki jegyzékben megőrzött könyvcímek értékelésénél világossá válik, milyen erősen meghatározó volt a hivatalnok-könyvtár szempontjából a nyelvi kompetencia és a szakmai funkció. A 250 cím között mindazonáltal 30 francia és több mint 200 latinul írt mű található. A hadbiztosnál, aki egyetemlátogatásának köszönhetően a jogtudományban is járatos volt, egyértelműen a jogi könyvek vannak túlsúlyban. Gazdag a teológiai gyűjtemény is és majdnem kizárólag latin szövegek bizonyítják, milyen figyelmesen követte Johann Heise korának nagy vallási vitáit. A német nyelvű könyvek alacsony számaránya megfelel egy 17. századi akadémikus műveltségű (egyetemet végzett) tulajdonos könyvtárában tapasztaltaknak. A német nyelv aránya és hangsúlyozása alapján már a meglévő forrásokból fel lehet ismerni a tulajdonosok könyvtárai között mutatkozó jelentős különbségeket. Azok között tudniillik, akik latin iskolát látogattak és a tudós nyelvet elsajátították, és ezt részben szakmai tevékenységük során hasznosítják, illetve az olyan magángyűjtők között, akik csak az anyanyelvüket ismerik. Magánkönyvtárak léteznek városi és vidéki területeken: kereskedők, gyógyszerészek, borbélyok, kézművesek, szatócsok, serfőzők, fogadósok és parasztok majdnem kizárólag olyan német szövegek tulajdonosaiként jelennek meg, amelyek gyakran egyetlen deszkapolcon kaptak helyet. A középső- és alsóbb társadalmi rétegek könyvtulajdonához a fő forrást a hagyatéki leltárok képezik. Olyan demográfiai felmérések, amelyek a könyvtulajdonat is regisztrálják, csak kivételes esetekben fordulnak elő. A hagyatékok feldolgozása egyes német városok esetében már megtörtént, vagy folyamatban van. Ilyenek például Frankfurt am Main, Tübingen, Schwäbisch Hall, Heilbronn, Hall/Tirol, Kitzingen és Braunschweig. Erdmann Weyrauch, aki Kitzingenben és Braunschweigban vizsgálja a magánkönyvtárakat, előzetes jelentésében egy megfontolandó tipológiát javasol, számokat is megjelöl, amelyeket ehelyütt orientációként használhatunk: Weyrauch különbséget tesz a teológusok, jogászok, tanítók és orvosok átlagosan 180 címet felölelő szakkönyvtárai, a tanácsnokok és udvari hivatalnokok átlagosan 30 címes állományú könyvtárai, valamint a „kisemberek” átlagosan 14 címet magukba foglaló könyvgyűjteményei között.

A Gerhard Sauder által „plebejus könyvtulajdonnak” nevezett jelenség ritkán definiálható olyan pontosan, mint ahogy ez Wartburg-Ambühl Marie Louise-nak sikerült azon a zürichi területen, ahol az egyház megbízásából papok készítettek lakossági listát. A szerző alátámasztja a falusi lakosság olvasása és a rendelkezésre álló könyvtulajdon közötti szoros összefüggést és ismerteti a kedvelt olvasmányokat. Biblia, katekizmus, lelkeségi irodalom, kalendáriumok, történelmi és népkönyvek: ezek a szövegek és szövegfajták mindig képviseltetik magukat. Itt találkoznak Wartburg-Ambühl Marie Louise adatai Erdmann Weyrauch

és Michael Hackenberg megfigyeléseivel. Ami a könyvtulajdont és annak összetételét illeti, ebben a társadalmi környezetben nem számolhatunk nagyobb meglepetésekkel. Ritkán fordulnak elő a szövegtől való eltérések, a magánkönyvtárak dokumentációja inkább szegényes. A falusi lakosság munkakényszere és napi időbeosztása kevés „szabad időt” engedélyezett az olvasásra vagy a felolvasások meghallgatására. Az „Irodalom és nép a 17. században” témájú barokk kongresszuson Rudolf Schenda joggal emlékeztetett nyomatékosan arra, hogy a paraszti rétegekben a kommunikáció és a tudás átadása majdnem kizárólag szóbeli maradt.

IV. Könyvtártörténet mint irodalomtörténet

1. A magánkönyvtárak jegyzékei (állomány- és aukciókatalógusok) fontos bibliográfiai források

Bár a német irodalom forrásszövegeinek regisztrációja (hála a 19. században keletkezett és később továbbfejlesztett germanista szakbibliográfiáknak), összességében kielégítő, egyes esetekben - mint például a Goethe-kor kiválóan is minősíthető, az állomány és aukciókatalógusok mégis tartalmaznak olyan címeket is, amelyeket sem „Goedeke” sem „Pyritz” nem jelöl. Ez különösen az alkalmi költészet nagy, és csak az utóbbi évtizedekben kutatott területére érvényes. Itt a magánkönyvtárak megmaradt, vagy csak a katalógusokban dokumentált állományai gyakran teljesen ismeretlen anyaggal szolgálnak.

Bár bibliográfiai szempontból nem minden jegyzék éri el Gottsched könyvtárának a rangját (a tekintélyes drámagyűjtemény itt a színháztörténész számára valóságos kincsesbánya), de majdnem minden magánkönyvtárban vannak olyan speciális állományok, amelyek a tulajdonos érdeklődését tükrözik és pontosabb bibliográfiai vizsgálatokat igényelnek. Hogy itt milyen meglepetések érhetnek bennünket, azt Reinhard Breymayernek a német pietista könyvtárakon végzett kutatásai hatásosan mutatták be. Gleim könyvtárjegyzékének elemzése bizonyítja, hogy a költőkönyvtárak árverési katalógusainak feldolgozása még a híresebb szerzők műveinek szövegismeretét is bővítheti: Reinhard Selznek sikerül pusztán az első kiadások esetében Goedeke jegyzékéhez még 16 címet pótolnia.

2. Az állományok nyelvek és műfajok szerinti megoszlása alapinformációkkal szolgál az időben, regionálisan és társadalmilag különböző olvasmánypreferenciákhoz, továbbá tipológiai osztályozó kritériumnak is tekinthető

Egy könyvtártörténet, amely az irodalomtörténet részeként is értelmezhető, nem elégedhet meg pusztán a címlisták összegyűjtésével. Összehasonlítási adatokra van szükségünk ahhoz, hogy a könyvtulajdonnál és adott esetben az olvasói magatartásnál mutatkozó jelentős időbeli, regionális és társadalmi különbségeket pontosan ismertessük. Mert az út a magánkönyvtárak történetéhez, amely forrásait tekintve megbízható és túllép a szűk szakmai határokon, az állományok összehasonlításán át vezet. A rendszerezés szempontjából két aspektus mutatkozik irányadónak, amelyek egyenként még finomíthatóak. Ez egyfelől az idegen nyelvű könyvek aránya, másfelől bizonyos szövegfajták és műfajok jelenléte az adott magánkönyvtárakban. Egyes műfajok éppen az osztályozás szempontjából speciális jelentőséggel bírnak. Ez a megállapítás mind a közép- és alsóbb társadalmi rétegek könyvtulajdonára, mind

a tudós és udvari körökre érvényes. Két szemléltető példa: Marullus, Mantuanus, Poliziano, Sannazaro, Johannes Secundus vagy John Owen neolatin lírájának az alkalmi költészet széles műfaji spektrumával való jelenléte jellemző ismertető jegye a 17. századi német tudóskönyvtárnak. A tulajdonosa alig vesz tudomást a kortárs nemzeti költészetéről. Az egyházatyák művei, az udvari regény, a színdarab és a daljátékszövegek (amelyek privát előadásra szolgáltak), továbbá a hercegnek szánt nevelési irodalom és az útikönyvek (amelyek a fiatal nemest a lovagi túrára kísérték) azokhoz a műfajokhoz tartoznak, amelyek rendszerint csak a nemesi könyvtárakban találhatóak meg. Egész műfaji komplexum hiánya *ex silentio* komolyan veendő argumentum lehet, amely az egyes könyvtári típusok meghatározásánál sok segítséget nyújthat.

Hogy milyen differenciálási lehetőségeket kínál a latin nyelv arányának elemzése a könyvtár állományában, azt a tudóskönyvtárnak a nemesi könyvtártól való különbözőségében mutatták meg. Ugyanilyen módon kellene földrajzi területek és politikai-kulturális övezetek alapján a francia, az angol, az olasz és a spanyol nyelv arányát meghatározni. Az első világos tendenciák a már meglévő résztanulmányokból leolvashatók: a 18. századi német nemesi könyvtárakban a szépirodalom területén a francia nyelv dominanciája figyelhető meg, míg a század vége felé - a földrajzi közelség, a politikai viszonyok és a tulajdonos angolbarátságától függően - számos könyvtárban tapasztalható a kortárs angol prózairók iránti feltűnő érdeklődés. A nagy észak-német gyűjtők, például Brandes és Butendach könyvtáraiból nem hiányoznak Young, Richardson, Fielding, Sterne vagy Goldsmith művei; a francia irodalmat és kultúrát egyértelmű ellenszenvvel kezelő Johann Heinrich Voßnál az angol költészet gazdag anyaga regisztrálható. A magánkönyvtárak segítségével megközelíthető a recepció iránya és erőssége, amelyekből következtetni lehet az olvasott művek irodalomtörténetére.

3. A magánkönyvtárak tulajdonosaik személyiségét tükrözik, és értékes dokumentumokkal szolgálnak a történelmi olvasó kutatás és az irodalomtörténetírás számára.

Amikor 1819-ben a porosz kultuszminiszter, von Stein zum Altenstein, meg akarta nyerni von Hardenberg kancellárt Friedrich Heinrich Jacobi könyvtárának megvásárlására, egy kiválasztott könyvtárról beszélt, amely egy hű és nagyon jellemző képet ad eddigi tulajdonosának sokoldalú, egy életen át folytatott tudományos törekvéseiről. A magánkönyvtár, mint tulajdonosa személyiségének és intellektuális aktivitásának dokumentációja, az egyéni könyvállományok értékelésénél központi szempont. Források tekintetében nem mindig olyan jó a helyzet, mint Friedrich Heinrich Jacobi könyvtárának esetében. Siegfried Sudhof a maga részéről lenyűgözően ábrázolta, milyen mértékben váltak a filozófusok könyvei „teljesen személyes munka- és kutatási eszközzé”, és hogy a feljegyzésekkel teletűzdelt kézi példányok hogyan integrálódtak a publikációs folyamatba.

A történelmi olvasó kutatás általában minden olvasó iránt érdeklődik és magánkönyvtáraikat - amennyiben az rendelkezésre áll - bevonja az elemzésbe. Ennél az értékelésnél mindenestre tekintetbe kell venni, hogy a könyvtárakban található olvasmánykínálat nem feltétlenül egyezik a valóságos olvasmányokkal. A tényleges könyvállomány meghatározásához még további olyan forrásokra van szükség, amelyek lehetővé teszik az olvasó személyének és szokásainak közelebbi behatárolását. A személyiség alakulásának döntő tényezői a következők: nem, kor, felekezet, származás, iskoláztatás, továbbá egyetemi tanulmányok, foglalkozás vagy társadalmi funkció. Minél inkább a nyilvánosság középpontjában áll a gyűjtő illetve olvasó személye, annál bővebbek az életutat dokumentáló a források. Irodalomtörténeti

szempontból természetesen megnő annak a gyűjtőnek a jelentősége, aki az irodalomközvetítés területén tevékenykedik, vagy szerzőként jelenik meg.

Egy szerző magánkönyvtára segít rekonstruálni tevékenységének társadalmi és kulturális környezetét. Szerzői ajánlással ellátott könyvek és ajándékpéldányok olykor kapcsolatok és kontaktusok sűrű hálóját mutathatják. Mindenekelőtt a barokk kor kutatása hálás az egyes szerzők személyére vonatkozó gyakran szűkös forrásanyag mellett a magánkönyvtárakhoz kapcsolódó akármely hírért is, mint ahogy ezek néhány jelentős költő - mint Martin Opitz, Johann Michael Moscherosch, Christian Gryphius és Jacob Schwieger - esetében rendelkezésünkre állnak. Dieter és Anke-Marie Lohmeier példaadó módon értékelték ki Schwieger könyvtulajdonát és eközben az észak-német pásztorköltő pozícióját is meghatározták a 17. század mozgásba indult irodalmi színpadán. Azokban az irodalmi korszakokban, amelyekben még nem hódoltak az alkotói eredetiség kultuszának, egy szerző számára a privát könyvállomány olyan gyakran szívesen használt gyűjteményt jelentett, amelyből bedolgozhatta munkáiba az innen szerzett tapasztalatokat és ötleteket. Jonquil Bevan, aki Izaak Waltons könyvtárát próbálja újra helyreállítani, a „*Compleat Angler*” szerzőjének alkalmazási eljárását figyelembe véve a csendes beolvasztásról beszél, és Geoffrey Keynes hozzászólásában rámutatott egy lehetséges motívumhasonlóságra Donne egy verse és Johannes Kepler „*De stella nova*”-jának tematikája között. A manchesteri egyetem John Ryland Könyvtárában található a Kepler-értekezés egy Donne tulajdonosi kézírásával ellátott példánya. A szerzők magánkönyvtárainak kiértékelése az irodalomtörténetírás számára még néhány meglepő eredménnyel biztat.

Jogos az a megjegyzés, hogy a magánkönyvtárak a tulajdonosaik életútját tükrözhetik. A könyvállomány sokszor rögzíti különböző egyéniségek változatos aktivitását. A mannheimi Nemzeti Színház első intendánsának a kutatás által még nem értékelt könyvtárkatalógusa szemléletesen bizonyítja azt a kettős funkciót, amelyet Wolfgang Heribert von Dalberg Carl Theodor választófejedelem megbízásából teljesített. Mint az udvari kamara alelnöke, a fejedelmi palota igazgatása is hatáskörébe tartozott, és a forradalmi háborúk zűrzavarában - ami Mannheimet különösen keményen sújtotta - a *Dreimännerkollegium* tagjaként a legnagyobb politikai autoritást építette ki a rajnai országrészben. Politikusként az igazgatóság élén végzett feladatai a könyvtárban is regisztrálhatóak. Értekezések tekintélyes száma utal Dalberg kormányzói méltóságára.

Az egykor a Dalberg Herrnsheim kastélyában őrzött könyvállományok mindenekelőtt a mannheimi Nemzeti Színház intendánsaként végzett tevékenységét dokumentálják, amely nagy hatást gyakorolt a 18. század irodalom- és színháztörténetére. Ez a könyvtár olyan egyéni profillal rendelkezik, amely a vele összehasonlítható könyvtárakétól teljesen eltér. Mert hol máshol lenne található a mannheimi Színház újsága, a mannheimi udvari és nemzeti színpadon előadott darabok és operák jegyzéke 1799. október 1-től 1804. szeptember 30-ig. A kézirat napról napra közli a repertoárt, megnevezi a színészeket és beszámol az előadások különlegességeiről. Érthető, hogy a sikeres szerzők, például Iffland, Kotzebue és Metastasio sokat méltatott darabjai nagy számban vannak itt jelen. A Schillerrel való találkozás mély nyomokat hagy Dalberg magánkönyvtárában. Schiller műveinek jelenléte a könyvtárban több évtizedes kapcsolatot mutat az író és a színházi intendáns között, amely persze nem volt mindig felhőtlen. Dalberg megpróbálta színháza repertoárját saját darabjaival feljavítani, amelyek elsősorban eredeti művek átdolgozásai voltak. Műveit, mint „*Walwais und Adelaide*” vagy „*Der Mönch von Carmel*”, színháztörténeti szempontból programszerű előszóval látta el, és magángyűjteményében őrizte. Az a tény, hogy a szerző művei annak saját könyvtárában találhatóak, olyan vonzó téma, hogy monografikus feldolgozást érdemelne. A magánkönyvtárak jól tükrözik a szakmai tevékenységet és a személyes hajlamokat. Wolfgang

Heribert von Dalberg - egy olyan katolikus nemzedék sarja, amelyből hercegérsek származtak - a szabadkőművesek híve volt. Míg a katalógusban található gazdag teológiai állomány a család hagyományos felekezetét dokumentálja, addig a Dalberg által nyitott katalógusrovat „Freimaurerei, Illuminaten etc.” arra utal, hogy a szabadkőműves páholyhoz tartozott. A könyvállomány jellemzése egy gyűjtő politikai, filozófiai és teológiai kérdésekben kialakított álláspontjára engednek következtetni.

Még egy utolsó szempontra mutatnánk rá: a könyvtártörténeti kutatásoknál újra és újra találkozhatunk a társasélet jelenségei és a magánkönyvtárak kapcsolatát érintő utalásokkal és levelezésekkel. A 17. és a 18. század könyvtárai a tudományosság és a társalkodás központjai voltak. Az értő gyűjtő büszkén mutogatta kincseit a látogatóknak és a példányok értékeiről beszélt. A magánkönyvtárak köré irodalmi körök szerveződtek, a frissen megjelent könyvekről beszéltek és könyveket kölcsönöztek. A könyvtárakban felolvasásokat és zenei előadásokat tartottak, vitakoztak és tudományos előadásokat hallgattak. A 18. század társaséletének kultúrája szorosan összefügg a nagy magángyűjtemények létevel. A 18. század egyik szakértője szerint a „lélek éléskamrái”. Ezeknek a könyvtáraknak az elemzése lehetővé teszi az irodalomtörténész számára, hogy intim betekintést nyerjen az életrajzba, a társadalmi kapcsolatokba, az olvasói szokásokba és szerencsés esetben az alkotói folyamatba.

4. A könyv- és könyvtártörténeti források feldolgozásának ösztönzői

A könyv- és könyvtártörténeti forrásokkal, a katalógusokkal vagy az állományokkal „*in situ*” végzett munka mindig új meglepetésekkel szolgál. Alig lehet elszakadni egy olyan katalógus adataitól, amelyek hirtelen új perspektívákat nyitnak. Gyakoribb az az eset, amikor a kutató véletlenszerűen vesz kezébe egy könyvet, melyet egy nyilvános könyvtár kölcsönzési listája alapján sohasem rendelt volna meg, és legott világossá válnak addig nem látott összefüggések. Ez a stimuláló hatás nagy fontosságú az irodalomtörténeti kutatás számára. A források olvasása, kedvezőbb esetben az olvasói nyomokkal, szerzői jegyzetekkel, kölcsönzési listával és bekötött előfizetői névsorral ellátott valódi könyv érzékelése révén fellazul a szabványosított szövegekre való egyoldalú figyelem, ugyanakkor megváltoznak a mindig ugyanazokra az idézetekre vonatkozó kérdésfeltevések.

A magánkönyvtárak története, amely az itt felvázolt módon az irodalomtörténet részeként értelmezhető, nem fog meglegedni pusztán anyaggyűjtéssel, hanem megbízható módszertani eszköztárral felszerelve az elmúlt korszakok olvasóiról, szerzőiről és szociokulturális struktúráiról fogja ismereteinket bővíteni.

Bietenholz, Peter

Az itáliai humanizmus és a bázeli könyvkiadás virágkora

Vallási és teológiai írások

A humanizmustól a reformációig

A bázeli nyomdászok már a reformáció előkészítő szakaszában sem osztották általánosan az egyetemi körök óvatosságát. 1529-ben, a döntő évben (ekkor lett a város protestáns), csak egyikük hagyta ott Bázelt. Ezzel a helyzettel találkozunk, amikor döntően az új hit szolgálatában álló könyvnyomtatást vizsgáljuk. Midőn később a bázeli sajtó újra és újra katolikus szellemű eszméket közvetített, ez nem azért történt, mert katolikus volt, hanem azért, mert katolikus volta ellenére ki tudta elégíteni a reformált olvasóközönség igényeit is.

Témánk voltaképpen igazán magától értetődően vezet át bennünket a konfesszionális korlátokon. A reformáció hatására semmiképpen sem változtatták meg egyik napról a másikra a bázeli viszonyokat. Az egész virágkor alatt bizonyos előszeretettel ajánlanak bázeli könyveket katolikus prelátusoknak.

Az emigráns Curione család fia, apja harcos irodalmi működése ellenére nemcsak hogy Padovában tanult, hanem azt is megtette, hogy onnan egy itáliai fejedelemnek Bazelben nyomtatott könyvet ajánlott.

Eleinte kevés olyan Itáliából származó írás jelent meg, amelyik hite helyességét illetően gyanút keltő, de még nem kifejezetten protestáns volt. A negyvenes évek közepe táján a svájci olasz emigráció részvételével heves vita tört ki Róma ellen. A helyzet fokozatos konszolidációjával a pamflettek egyre inkább a protestáns teológiához és az evangélikus egyházközösséghez közelítettek. A szerzők szívesen használták az általánosan ismert olasz nyelvet, emellett a pamflettek kelendőségét még az Itália felé irányuló jelentős export is növelte, míg később feltehetően az olasz emigráns kolóniák állnak az előtérben, mint fogyasztók.

A vallásos élmény a reneszánsz Itáliájában kimondottan sokféle és gazdag a feltűnő ellentétekben; a 16. század elejére azonban bizonyos ellenszenv az addigi állapotokkal szemben mindenhol kivehető volt. A protestánsok és elődeik, akikről majd először beszélünk, két irányzatra oszthatók, melyek közül az egyik főleg a humanizmus eszméinek hatása alatt közeledett a reformáció felé, míg mások azok felől a reformmozgalmak felől érkeztek, melyek magában az egyházban fejlődtek ki. Abban azonban biztosak lehetünk, hogy a két irány a korban jellegetes egészet alkotott, s némelykor közös gyökerekkel rendelkeztek.

Egy 1552-es lyoni kiadás nyomán jelent meg Johannes Oporinusnál egy kötet Aonius Palearius (Antonio della Paglia) műveivel. Tartalma főképp olyan volt, amit a humaniztikusan művelt közönség tudott élvezni. Csillogó latin elegancia és a humanista barátságok bőbeszédűsége jellemzi a levélgyűjteményt. Divatos filozófiai téma lesz a feddhetlen ortodoxia korábbi hexameteres tankölteményéből: *De animorum immortalitate* (Az élők halhatatlanságáról). A bázeli tudósoknak azonban - ugyanis az 1566-os évre egy második, két beszéddel bővített editio került forgalomba Thomas Guarinus kiadásában, melynek gondosága a szerzőt kevéssé elégítette ki -, más indítékai voltak. Palearius szoros kapcsolatban állt Pietro Bemboval és Jacopo Sadoletoval. Míg ezek inkább etikai, mint dogmatikai értelemben gondoltak reformokra, addig Palearius - ezek mérsékelt álláspontján túljutva -, vonakodott

dogmatikai állításait nyilvános esküvel megtagadni, ami aztán őt 1570-ben a római inkvizíció elé és a máglyára juttatta.

A beszédgyűjtemény főként Palearius luccai retorika tanári és szónoki elkötelezettségeit tükrözi. Oda ugyanis, jellemző módon a sienai dominikánusokkal való konfliktus után került. Számunkra az „oratio pro se ipso” (beszéd saját magáért) a szembetűnő, melyet éppen emiatt a nézeteltérés miatt intézett a sienai városatyákhoz. Nem tagadja itt, hogy olvasta Desiderius Erasmus, Johannes Oecolampadius, Philipp Melanchthon és Martin Luther írásait, amelyekkel vádolták, s hogy ő, mint szövegkritikus és humanista tiszteli ezeket a német szerzőket. Ugyanakkor Sadoletora hivatkozik, Bernardino Ochino-t védi, akit a gonosz társak állítólag elüldöztek; s végül a mártírium büszke elfogadásáig emelkedik. A bázeli kiadás mindenestre nem tartalmazza azt az írást, ami miatt vádolták. 1566-ban Palearius azonban küldött egy példányt Theodor Zwingernek egy egyetemes bázeli zsinat esetére.

Ami Olympia Morata munkásságában vallásos karaktert mutat, az már a leplezetlenül protestáns erkölcsnemesítő irodalom területéhez tartozik, de ennek ellenére a mű egésze egy rendkívüli asszony emberi vonásai mellett a reneszánsz alapvonásait is felvillantja. A görögül folyékonyan beszélő leány a ferrarai udvarban mint körülrajongott kultúrsoda töltötte fiatalságát. 1548-ban Olympiát, aki egy német orvos felesége lett, útja férje hazájába vezette, ahol a szüntelen gond és a korai halál várta. Halála közvetlen hatására Curione, aki mint az apa barátja szintén Ferrarában élt, és akivel Olympia német földön töltött keserves évei alatt baráti levelezést folytatott, megható kitartással gyűjteni kezdte minden írását, amihez csak hozzájuthatott. 1558-ban jelent meg első kötete Petrus Pernánál. Ez mindenek előtt emlékmű, melyet az elhunytak barátai állítottak: saját műveiből még keveset tartalmazott. De Curione előszava, amely a hátrahagyott művek további közlését szorgalmazta, bizonyára meghallgatásra talált. Az 1562-es kiadás már jelentős mértékben gazdagodott. A végleges, tovább bővített kiadás csak Curione halála után, 1570-ben jelent meg, és 10 évvel később Perna újból kiadhatta. A jelentékeny levélváltás mellett - amely a domináns latin mellett olaszul és görögül folyt - a kötet görög strófákban írt zsoltárparafrázisokat, két latinra fordított Boccaccio novellát, egy pár egyszerű-ájtatos rövidebb imádságot és néhány humanista munkát is tartalmaz. Az egész a humanizmus szívárványszerű visszfénye; emellett a zsoltárok kiválasztásánál vagy Scaevola dicséreténél félreérthetetlen az a krisztusi hősideál, amely szerint a bátor asszony a maga protestáns meggyőzésében élt. Curione és kortársai szemében az tűnt csodálatosnak Olympiában, hogy formai kiválóságban, tudományosságban és rettenthetetlenségben bármely férfival felvehetné volna a versenyt; megindítóak azok a levelek, amelyek a kimondottan nőies vonásokat sem nélkülözik. Csodálatra méltó a vallási élmény kifejező ereje, a szilárd istenhit, amely ritkán laposodik konfesszionális propagandává és sohasem süllyed uszítássá.

A hite miatt menekülni kényszerült Celio Secondo Curionéval gyökeret vert Bázelen az itáliai humanizmus. Mint az egyetem bölcsészeti karának professzora, számos írásával, fordításával és az általa készített kiadásokkal támogatta a humaniorákat. Publikációinak legértékesebb része mindazonáltal ebbe a fejezetbe tartozik. Az *Araneus seu de providentia Dei* (Araneus, avagy az isteni gondviselésről) kimondottan humanista írás. Két, egymástól eltérő szövegváltozata Curione életének döntő fázisát keretezi. Az első Velencében jelent meg, közvetlenül azelőtt, hogy a fiatal protestáns a lagúnák városának túlságosan forró talaját Ferrarával cserélte fel. Luccából azután 1542-ben végleg elmenekült. Az *Araneus* második kiadását Oporinus nyomtatta 1544-ben, amikor az olasz tudós Lausanne-ban telepedett le, és röviddel azelőtt, amikor Bázelen végre nyugalomra talált. Ebben az alakban a mű még különböző érdekeket szolgált. Az allegóriára való humanista hajlammal mindenféle zoológiai és orvosi tudományanyag előkerül, pantheizmusában az arisztotelészi, a világ múlhatatlan-

ságáról alkotott koncepcióhoz veszélyesen közel kerül, gyakran jár újplatonikus ösvényeken, és végül isten mindenhatóságát és egyetemes jóságát a legélesebben exponálja, amelyből az isteni természet részeként létező emberre visszfény sugárzik át. Még a misztika is érdekelte a fiatal Curionét. Az *Araneus*-hoz csatolt sokféle appendix között található egy János evangéliumának elejéhez kapcsolódó kommentár Jákob lajtorjájának régi ábrázolásával. Basilius Amerbach, egy bázeli példány szorgalmas marginália-írója, meg is jelöli a lapszélen.

Két paszkvillusában az *Araneus* szellemiségének egy másik tendenciába való átmenete érzékelhető, amely kifejezetten a Fiordibello elleni beszédben jelenik meg. Ez utóbbi, aki Sadoletto titkára volt, urához egy *De auctoritate Ecclesiae* (Az egyház tekintélyéről) című értekezést írt, amely talán éppen békülékeny hangneme folytán a protestáns menekült számára veszélyesnek tűnt. Curione beszédében az egyéniség kisebb hangsúlyt kap az országszerte használatos, katolicizmus elleni érvekhez képest, úgyhogy az szinte szolidaritási nyilatkozatnak értékelhető. Ugyanebbe a vonalba illeszkedik a *Christianae religionis institutio* (A keresztény hit tanítása), egy katechetikus dialógus apa és gyermeke között, amely olasz szövegváltozatban és francia fordításban is olvasható.

Ettől kezdve Curionéval mint pedagógussal és ciceroniánussal találkozunk, aki klasszikusok és történetírók kiadásánál is közreműködik; állandó szerepe a Bazelben otthonossá vált polgár. Őt tisztelte meg Henricus Bullinger egy konzultációval a Consensus Tigurinus tárgyában, az ő emlékét méltatta Stupanus egy tiszteletteljes búcsúztatóval. Eközben létezik egy olyan Curione, aki majdnem minden olasz eretnekekkel kapcsolatban állt, 1549-50 telén egy újrakeresztelő zsinatra Velencébe utazott, és a *De haereticis* (Az eretnekekről) című türelmi írásban, mint Sebastiano Castellio barátja jelenik meg. Viszont az ebbe az irányba illeszkedő *De amplitudine beati regni Dei* (Isten boldog országának nagyságáról) című vallási iratát - jellemző módon -, nem Bazelben nyomták. Ezzel szemben megjelent Bazelben ennek egy előzménye *De amplitudine misericordiae Dei* (Isten irgalmasságának nagyságáról) címmel Marsilio Andreasitól, egy különben ismeretlen mantovaitól. Curione ezt a művet az akkor 16 éves fiával, Orazioval latinra fordíttatta stílusgyakorlatként; ez egyben annak első publikációja. A művet csak ebben a szövegváltozatban ismerjük: misztikus színezetű, erkölcsnemesítő, bűnbánó prédikáció. A fő hangsúly mindenképpen a „misericordiá”-ra, az irgalmasságra esik, de az „Amplitudo”, azaz az isteni kegyelem temploma szélesre nyitott kapuinak ígérete is, nyomatékosan megjelenik. Éppen ennek kellett Curione írásában előtérbe kerülnie.

Curione vallási működéséhez további adalékul már csak a *Cento e dieci divine considerazioni del S. Giovanni Valdesso*-t (Valdessói Szent János 110 gondolata istenről) említhetjük meg, amelyek Pier Paulo Vergerio csomagjában érkeztek Bazelbe, és Curione publikálta őket. Ez az erkölcsnemesítő, meditatív írásokat tartalmazó könyvecske, amely Juan de Valdes személyes nápolyi hatásáról árulkodik, a mi összefüggésünkben egy láncolatot zár be. A devotio moderna Erasmusához fűződő barátsága által a jámbor spanyol mégis forradalmi szikrát hozott Itáliába, amelyet aztán egy teljesen más szellemiségű és temperamentumú honfitársa, Miguel Servet, heves lánggá szított, amely a hitük miatt üldözött olasz menekültek révén szükségszerűen áterjedt Bazelre is.

A vallási reformtól a reformációig és a spiritualizmusig

Nemcsak a reformációs propagandában, hanem a bázeli könyvtermésnek a pasztorizációt és a tulajdonképpeni teológiát érintő területein is jelentős dolgokat mondtak ki az olaszok; de érthetően nem annyira a humanisták, hanem inkább azok, akik maguk is az egyház kötelékébe tartoztak.

Pier Paolo Vergeriot, aki a pápai udvar sikeres diplomatájaként került szülővárosa, Capodistria püspöki székébe, honfitársai teljes joggal tartották lutheránusnak. 1549-ben kényszerült Itáliát elhagyni, ugyanabban az évben Bázelen bukkant fel, hogy aztán - egy rövid közjáték után, amikor plébános Vicosopranóban (Bergell) - a württembergi herceg szolgálatába álljon.

1549-ben jelent meg Bázelen egy írás, amely elpártolása dokumentumaként értékelhető, és protestáns körökben széltében elterjedt. Mint püspöki lelkipásztor, Vergerio állt a cittadellai ügyvéd, Francesco Spiera halálos ágyánál, aki népes családjára való tekintettel lutheránus felfogását megtagadta, mire rögtön a legmélyebb lelki zavarodottságba esett, és sem a professzorok, sem a papok nem tudták kétségbeesettségétől és attól a meggyőződésétől megszabadítani, hogy elárulta Istent és elveszítette örök üdvösségét. Érthető, hogy az egész protestáns világ ebben „Isten jelét” látta, az esemény mély benyomást gyakorolt rájuk, és szívesen felhasználták propagandaeszközként. Curione hat levelet közöl Spiera sorsáról Vergeriótól, melyekhez előszót ír: Isten maga akar a róma-hitűek elvakultságának véget vetni. Már 1550-ben megjelent egy további kiadás, amely Spiera szenvedéstörténetét adja hírül. Curione gondozta ezt is, s az eredeti levelekhez mellékelte Vergerio *Apologió*-ját (védőirat), amelyben egy másik olasz prelátussal szemben megvédi azokat a következtetéseket, amelyeket a capodistriai püspök a Spiera-esetből levont. Az olaszból való fordítást Francesco Negri gondozta. Ezt követte három másik szemtanú hangsúlyozottan tárgyyszerű beszámolója. A jogász Matteo Gribaldi odáig ment, hogy beletoldotta azokat az olasz szavakat, melyekkel a beteg őt köszöntötte. Jean Calvin és Martin Borrhaus beszámolóit Curione szellemében érvelnek.

Még ebben az évben Curione újból Vergerio kiadásán fáradozik: egy kisebb műről van szó, Vergerio átmeneti korszakából. Ez egy olaszul írt védekezés azok ellen a szemrehányások ellen, amelyeket Capodistria püspöke hallott. Hálásak lehetünk Curionénak az *Otto difesioni del Vergerio*-ért (Vergerio védelmében írt nyolc érv), bár e kötetke, amelyet eredetileg itáliai kiadványnak szánt, keveset tartalmaz a késői Vergerio-írások heves vitázó kedvéből. A harmadik apológia például nagyon eleven beszámoló a Tridentinum előtti olasz reformtörekvésekről. Láthatjuk a püspököt a maga területén ide-oda utazni, mindenütt szakadatlan harcban a szemének és szívének undorító szobrokkal. Mindenekelőtt a speciális védőszenetek ellen lépett fel Vergerio. Hogy milyen publikumot céloz meg a kis mű, jól mutatja a nyelv mellett Curione ajánlása is: *A fratelli d'Italia* (Az olasz testvéreknek).

A szenteltvíz használata elleni irattal elérkeztünk a kis terjedelmű, hely- és szerzőnév nélküli iratok hosszú sorához. Ebben az esetben Vergeriót nevezik meg a latin fordítás előszavában az olasz eredeti szerzőjeként. Egy hasonló vitairatban Vergerio azt állítja, hogy levélben értesült a III. Gyula számára rendezett koronázási ünnepekről, és most válaszul hozzászól a maga protestáns kommentárjait. Az evangélikusok mindig szívesen használt hasonlatát a két egyházfőről - Krisztus a töviskoronával és a pápa az arany tiarával - számtalan variációban dolgozza ki. Még egyszer szerepel a koronázás és III. Gyula személye egy írás témájaként: „VI. Edvárdnak, Krisztus Egyháza védelmezőjének” (Ad Sereniss. Angliae Regem etc. Ecclesiae Christi defensore, Eduardum VI.). A nyomás nagyjából hasonlít a másik,

Bázelben előállított nyomtatványára; ezen kívül Vergerio egy bázeli példány Bonifatius Amerbach-hoz szóló ajánlásában önmagát nevezi meg szerzőként.

A pápaválasztás mellett a szentév is felszította Vergerio harci kedvét. Az *Ein heitere Erklerung des gegenwürtigen M. D. L. Jubel ior zu Rom* (A mostani Római Jubileumi Év derűs magyarázatja) úgy tűnik - miképp az olasz eredeti és a latin fordítás - Bázelben látott napvilágot. Németre Heinrich Pantaleon fordította.

Vergerio újabb témája a zsinat volt. 1551-ben kommentárt ír a *Bulla Iulii ..., qua Concilium ... rursus fuit convocatum Tridentinum*-hoz (Gyula pápa Bullája, amelyben a Zsinatot ismét Tridentbe hívta össze). A végén a pápa mutatkozik meg testi valóságában gögös trónján („in superbissimo suo solio”) ülve, és nyíltan bevallja mindazt, amit Vergerio felró neki. A harcias olasz hasonló fogást alkalmaz az *Actiones duae secretarii pontificii* (A pápai titkár két cselekedete) című művében. Egy pápai titkárnak vállalnia kell, hogy mit sem sejtő urának egy sor kellemetlen igazságot adjon elő a protestánsokról. A középpontban itt is a Tridentinum áll. Eközben Vergerio a zsinattal is vitázott nagyon komoly pontokban. Már mint III. Pál követe nagy energiával szorgalmazta a német protestánsoknál az általános egyházi gyűlés gondolatát; túlságosan is az átmeneti generációhoz tartozott ahhoz, hogy valaha is belenyugodhatott volna az egyház tartós megosztottságába. Bizonyára nemcsak ismert és túlzott becsvágya hajtotta arra, hogy még a Tridentinum végső fázisában is nehéz tárgyalásokat folytasson a zsinaton való részvételről.

Hosszú ideig Vergerionak tulajdonítottak egy másik zsinati iratot is, amely 1552-ben Oporinusnál jelent meg, s amit az összefüggés kedvéért itt említünk. Már Hubert megállapította, hogy a kis mű aligha származhat protestánstól és utal egy bázeli példány kézírásos olvasói bejegyzésére, amely Oporinust azzal gyanúsítja, hogy a könyvecskét hitvány profit szempontok miatt adta ki. A trienti hivatalos propagandairatok egy fajtájáról van szó. Johannes Gast naplójában a bécsi püspöknek, Fridericus Nauseának tulajdonítja az iratot, és egyidejűleg megemlíti, hogy Oporinusnak börtönbüntetést kellett viselnie a nyomtatvány miatt. A katolikus magatartás a nyilvánvaló visszafogottság ellenére is egyértelmű, mindazonáltal a nyomdász nem nélkülözte a derék bázeli polgárok támogatását. A könyv, mint pontos információk forrása, kétségtelenül értékes volt a protestánsok számára is. Továbbá, megjelenése azokra a napokra esik, amikor a német protestánsok képviselője a zsinaton egyre növekedett. Nem kellett volna éppen Erasmus városában ehhez a fejleményhez a legszebb reményeket fűzni? Melanchthon maga is útra kelt Trident felé, amikor 1552 tavaszán Szász Móric megjelenése a zsinat elnapolását eredményezte.

Vergerionak a polemikus írásokat tekintve csaknem parttalan természetéből kétségtelenül még továbbiak származtak a bázeli nyomdákban; ő vezette be 1555-ben a reformátusok polémiájába Francesco Petrarca *Liber sine nomine*-ját (Címzett nélküli könyv), amiképpen a bázeli könyvnyomtatás (legalábbis Matthias Flacius Illyricus közvetítésével) Petrarcát recipiálta. Ellenben a protestantizmuson belüli vitakérdések iránti érdeklődés, mint például a becsvágyó olasz tübingeni időszakában, a bázeli recepcióban nem adatolható.

Pietro Martire Vermigli számára a többi egyház léte már megváltoztathatatlan adottság volt: nyugodtan és bátran választhatott. Mint az ágostonos rend nápolyi Szent Péter kolostorának priorja Valdes körével, és azután mindenek előtt Ochínóval került érintkezésbe. Luccából 1542-ben menekült el, előbb Strassburgban, később Oxfordban fogadták be. Mindkét helyről a katolicizmus újabb térnyerésekor úsztak el a nagyrabecsült teológust. 1556-ban Zürichben talált tartós lakóhelyre. Mint Henricus Bullinger közeli barátja vett részt a „Confessio helvetica posterior” (az utolsó helvét hitvallás) megszövegezésében. Befolyása volt Zürichnek a kálvini predesztinációs felfogás felé való fordulásában. A protestáns teológia és dogmatika

szolgálatában töltötte életét, és mint zürichi polgár halt meg. Sok munkája változó lakhelyein jelent meg, Bázél azonban egy gyűjteményes és válogatott 3 kötetes kompiláció kiadásával tisztelte meg, melyet bár Johann Jakob Grynaeus gondozott, de Perna nyomtatott.

„A 16. század legműveltebb olasz teológusa” új helyén is nagyon tevékeny volt. Erőit a predestinációs vitákra, az Andreas Osianderrel való vitára és más dogmatikai problémákra koncentrált, míg a gyűjteményes kötetben az itáliai protestantizmus speciális gondjai csak néhány levélben tűnnek fel. A spiritualizmus iránti olasz vonzódást mereven visszautasította; Servet az ő számára a „Sátán fia” volt. Mégis megfigyelhetők bizonyos, az olasz eredetre jellemző vonások.

Aktív és karitatív jámborságban való hitét, amely a Valdes-körben nagy becsben állt, szívesen kapcsolta össze a kálvinista predestinációs tanítással, amennyiben Isten kétféle megismerését különböztette meg: „unam efficacem”, amely a kiválasztottaknak az Írás által nyilvánul meg és tettekben fejeződik ki, és „unam frigidam”, melynek nincs értéke az üdvösség szempontjából. Padovai tanulóéveinek arisztotelizmusa mellett a rend egykori generálisának, Egidio da Viterbonak a platonizmus iránti vonzalma felismerhető nála.

A gyűjteményes kötet előtt, 1544-ben jelent meg a Credo (Hiszekegy) egy rövid magyarázata, amely Itáliából való menekülésének évében keletkezett. Alighanem ez az első olasz nyelvű, Bázélben nyomtatott szöveg. 1558-ban követte ezt a Római levelek kommentárja, melyben predestinációs tanítását dolgozta ki.

Vermigli haláláig számos dogmatikai vitában szólalkozott össze a mantovai Francesco Stancaroval, ezzel a teológiai zsoldosvezérrel és a veszekedésekben örömét lelő izgágával. Mikor Stancaro már régen Lengyelországban és Erdélyben veszekedett, Svájcban még mindig félelemmel gondoltak vissza a felforgatóra. Mindez csak a jövő, amikor 1547-ben Bázélben tartózkodik, és Ochinoval és Curionéval együtt az egyetemi anyakönyvbe bejegyzik. Ez az időszak számára irodalmilag termékeny és talán túlságosan is nyugodt volt, mert majdnem úgy tűnt, mintha Bázél, élete egyik ritka állomása lett volna, melyet ok nélkül hagyott el ismét. A Bázélben nyomdába került írások az elkövetkező perpatvarokkal még semmiféle összefüggést nem mutatnak.

A legjelentősebb közülük az *Opera nuova della Riformatione* (Új művek a reformációról), amely kétségtelenül megfelelt az olasz protestáns valláspropagandának, ahogy ezt az olasz nyelv, a velencei dózsának és a tanácsnak szóló ajánlás mutatják. Más protestánsokhoz hasonlóan úgy tűnik, Stancaro is bizonyos reményeket fűzött ahhoz, hogy a Serenissima lesz az első olasz állam, amely átpártol a reformáció táborába. Az újrakeresztelőkkel való feltűnően heves szembefordulás bizonyára nincs minden utalás nélkül a velencei viszonyokra. Az írás egészében véve bevezetés a lutheri tanítás sebezhetetlen és kifogástalan védelméhez, amely az inkvizítorok által általában használt Quaestionariummal (kérdőpontok) is összefüggésbe hozható. Egy harmadik, a sacramentumról szóló kényes tanokat tárgyaló része, ahogyan Stancaro az előszóban mondja: „per certi e legittimi impedimenti” (bizonyos törvényes akadályok miatt) még nincs befejezve. Krisztus közvetítő szerepéről való különleges felfogását, amely később Lengyelországban és Erdélyben az antitrinitáriusok előtt szabadabbá tette az utat, úgy tűnik, csak ezután, Osiander álláspontjával való polémiában dolgozta ki.

Stancaro kisebb írásaival a kutatás még nem foglalkozott. Négy, Bázélben nyomtatott írása közül kitűnik a Jakab-levélhez írott kommentár, melyet a locarnói Taddeo Duni fordított latinra. Stancaro magában a szövegben, a fordító az előszóban emeli ki a Jakab 2,14-26 hely fontosságát, mely szerint a hit tettek nélkül halott. Alighanem emiatt a tendencia miatt kezelte

Luther idegenkedéssel a Jakab-levelet és állította szembe mint igazi „száraz levelet” („strochern Epistel”) Pál leveleivel. Úgy tűnik, mindazonáltal, hogy a két emigránsnál nem feltűnő az egyedül a hitből származó megváltás elutasítása. Halott hit alatt sokkal inkább az itáliai nikodemitákat, üdvös cselekedetek alatt pedig a katolikus egyháztól való nyilvános elfordulást értették. Mégis kerüli a szöveg, a nyomdatechnikai óvintézkedéseknek megfelelően, a protestantizmus túl nyílt beismerését. Három további kis írás valószínűleg Stancaro távozása után jelent meg Jacobus Parcusnál a hátramaradt anyagból. Mindegyik csak pár oldal terjedelmű, és csak vázlatokat tartalmaz kutatási területéhez, a Bibliához és a hebraikához.

A vitázó kedvű Vergerio és a bölcs Vermigli mellett a valóban zseniális itáliai, a hite miatt menekülni kényszerült Bernardino Ochino mutathatja nekünk a harmadik utat. A sienai kapucinusok generálisának menekülése, aki egy genfi intermezzo után Vermiglihez hasonlóan Németországból és Angliából is távozni kényszerült. Azután a locarnói egyházközség lelkipásztoraként ő is Zürichben talált rá küldetésére. Többször járt Bazelben. A város a mindenütt üldözött és hazátlan ember írásait hűségesen kibocsátotta. Minden fontos művét Perna adta ki.

Ochino prédikációinak első része Calvin meglepésével valószínűleg már a negyvenes évek elején megjelent Genfben a nem túl közkeletű olasz nyelven. Bazelben jelent meg két nagyon hasonló datálatlan kiadása, az első négykötetes; a második - a rosszabb papírról és az eltérő iniciálékról ismerhető fel -, kiegészül egy olyan ötödik kötetel, amely egyedül rendelkezik paginálással és évszámmal: 1562.

Ochino gondolkodását két fontos tradíció egyesítése jellemzi: az alázatosság ferences ideáljához az itáliai platonizmus társul. Az emberi méltóság filozófiai magasztalásával szemben túlsúlyban van az ember saját, teremtett mivoltából eredő bűnösségének és porszemváltának tudata az isteni mindenhatósággal szemben, de ez éppen csak olyan erejű, hogy az ember sajátos helyzete nem Luther pesszimizmusával, hanem egy a jó és rossz közötti feszültségként fogható fel, s ezzel nagyobb lehetőség nyílik az életigenlő morális felelősségre és a cselekvő könyörületességre. A Jó és a Rossz, az Isten és az Ördög közötti feszültség előtt csődöt mond az emberi gondolkodás és tudás. Csak a lélek misztikus rezdülése mutatja meg a hívőnek az igaz utat: „Az a mód, ahogyan a vak látóvá válik, a tudatlan megismerővé, a korlátolt vizsgálódóvá, a kiút megtaláltatik és a csend feldicsértetik. Aki meg akarja ismerni az Istent, szükséges, hogy a tudatlanság iskolájában tanuljon, és ez a hatalmas, elérhetetlen és megragadhatatlan fény legyőzze őt”. Ochino gondolkodásának középpontja a docta ignorantia (tudós tudatlanság), de éppolyan jellemző a személyes-szubjektívhez való állandó vonzódás: „De tudd meg, hogy nem elég egy holt vélekedés az Istenről, hanem szükséges az élő hit, nem csupán arról, hogy Isten mi önmagában véve, hanem arról, hogy mit jelent neked.”

1561-es dátummal Ochino két további munkája hagyta el a Perna nyomdát. Az első, amely az úrvacsora-vitával kapcsolatos állásfoglalást tartalmazza, olaszul és ezzel egyidejűleg latin fordításban is megjelent. Populáris és részben polemikus hangnemben utasítja el mind a katolikus, mind a lutheránus álláspontot. A hitújítás képviselői közti ádáz vitában Ochino Isten segítségével kiutat akar találni. Az úrvacsoratan egyáltalán nem olyan dogma, amely szükséges az üdvösséghez, az egyetértés veszélyeztetése nélkül minden párt békében maradhatna a maga felfogása mellett.

Ugyanebben az évben nyomtatta Perna Ochino *Kathekizmusát*, melyet a zürichi gyülekezetnek ajánlott. A mű a hagyományos határok között marad, annál inkább fáradozik a szerző azon, hogy lehetőleg egyszerűen írjon „azzal, hogy el kell hagyni az összes olyan nehézkes,

tudóskodó részt, ami nem szolgál az üdvösséghez”, ide tartozik jellemző módon a szentháromságról szóló tanítás is.

Végül ugyanebben az évben jelennek meg az úgynevezett *Labyrinthe*. A bázeli könyvtár egy címlapvariánst tartalmazó példánnyal rendelkezik: „Prediche del R. Padre Don Serafino da Piangenza ... Stampate in Pavia” (Don Serafino da Piangenza páter prédikációi ... Páviában kiadva). Nyilvánvaló, hogy itt is félrevezető címmel látták el a kiadás egy részét, mert Itáliában Ochino jól ismert neve bár feltehetően kívánatos, de mégis régóta erősen kompromittált. Az olaszban járatlanokat ugyancsak figyelembe vették, nyomban megjelent a latin fordítás is. Mind a szabad, mind a nem szabad akaratról szóló tanítás szükségszerűen négy-négy látszólag kibogozhatatlan labirintusba vezet. Mégis sikerül a mutatvány, hogy mind a nyolc labirintusból kiutat mutasson. Másfelől mindkét vélemény egyenértékűként áll egymással szemben, és most kezd neki Ochino a tulajdonképpeni prédikációnak: „Az az út, ami egyszer csak kivezet az említett a labirintusból, az a tudós tudatlanság útja.” Az, hogy az ember mennyi szabadságot fogad el, vagy utasít vissza, vagy egyáltalán nem törődik ezzel, az semmi befolyást nem gyakorol megváltására, éppúgy, mint az úrvacsora ilyen vagy olyan felfogása. A tudatlanságban rejlik az üdvösség. Egy gyermek, ha úgy hal meg, hogy eleven a hite az Istenben és a Krisztus általi megváltásban, és a teológiai szubtilitásokról fogalma sincs, egészen biztosan üdvösségre jut. A mű rafinált, csaknem szofisztikus felépítése és a docta ignorantia-ra való törekvése között nem olyan teljes az ellentmondás. Már Nicolaus Cusanus számára is csak az Isten vonatkozásában volt a tudatlanság üdvhozó, az emberi területen a bölcsesség és a tudás nem mellőzhető. A *Concordantia catholica* (Katolikus egyetértés) szerzőjével Ochino nemcsak a jámbor együgyűség és testvériség melletti kiállásában hasonlítható össze, hanem abban is, hogyan nyernek a skolasztikus gondolkodási formák új jelentőséget.

Érthető, hogy Ochino *Labyrinthe*-jét Zürichben Bullingernél és Vermiglinél nem fogadták tetszéssel. Az aggot barátilag arra intették, hogy írásait a jövőben kinyomtatás előtt terjessze be a zürichi autoritások elé. De következő munkája már Perna kezében volt, ennek publikálása üzte a 77 éves férfit öt gyerekével együtt még egyszer az országútra, és csak Morvaországban tudott megállapodni. Az írásmű technikája ismét nagyon ügyes: minden vitában az orthodoxia képviselője győz, de a legyőzött opponensek némelykor helytállóan érvelnek. Például a háromságról szóló dialógusokban, de mindenek előtt a kétes hírű, a poligámiáról szóló 21. dialógusban, amely Zürichből, majd Bázeltól és Strassburgból való kitoloncolásának legfőbb ürügye volt. A halálbüntetés kategorikus elutasítása az eretnekekkel kapcsolatban Castelliót, a fordítót, feltétlen megörvendeztette. Valóban veszélyes és kompromittáló volt azonban az isteni inspiráció csökönös hangoztatása a hivatalos egyház jól rendezett dogmatikájával szemben. Ez mindenképpen megbotránkoztatta az ortodoxiát, habár Ochino minden igyekezetével azon volt, hogy közvetlenül ne mondjon neki ellent.

A ferences szellemmel szorosan összekapcsolódott olasz kegyességi hagyomány következménye, hogy újra és újra konfliktusa támadt a hivatalos egyházakkal, mert végül is nem egy, az egyházon belüli vallásosságot célzott meg, hanem egy folyamatos, magát tovább örökítő reformációt. Az ilyen szellemiségű férfiak a hit egyszeri, nagy megújításával nem elégedtek meg, és így az új evangélikus egyházon belüli mozgástér feltétlenül szűk lett számukra. Ochino bázeli nyomtatványai a svájci területen nem értek el feltűnő sikert. Az Itália felé irányuló visszahatást is nagyon korlátozottnak kell elképzelnünk: annál fontosabb jövőendő hatásuk Lengyelország és Hollandia unitárius köreire és végül a felvilágosodásra.

Hogy Ochino nem volt egyedi eset, azt az ossanai (Trentino) Giacomo Aconcio is kifejezésre juttatja. Sokban a sienai ellentétének látszik. Soha nem volt egyházi ember; teológiája mindig

laikus maradt, de sokkal egyértelműbben az arisztotelészi tradícióból származik. Mindketten a szellemtörténet ugyanazon útján járnak, és ez az út nem utoljára a bázeli nyomdászatot vezet keresztül. Amikor Aconcio *Stratagematá*-ját ki akarta adni, már hosszú ideje a távoli Angliában élt, mint királyi erődépítőmester. Mégis kimondottan Pernát, a bázeli nyomdászt kereste fel, és okunk van azt feltételezni, hogy külön ezért utazott a Rajna-menti városba.

Pernánál 1558-ban Aconcio két kis írása jelent meg álnéven, melyek különösen ritkák, de modern kiadásban kényelmesen hozzáférhetők. További védőintézkedésként a *Dialogus* két különböző címváltozat mögé rejtőzik, melyek közül az egyik az inkvizíciót akarja kijátszani. Sok leleménnyel a gyakorlati életből vesz egy jelenetet. Vásárra utazva két kereskedő beszélget. Az egyik, egy lutheránus - ezt az olvasó csak akkor veszi észre, amikor már majdnem végigolvasta a *Dialógust* -, egy szempillantás alatt meggyőzi csodálkozó útitársát arról, hogy a katolicizmus az Antikrisztus egyháza. Nyugodtan feltételezhetjük, hogy a kis dráma némelykor hasonlóképp játszódott volna le a valóságban. A dialógushoz a keresztyén hit rövid summáját mellékeltek. Alkalmat akar szolgáltatni ez a protestáns hit védelmére és e célból felsorolja a legfontosabb bibliai idézeteket az ellenfél érvkészletéből, valamint az ütőképes ellenérveket. A *Somma*-t Stancaró *Opera nuova*-ja kis ellendarabjának tekinthetjük: ott inkább a teológiai képzett, itt a laikus mindennapi használatára való vita-receptek vannak összeszedve.

Aconcio művei közül legfontosabb a *Stratagemata Satane*. A latinul írt mű célja már nem a reformáció propagálása. Már az előszóban sem riad vissza Aconcio attól, hogy konstatalja az új hiten belüli végzetes megosztottságot, habár ettől a katolikus olvasó esetleg ujjong. Az egész teológia, a maga dogmatikus vitáival az ördög stratégiája. Aconcio kiutat is mutat: a megélt kereszténység, amely a dogmák minimumán alapul, és a lehető legnagyobb fokú tolerancia fogja a lelkek közötti szakadékot áthidalni.

A *De methodo* (A módszerről), Aconcio negyedik műve, melynek Perna volt a keresztapja, a filozófia területére vezet át. Ott is megvannak az ördög megfeneklett, spekulatív iskolás pozíciói. Ami továbbsegit, az az önálló metodikai gondolkodás. Aconcio nem kíván a hagyományos rendszer mélyébe hatolni, bár az arisztotelianizmusban, amelynek elsősorban elkötelezettje volt, a valódi filozófiai tartalmat veszi észre legkevésbé, de igen fontos, hogy a gondolkodásban és a hitben a felelősségtudattól áthatott tapasztalat elvét értékeli nagyra.

Aconcio két utóbb említett írásának utóélete nagyon jelentős. A roppant kelendő *Stratagematá*-t Perna a frankfurti vásárra még ugyanabban az évben latinul és franciául is kiadta. Bázelen aztán megjelent 1610-ben latinul és 1647-ben az egyetlen német fordításban. Körülbelül egyidőben jelent meg az első angol változat, korábban már egy holland. Az 1610 és 1664 közötti rövid időre tehető a legtöbb kiadás, hat esik Hollandiára, három Angliára. A *De methodo* esetében a bázeli editio princeps és a három következő hollandiai nyomtatvány közé egy 1582-ben Genfben megjelent ékelődik. Ochino egyik barátja, Castellionak és a bázeli eretnek köröknek lelki rokona, hitében és életfelfogásában a kálvinizmushoz olyan közel állt, hogy a *De methodo* egy genfi kiadásáról és különböző francia nyelvű *Stratagemata* kiadásokról számolt be. A predesztinációs elképzelések nevében követelt Aconcio toleranciát az eretnekek számára.

Spirituális alapvetéssel találkozunk a mantovai Alfonso Corrado Apokalypsis-kommentárjaiban. A szerző művét Jézus Krisztusnak ajánlja, az olvasónak pedig jelzi a bevezetőben, hogy a raet hegyek között menedéket talált, s művét a „fratres”-hez intézi, alkalmasint talán graubündeni sorstársaihoz. E kör gondolkozásának az apokalipszis iránti érdeklődése jól megfelelné. A kommentárt mindenekelőtt katolicizmus ellenes tendencia uralja. Szívesen elhisszük a szerzőnek, hogy nem képzett teológus. Azon fáradozik, hogy ezt kifejezésre is

juttassa. A mű teljesen elfeledettnek látszik manapság, mindazonáltal 1574-ben Bázelen egy második kiadást is megért.

1553 márciusában Bonifacius Amerbach Giovanni Leone Nardi- (Leonardi?)-tól egy írást kap, amelyhez köszönetképp a szíves fogadtatásért a *Tafeln des evangelisches Gesetzes* (Az evangéliumi törvények táblája) egy példánya volt mellékelve, melyet a feladó épp az imént nyomtattatott ki Pernánál. A különös emigráns személyét, aki Angliából jött Svájcba, homály borítja. Barbár latinja és nyers spiritualizmusa azt a feltételezést erősíti, hogy egykor kolduló szerzetes volt. Könyve ma ritkaság és egészében még nem tanulmányozták.

Az előszó tartalmi áttekintést nyújt „Isten népéhez intézett intés”. Előjáróban kihirdeti az állandóan ismételt prófétikus fikciót: második Mózesként hozza az evangéliumi törvény tábláit. A negyedik könyv a francia klerikus Nicolas Grenier elleni polémiába burkolja Nardi tulajdonképpeni hitvallását. Ez megfelel a svájci tanításnak, s így tudta a nyomdász saját nevét a kiadáshoz adni, hiszen mindezek mögött elrejtőzik a szerző spirituális felfogása. Így talán nem felel egyenes tagadással a kérdésre „vajon a templom megfelelő hely-e az imádkozáshoz?”, de az IKor 6,19-re való hivatkozás pontosan elég: az igazi templom maga az egyes hívő. Egyéb, nem kérdésre írt nyilatkozatok eredményezték aztán, hogy Nardi is nyíltan elutasította a hivatalos protestáns egyházat. Kiadásunk ötödik könyve a szent iratok magyarázatába a Koránt is beszámítja.

Nardi hitvallásában a szabad akarat elutasítása központi jellegű volt. Néhány évvel ezelőtt drámai jelleget kölcsönzött ennek Francesco Negri Bassanóból, aki a graubündeni Renato követője volt, és Curionéval együtt résztvevője az említett velencei újrakeresztelő zsinatnak. Munkáját nagy valószínűséggel az erasmista Bázelen nyomták, mielőtt Genf egy francia fordítással tisztelte meg. Nem éppen életszerű folyamatban adja elő a „Tragödie” a pelagiánus szabad akarat bukását az Isten halálos ítéletének végrehajtásáig; egyidejűleg ez Rómában barátainak - konkrétan és átvitt értelemben - az életét veszélyeztette.

Mindezek a személyiségek Európán át vezető szüntelen vándorlásaik során talán nem is tudtak volna erőteljesebb hatást kivívni gondolataiknak a világtörténelemben. Fausto Sozzini azonban nevét az unitáriusoknak kölcsönözte és egy évszázadon keresztül életerős szervezet jött létre. A honfitársaiból és barátáiból szerveződött bázeli kör karakterét jól jellemzi az a viszony, amely őt és nagybátyját e városhoz fűzte. Fausto döntő írásai nem a rajnai városban jelentek meg, de amíg itt 1578-ban a *De Iesu Christo Salvatore* (A megszabadító Jézusról) című művének kidolgozásával foglalkozott, sikerült neki Sebastian Castellio hagyatékát kézhez kapni, és ebből négy dialógust publikálni. Az előszóban mint Felix Turpio szólítja meg az olvasót, és a szabad akaratról szóló tanítás geneziséét mutatja be. A mű elején a „magnus Erasmus”-t állítja Lutherrel szembe, állítólag Melanchthon is az ő felfogásához pártolt. Ezt a felfogást Theodorus Bibliander állítólag nyomatékosan képviselte. A negyedik láncszem Castellio, míg az ellenfelek sora Luthertől Vermigliig és Calvinig terjed. Sozzini csak nehézségek árán publikálhatta szövegét, mégpedig csak tizenhatodrében. A nyomdász Perna pedig engedetlenségét, mivel előzetes cenzúra nélkül nyomtatott, a börtönben szenvedte meg.

Míg Sozzini csak a bázeli könyvnyomtatás peremén jelenik meg, addig az, aki örökösének vallja magát, a bázeli kiadók állandó munkatársa volt. A savoyai Sebastian Castellio valószínűleg a bázeli eretnek körök legjelentősebb és legbátrabb tagjának számít. Castellio kétségtelenül éppolyan erősen állt olasz barátai befolyása alatt, mint ahogy ő a vallási toleranciáért vívott harcával az egész mozgalmat előrelelendítette. A későbbi olasz emigránsok közül mindenekelőtt Mino Celsi lépett a nyomdokaiba. Személye nem egészen tisztázott, mivel nincs igazolva, hogy tolerancia-traktátusát valóban Bázelen nyomtatták-e. A sienai

patrícius Itáliából való menekülése után pont a leghevesebb dogmatikai zavarok közepette találkozik a „Bündner Gemeindé”-kkel (Gyülekezetek). Az 1571-es chur-i zsinaton a toleranciát szorgalmazta. Két bázeli tartózkodása sem eredményezte viszont a toleranciáról szóló írásának kinyomtatását. Celsi ellenben 1572-ben Pernánál Castellio egy újonnan kiadott művét, az Újtestamentum latin fordítását párhuzamos francia szöveggel adta ki. A vallási tolerancia követelménye a bázeli kör számára valószínűleg közös, még formálódó intenciónak számít. Bazel vendégeinek és barátainak itt felsorolt könyvei mutatják, mekkora szabadsággal sértegette egymást a szabad akaratról szóló erasmusi hitvallás és az ellene induló polémia, milyen sokrétű volt a kapcsolat a kálvini predestináció-tan és Itália spiritualista öröksége között. Az úrvacsora értelmezéséről végül a polgárság és a bázeli teológusok között a legkülönbözőbb nézetek léptek fel.

Katolikus szerzők

A bázeli nyomdászok először is nem foglalkoztak szerzőik felekezeti hovatartozásával, úgyhogy éppen a vallási területen ki volt zárva, hogy a katolikus szerzők nagyobb arányba jussanak szóhoz. Viszont az a kevés szöveg, amelyet itt említhetünk, még világosabb fényt vet az általuk képviselt célokra.

A pápai protonotarius Paolo Cortese *In sententias* című műve - Petrus Lombardus humanista átdolgozása - Caspar Peutingernél, aki azt Bazelbe küldte, és Beatus Rhenanusnál, aki 1513-ban a Frobenius kiadónál kiadta, óriási lelkesedést váltott ki. Az előszavakban mindketten arról beszélnek, amit a sokat emlegetett teológia eljövendő légkörével szemben támasztanak, és ami a skolasztikusok „gyerekes dadogását” végre felváltaná. Az, hogy a mű merő eleganciából, teológiai szempontból meglehetősen szolid, elkerülte a figyelmüket. Az írás azért foglalkoztat most bennünket, mert 1540-ben újra kiadták változatlan formában, de nagyon megváltozott körülmények között. Abban az időben ez vélhetően epigonszerűnek hatott, különben a vallásos szellemű humanisták és az Alpok két oldalán élő Erasmus-barátok közötti együttműködésnek nem lett volna akkora hatása a Tridentinumra.

A kiadóknak ennek ellenére bizonyára az volt az igényük, amikor Gieronimo Savonarola *De veritate fidei* (A hit igazságáról) című írását az új kiadáshoz csatolták, hogy vállalkozásukat a protestáns olvasóközönség számára aktualizálják. A firenzei prófétát a kortársak jelentős teológusként tisztelték; aki a protestánsokat Jan Hus-szal és Prágai Jeromossal együvé sorolta. Bár a nyelvnek a bázeli kiadás címében dicsőített eleganciája nem volt éppen Savonarola célja, és írását a humanisták nem fogadták tetszéssel, a két szellem különleges kombinációja a vallási polémiában rövid időn belül az igazi dogmáról adhatna felvilágosítást, mégis jellemző marad e felfogás utóéletére, hogy annak legkiválóbb szószólója, Erasmus, a közeledő reformációt tragédiának érezte.

Ebben az összefüggésben nehezen érthető, hogy éppen Jacopo Sadoletot, Amerbach barátját és levelezőtársát - egyetlen zsoltárkiadástól eltekintve - Bazelben nem vették vallásos szerzőként figyelembe. Nem tűnik-e úgy, mintha éppen ő lenne egy bázeli összkiadásra feljogosítva? Caspare Contarinivel is csak egy félreeső mellékúton találkozunk. Azt kell feltételeznünk, hogy ezeknek az embereknek a bíborosi oltalom alá helyezése recepciójuk útjában állt, bár felfogásuk a bázeli Erasmus-követők törekvéseivel közeli rokonságot mutatott.

A jelentős Polidoro Vergilio Véreskezű Mária angol királynőhöz intézett utolsó levelében a Szent Szűzre utaló gonosz célzásokkal hódol a királynőnek. Röviddel azelőtt hagyta el Angliát, és talán Bazelben keresztül visszatért szülővárosába, Urbinóba, ahol két évvel később, 1555-ben meghalt.

Erasmussal személyes kapcsolatok és egyező vallási nézetek kötötték össze. A tradíciók történelmi eredetéről szóló Enciklopédiája, a *De rerum inventoribus*, a 16. században szokatlanul elterjedt és népszerű volt. Miután a mű már különböző indexeken megjelent, Rómában azt szerették volna, hogy egy megtisztított kiadás kerüljön forgalomba. A másik oldalról nem kevésbé hamisította meg egy protestáns angol fordítás az eredetit. Feltételezhető, hogy a mű tartós népszerűségét elsősorban enciklopédikus jellegének köszönhető. Míg az első bázeli kiadások a szerzetességet illető kritikáikkal és az őskeresztényi példaképekre való hivatkozásokkal egyértelműen az előreformációs propagandát szolgálták, a későbbi kiadásokban a zsinati egyházba való belépés, a keresztény morál szembeállítása a pogánysággal, és főként Luthernek Bázelen sohasem vitatott besorolása az eretnekek közé inkább erasmusi hitvallást jelent, ami már nem egyeztethető össze a protestantizmussal.

Eközben a vallásos gondolat általánosságban már rég más irányokat vett. A tridenti zsinat megnyitásának évében Giovanni Bernardo Feliciano, a regazzolai születésű velencei orvos és humanista publikált az Apostolok cselekedeteihez és az összes levélhez egy húsz egyházatya értelmezéseiből összeállított kommentárt. Megelégedett egy összegző szerzői jegyzékkel, nem adta meg, hogy kitől származtak az egyes magyarázatok. A pompás bázeli egyházatya-kiadások ellenére elég nagy volt az igény egy egyszerűbb, kézbefogható szövegmagyarázat iránt, úgyhogy Michael Isengrin 1552-ben utánnomást határozott el. Így került Felicianonak Alessandro Farnese kardinálishoz intézett előszava a bázeli sajtóba. A kabbalistáknak és bizonyos természettudósoknak címzett ügyes piszkálódásokkal képviseli a jámbor arisztoteliánus az egy és oszthatatlan igazság ügyét.

A reformáció új jelentőséget kölcsönzött a bibliamagyarázatoknak, amelyeknek a nyomdászok különböző kommentárokkal igyekeztek megfelelni. 1540-ben nyomta Isengrin a mantovai bencés, Giovan Battista Folengo zsoltárkommentárjainak első kiadását, melyet a hit bensőségebbé tételének és a klérus erkölcsi megtisztításának nemes szándéka jellemez. Valószínű, hogy a szerző kezdettől fogva szoros kapcsolatban állt Bázellel, és Isengrinnek az a kijelentése, hogy akarata ellenére folyik a nyomtatás, vélhetően csak ürügy volt. A bátor szerzetes az egyházatya-kiadások kritikájával kicsit messzire ment és műve alkalmasint indexre került. 1585-ben Rómában pápai parancsra egy megtisztított kiadást készítettek, mely a kigyomlált tévedések bűnét az eretnek nyomdász nyakába varrta. Eközben a szerző Isengrin második, még életében megjelent kiadásán semmit sem mérsékelte, másfelől a bázeliak sem botránkoztak meg bizonyos, a reformációt elítélő és panaszoló kijelentéseken.

Ha valamely erők alkalmasak voltak arra, hogy a felekezeti ellentétet elfeledtessék, úgy ezek a misztika erői voltak. Jellemző módon nem a reformbarát Sadoletto, hanem egy olasz aszkéta és misztikus részesült egy bázeli összkiadásban, akit a katolikus egyház a szentjei közé vett fel. Lorenzo Giustiniani, mint Velence első, tetterős patriarchája is megtartja kolduló szerzetesi életvitelét, még ma is él a nép emlékezetében és misztikus, léleknevelő írásainak népszerű fordításaiban, melyek némelykor Clairvaux-i Bernát tradícióját veszik fel. A bresciai összkiadás: 1506, és Párizs: 1514 után, Johannes Frobenius műhelye hozza ki Giustiniani írásait 1560-ban, jó évszázaddal a szerző halála után.

A spiritualizmus felé mutat egy másik, 15. századi kis mű. Georgius Trapezuntiustól nyomtatott Robertus Winter 1543-ban egy magyarázatot a János 21,20-23-hoz. A hely úgy érthető, hogy János az ítéletnapig megmarad az élők között és mint a felbomló egyház vezetője mártíriumot szenved. Végül „Joachimista eszméktől átitatott és erősen allegorizáló” a ferences Petrus Galatinus műve.

Milde, Wolfgang

De captu lectoris - a könyv hatásáról

Azoknak az emberek által vélt, látott, költött, tapasztalt, tudósított dolgoknak, melyeket könyvekben rögzítettek, akarattal vagy akaratlanul is valamilyen hatás elérése volt a célja: a könyvek embereket és embercsoportokat befolyásoltak, mozgattak, egyetértést, visszautasítást, tiltakozást váltottak ki; sőt, a bennük megfogalmazott gondolatok bizonyos esetekben szellemi vagy társadalmi változásokat is okoztak. E hatások feltárása és vizsgálata legalább három különböző úton lehetséges.

Kutathatunk bizonyos gondolatokat, vagy motívumokat - mint például az emberi meghatározottság, vallási tolerancia gondolatát, az örök béke, a nemek találkozásának motívumát - egyes szerzőknél, vagy követhetjük más szerzők által való átvételüket, továbbélésüket, megváltozásukat, ahogy ez elsősorban az eszme-, illetve motívumtörténeti módszerre jellemző. Ebben az esetben a középpontban nem annyira a könyv, mint közvetítő, sokkal inkább a mindenkori eszmék és motívumok állnak, méghozzá a konkrét egyes könyvtől függetlenül.

Vizsgálhatjuk továbbá a könyvek közönségét, az olvasóközönséget, hogy megtudjuk, mely embercsoportok, vagy szociológiai rétegek milyen könyveket olvastak, gyűjtöttek. Az így adódó kérdések megválaszolása és a megfelelő összefüggések feltárása a szociológiai, vagyis társadalomtudományi módszer feladata. Fő törekvése nem az egyedi jelenség, hanem a társadalmi aspektus vizsgálata és így az egyének és könyvek nagy száma mellett alig megállapítható, hogyan reagál, vagy reagált az egyes olvasó azokra a gondolatokra és szövegekre, amelyek egy konkrét könyvben találhatók.

Végül egy harmadik út: azokat a könyveket állítjuk a kutatás középpontjába, melyek eszmék és szövegek közvetítőjeként kisebb vagy nagyobb jelentőségre tettek szert. Ezekkel szemben áll egy bizonyos személy, mint tulajdonos, olvasó, kritikus vagy fogyasztó. Hogyan tekinti ő a könyvet, milyen jelentőséget, mekkora értéket tulajdonít neki. Számos könyv történetét gyakran évszázadokra visszamenőleg követhetjük. Így jobban megismerhető, mely személyeket milyen módon érintettek, vagy befolyásoltak - vagy nem -, bizonyos könyvek, s hogy a különböző történelmi periódusokban mennyire jelentek meg hasonló, vagy alapján véve különböző felfogások egy bizonyos könyvről. Szerencsés esetben kideríthető, hogy egy és ugyanazon könyvet milyen - azonos, vagy különböző - szándékkal, látásmóddal, vagy gondolkodásmóddal használták a különböző századok olvasói, hogyan értelmezték, hogyan határozták meg értékét.

I.

Kenneth W. Humphreys, angol könyvtártörténész, akinek kutatásai elsősorban a középkor könyvtártörténetét célozzák, a közelmúltban megjelent *The book and the library in society* (A könyv és a könyvtár a társadalomban) című tanulmányában pragmatikus módon a könyv és az olvasó kapcsolatát tárgyalja. Cikkében, melynek a *Methodology and readership studies in the context of library history* (Tanulmányok a módszertanról és az olvasóról a könyvtártörténet kontextusában) alcímet adta, a könyvek, könyvtárak és a társadalom viszonyát részletezi, méghozzá a „szövegek disszeminációja” formájában. A következő kérdéseket teszi fel: „Kérdéseink a következők: milyen könyvek álltak rendelkezésre és hol, kik olvasták őket;

milyen bizonyítékok vannak arra, hogy ezeket a könyveket használták és milyen hatása volt ennek a használatnak a társadalomra, illetve volt-e hatása? Másrészt kérdezhetnénk, hogy a társadalom mely elemei befolyásolták bizonyos típusú könyvek kínálatát. Hasonlóképpen kérdezhetnénk: hol voltak ezek a könyvtárak, kik számára szervezték őket, mit tartalmaztak és milyen bizonyíték van arra, hogy használták őket?” Humphreys ezekre a kérdésekre nem akar kész válaszokat adni; sokkal inkább arról a problémáról és módszerről ír, hogyan lehet pontos válaszokat találni.

Forrásai részben könyvtárkatalógusok és leltárak, kölcsönzési jegyzékek, olvasólisták, hagyatékok, levelezések, naplók, önéletrajzok, útitudósítások és más írásos emlékek, melyekben könyvekről, könyvkölcsönzésekről, könyvtárakról tudósítanak; másrészt viszont maguk az egyes könyvek az eredetükre való utalásokkal, a tulajdonosra vonatkozó megjegyzéssel, exlibrisszel, aláírással, kötéssel, olvasói jegyzetekkel, tollpróbákkal, sőt írásmódjukkal, illusztrálásukkal: „... amelyek mind fontos tartozékai a különböző kulturális tevékenységek történetének, és tükrözik a társadalomnak egy adott időszakban jellemző érdeklődését.”

Különösen a középkori könyvtárkatalógusok értékes bizonyítékai egy periódus vagy korszak intellektuális életének, főleg ha sikerül őket mindenkor kulturális, illetve történeti kontextusukba helyezni. Mindenesetre tudni kell, hogy egy könyvnek egy könyvtárban való pusztá léte még semmi esetre sem jelenti, hogy a könyvet olvasták is. A könyv és az olvasó közötti szorosabb kapcsolatról a magánkönyvtárak inkább tanúskodnak. Ezért a könyvekben levő kézírásos bejegyzéseknek, olvasói jegyzeteknek különös jelentőségük van. Humphreys példaként Robert Grosseteste könyveit említi, szól Petrarca és Boccaccio tulajdonából származó kéziratokról, de ezeket inkább saját könyvgyűjteményének rekonstrukciójához akarja felhasználni. Ám ezek a jegyzetek nemcsak arról tanúskodnak, hogy bizonyos könyveket olvastak, vagy akár intenzíven tanulmányoztak, hanem arról is, hogyan olvasták őket, milyen szempontból, sőt adott esetben arról, miért találtak olvasókra bizonyos időben bizonyos könyvek, míg mások nem. Bár Humphreys megjegyzi, hogy magánkönyvtárak különböző okból keletkezhetnek - reprezentációs tárgyként, bibliofil gyűjteményként, tudóskönyvtárakként -, fő érdeklődése mégsem erre a területre irányul.

Sokkal inkább - mondhatni talán kizárólag -, az olvasóközönségnek, illetve egyes rétegeinek és a könyveknek összességükben, illetve az egyes műfajoknak a kapcsolata érdekl. Ezt mutatja az ajánlásra méltó könyvekre vonatkozó megjegyzése: („Azoknak a könyveknek, melyeket egyetemi, vagy iskolai tanulmányokra javasoltak, valamint az általános olvasókönyveknek is, gyakran alapvető hatásuk volt a kor társadalmára.”) és a kölcsönzésről való felfogása („Egy társadalom tényleges olvasási szokásainak felméréséhez a legbiztosabb forrást a kikölcsönzött könyvek listái jelentik”). Ennek megfelelően több kölcsönzési jegyzéket és néhány prominens kölcsönzött s kölcsönzött könyveiket hozza fel példának; azonban azt, hogy mi céljuk volt ezeknek az embereknek a könyvekkel, csak kis mértékben részletezi (ha a vatikáni könyvtár kikölcsönzött kéziratái alapján kiadásra került sor). A kölcsönzés céljának pontosabb tárgyalása elmarad, de a nagy számok törvényének alapján ez nem is megállapítható. Így még csak az is lehetetlen, hogy biztonsággal kijelenthessük, hogy egyáltalán olvasták ezeket a könyveket: „Nyilvánvaló, és ez az egyik probléma, hogy egy könyv kikölcsönzésének, csakúgy, mint birtoklásának ténye még nem bizonyítja azt, hogy a könyvet el is olvasták”.

Végül Humphreys utal a 16., a 17. és a 18. századi nyilvános gyűjteményekből való könyvkölcsönzésekre, amik bizonyos olvasói szokások rekonstruálásának szempontjából fontosak lehetnek. Példaként a Bristol Library Society szolgál számára. Számokat és a kölcsönzött könyvek csoportjait nevezi meg, ha röviden is. Humphreys érdeklődése itt is az

olvasói rétegek, közönségizlés és az irodalmi csoportosulások kutatása felé irányul. Az utolsó részben megismétli a bevezető kérdést, most precízebb formában: „Ugyanekkor ezen dolgozat szűk keretei között ezek a példák elegendőek lesznek, hogy szemléltessék a könyvtártörténeti kutatásban használt azon módszereket, amelyek a tanulmány elején feltett kérdések megválaszolását célozzák, vagyis, hogy bizonyos könyvek hol voltak egy adott időszakban, kiknek a számára voltak hozzáférhetőek, és milyen bizonyíték van arra, hogy használták őket. A társadalomra általában, vagy gyakrabban a társadalom egy bizonyos részére gyakorolt hatásuk értelmezése csak akkor lehetséges, ha nagy mennyiségű részletes információ gyűjthető össze.”

John A. McCarthy, amerikai germanista, irodalomtudós és irodalomszociológus éppen az 1983-ban írt *Lektüre und Lesertypologie im 18. Jahrhundert (1730-1770). Ein Beitrag zur Lesergeschichte am Beispiel Wolfenbüttels* (Olvasmányok és olvasótípológia a 18. században (1730-1770). Adalék az olvasóközönség történetéhez Wolfenbüttel példáján) című munkájában tért ki részletesen a Humphreys által gyakran említett könyvkölcsönzési jegyzékekre. Tanulmányában egy instruktív programmatikus bevezetést ad az olvasószociológiai és irodalomszociológiai kutatási problematikájához, majd esettanulmányként vizsgálatot végez Wolfenbüttelről az 1730-1770-es évekből, amelyhez alapul a Wolfenbüttel könyvtár kölcsönzött könyveit („regisztratura-könyveit”) veszi. Az esettanulmány „tendenciózan a témakomplexum fontos aspektusait” fejtegeti, „részben az olvasóközönség történetének kérdéseivel való dilettáns foglalkozás eredményeit, másrészt a szigorúan szociológiai módszert” figyelembe véve. Vezérlő szempontjai a következők: a használat intenzitása, a használó társadalmi rangja, a férfi és nő, mint olvasó olvasmánypreferenciái. A szerző itt ugyanúgy dolgozik egzakt számokkal („a használók száma”, „a kölcsönzések száma”, „a kölcsönzött művek száma”), mint becslésekkel (az egy bizonyos időtartam alatt aktív írók és fogyasztó olvasók száma) és statisztikákkal (használat az egyes évtizedekben). A kölcsönzési jegyzékek segítségével pontos képet akar nyerni az 1750 körüli olvasási szokásokról, pontosabban, mint amit a *Moralischen Wochenschriften* (Morális Hetilapok) közvetítenek, s mivel a jegyzékek számos utalást nyújtanak a wolfenbütteli olvasóközönség társadalmi struktúrájára vonatkozóan is, ezen keresztül kimerítő forráskimutatást kíván előállítani az olvasószociológiai és társadalomszociológiai kutatás számára.

Természetesen McCarthy számol azokkal a nehézségekkel, melyeket kutatási céljai és módszere magukban rejtenek. Ezek a már Humphreys által megállapított bizonytalansággal megkezdődnek, mármint hogy a kölcsönzött könyveket valóban olvasták-e. Ehhez jön még René König egy további kritikus megjegyzése, aki - McCarthyt idézve -, azt írja: „hogy a hagyatékokban található könyvek megléte éppen arra utal, hogy nem olvasták őket”; a valóban olvasott könyvek esetében sokkal nagyobb annak az esélye, hogy azok eltűntek. Továbbá, ha „a 18. század közepi olvasóközönség empirikus módon való rekonstrukciója a 19. századéhoz képest lehetetlen is”, McCarthy mégis megpróbálja megmutatni, hogy a számos nehézség és az összetettség ellenére, „legalábbis az olvasóközönség kontúrjainak pontos felrajzolása akár még a korai 18. század esetében sem lehetetlen.” Ez különösen akkor érvényes, ha olyan források, mint a wolfenbütteli kölcsönzési jegyzék rendelkezésre állnak, amelyek már az olvasó azonosítására szolgáló levéltári darabokkal és aukciókatalógussal kiegészülnek és a Morális Hetilapokban megadott olvasótípológiával való összehasonlítás alapján kombinálhatók.

A tanulmány eredményeként McCarthy többek között azt is megállapítja, hogy a wolfenbütteli jegyzékek segítségével „az építő- és tudományos olvasmányoktól a populáris-szórakoztató irodalomba való 18. század közepén bekövetkezett átmenet is követhető.” Ebben az összefüggésben beszél az olvasás „szekularizálásáról”, illetve „demokratizálásáról”; az olvasót mind tanítani, mind a „praktikus életre” nevelni kell; „a hagyományoktól kötött hit és

az ortodoxia helyett a racionalitást és a hasznosságot érvényesítették az ilyenfajta posztulátumok.”

A bevezető részben különös jelentősége van az esettanulmányon kívül McCarthy elméleti fejtegetéseinek is. Az irodalom-recepció szociológiai módszerrel való kutatásáról van szó, különválasztva olvasó- és irodalomszociológiai kutatásra. Ennek megfelel az a követelmény, mely egy bizonyos időszakban élő olvasóközönség rekonstrukciójára, az olvasórétegek, illetve olvasótípológia vizsgálatára, a használók történetének az olvasói reakciók (olvasói érdeklődés, olvasói szokások, magatartások, mint olvasói düh, olvasásvágy, olvasásabsztinencia) figyelembevételével való kidolgozására irányul. Az olvasóközönséget ebben az esetben tömegközönségnek fogja fel. Irodalomszociológiai kutatások esetén téma az irodalom és társadalom közötti viszony, az olvasmányok megválasztása, az olvasmány-preferálás egy adott időn belül, egyes rétegek között, férfi és női olvasók között; továbbá téma a könyvpiac és a könyv-produkció, a fogyasztók és termelők közötti viszony más irodalmi termékekre tekintettel is.

A szociológiai rendszerű olvasó-kutatás forrásai sokrétűek: a vásári katalógusok, aukció-katalógusok, szubszkripciólisták, olvasótársaságok taglistái és hagyatéki leltárhoz kezdve a Morális Hetilapok szépirodalmi olvasmányajánlatain, az önéletrajzokon, levelezéseken és útleírásokon keresztül a cenzúra- és leltárokmányokig, az egyház- és iskolalátogatási jegyzőkönyvekig, illetve a vendég- és számlakönyvekig. Ehhez jönnek a magán- és kölcsönzőkönyvtárak készletei és jegyzékei.

Az egyéni olvasóra McCarthy csak alkalmanként utal, így például a zászlós Menges esetében, aki a wolfenbütteli könyvtár szorgalmas látogatója volt, s akinek olvasmánypreferenciái „a felvilágosodás gondolatvilágához való növekvő vonzódásra” utalnak, vagy Kotzebue kapitányának és Madihn titkárának esetén - szintúgy szorgalmas olvasók -, akiknek hasonló, vagy különböző olvasói motivációit érdemes elemezni. Általában véve viszont érvényes az a kijelentés, hogy mégis értelmetlen lenne itt az összes olvasó történetét egyenként vizsgálni. Ezt a szociológiai módszer nem teszi lehetővé. Ugyanígy elutasítja az egyazon könyv különböző olvasói céljainak rendkívül fontos problémáira való kitérést: „Ugyanazon olvasmány szolgálhat több célt is: adhat politikai tanácsot, nyújthat erkölcsi példát vagy pusztán szórakoztathat is az olvasó igényétől függően.”

Humphreys és McCarthy munkája kettő a modern recepció-kutatás területén végzett számos vizsgálat közül, melyek a szociológiai módszer segítségével dolgozzák fel az olvasóközönség történetét. Az olvasó- és irodalomszociológiai kutatás nagy számokkal, a tömeggel dolgozik, legyen szó az olvasóról, olvasók történetéről, a megvásárolt könyvekről, irodalmi műfajokról, vagy a könyvpiac termelési adatairól. Mindkét szerző tipikus módon bizonyítja munkájával, hogy a recepciótörténet ma nagymértékben a társadalomtudomány orientált.

Georg Jäger már szintén megjelent, nagyon tanulságos, a *Historische Lese(r)forschung* (Történeti olvasmány- és olvasókutatás) című munkája bizonyítja, kiegészíti és elmélyíti Humphreys és McCarthy vizsgálódásait és magyarázatait, de rögtön a kezdetben utal egy kétszeresen is elégtelen helyzetre, mégpedig az elméleti vita és történeti kutatás közötti diszkrepanciára és az aktuális és történeti olvasókutatás egymásmellettségére. Recepció-esztétikai, kommunikációelméleti, szociológiai és a könyvkereskedelemre vonatkozó elméleti alapokra már kb. 1870-től kezdve építik a különböző elméleti terveket, a szövegek értésének, az olvasás hatásának és funkcióinak feldolgozásához anélkül, hogy - egy-két kivételtől eltekintve - a történeti olvasókutatással bármilyen gyümölcsöző kapcsolat kialakult volna. Jäger megpróbálja a történeti olvasókutatás területét egzakt módon bemutatni, egy olyan területet, amelyben az olvasó iránti érdeklődés került a középpontba: az olvasó ad szerinte a szövegnek értelmet, „a szövegnek az olvasóra való hatása”, „szöveg- és olvasócsoportok

korrelációja”, „az olvasó, mint a könyvek vásárlója, kölcsönzője és használója”. Az utóbbit, bár említi, mégis perifériális marad, mint különösen „a könyv olvasóra való visszahatása” című utolsó rész mutatja, melyben egy számunkra sokatmondó kijelentés olvasható: „Mivel az, hogy egy múltbeli olvasó mit és hogyan értett meg a szövegből, ma még empirikusan alig ellenőrizhető, az olvasóra és olvasásra vonatkozó explicit kijelentések különös figyelmet érdemelnek. A cím, dekorációk, személyes ajánlások és előszavak formája behatárolja a célközönséget”. Megemlíti az egyes olvasót - McCarthyhoz hasonlóan -, s utal az ezen irányba folyó vizsgálódások fontosságára is, de mindezt csak rövid megjegyzések formájában.

II.

Vitathatatlan, hogy az irodalomtörténet a társadalomtudományi kérdésfelvetések és módszerek átvételével az irodalmi termékek és folyamatok megítéléséhez új mércét és betekintést nyert és egyáltalán új kutatási feladatokhoz és területekhez jutott. Létrejött az irodalomtársadalomtörténete, mivel felismerték, hogy az irodalomnak is társadalmi feltételei vannak, hogy az irodalmi műhöz hozzátartozik a társadalmilag tagozódott olvasóközönség is, hogy fogyasztó és termelő között visszacsatolás van, aminek az irodalmi termékre nézve különösen nagy a jelentősége, hogy az egy bizonyos korszakbeli irodalmi élethez ennek az időszaknak a könyvpiaci viszonyai is hozzátartoznak, csak hogy néhányat ezen kutatási irány legfontosabb szempontjai közül megemlítsünk.

Levin Ludwig Schücking, német anglicista volt az, aki az 1923-31 közötti kutatásainak eredményeképpen született *Soziologie der literarischen Geschmacksbildung* (Az irodalmi ízlés kialakulásának szociológiája) című tanulmányával ezen a területen úttörő munkát végzett. Különösen angol és amerikai kutatók követték, főként a II. világháború utáni években. Az olvasóközönség és ízlésének vizsgálatával az olvasói rétegek, szokásaik, reakcióik feldolgozásával a társadalomszociológiai kérdésfeltevés jogossága az irodalomtörténet számára is magától értetődővé vált: az irodalom befogadása függ a befogadás módjától (Schücking). Az olvasótörténet területén végzett szociológia-orientált kutatások azonban nemcsak általában a könyvtörténetet termékenyítették meg, hanem a recepciótörténeteknek éppoly sokrétű ösztönzést is adtak. A recepciókutatásban egy nem várt fellendülés következett be, méghozzá az irodalomtörténészek által. Ez ugyanúgy érvényes az igényes, színvonalas irodalomra, mint a szakszövegekre és a mindennapok szövegeire.

Az olvasótörténet recepciótörténettel való összekapcsolásából az egy szerző, mű, vagy szöveg hatástörténetével foglalkozó tudományág is profitálhatott. Wilhelm Vosskamp germanista kiemelte, hogy az olvasóközönségre vonatkozó kérdések három aspektusát kell figyelembe vennünk: először is az előbb említett visszacsatolást fogyasztó és termelő között, ami a további irodalmi produkció szempontjából jelentős; másodsor az egyes mű, illetve szerző hatástörténetét, végül egy mű, vagy szerző jelenkori befogadását. A recepciótörténet mind az irodalomtörténeten, mind a könyvtörténeten belül egy mindinkább elismert kutatási ággá fejlődött, főképp társadalomtudományi összefüggésben.

Mégis óvakodni kell attól, hogy a társadalomtudományi, vagy szociológiai módszert kizárólagosnak tekintsük, ha recepciókutatással foglalkozunk. Ugyanis a könyv nemcsak tömegtermék, az olvasó nem csupán az olvasói réteg egy része. A könyv egy egyedi darab is, egy konkrét, megfogható, leírt vagy kinyomtatott, bekötött tárgy, mely történettel rendelkezik, sőt lenyűgöző, csak rá jellemző saját sorssal. S egy bizonyos individuumnak szól, akinek megint csak egyéni sorsa van. A könyv a mindenkor olvasóra akar meghatározott hatást gyakorolni, legyen ez tanítás, vigasz, szórakoztatás - vagy ellenállás. Az olvasó is valami meg-

határozottat akar attól a könyvtől, amit olvas, vagy tanulmányoz. Megfelel a könyv a várakozásainak vagy nem? Egy másik olvasó, talán egy másik évtizedben vagy évszázadban ugyanezt várja el ugyanattól a könyvtől?

Ezt az egyedi könyvből és egyedi olvasóból kiinduló kérdést a társadalomtudományos módszer nem tudja megválaszolni, sőt, igazából meg sem érti, mert egyrészt az empirikusan tapasztalható, illetve rekonstruálható olvasóközönséget és rétegeit, másrészt a könyvet, mint tömegterméket állítja vizsgálódásainak középpontjába. Ezt ki kell egészíteni olyan kutatásokkal, melyek a könyvet konzekvensen egyedi tárgyként, az olvasót egyedi, senkivel nem helyettesíthető olvasóként helyezik a középpontba, amely esetben módszertanilag állandóan egy konkrétan adott könyvből (illetve könyvek egy kis, összetartozó és áttekinthető csoportjából) kell kiindulni. Míg a társadalomtudomány-orientált recepciótörténet a könyv, mint tömegtermék és az olvasó, mint fogyasztótömeg kapcsolatát vizsgálja, addig az egyedire koncentráló recepciótörténeti kutatás az egyedi könyvvel, az egyedi olvasóval és a kettő közötti viszonytal foglalkozik. Mindkét irányzat kölcsönös kiegészítésre szorul. Ehhez segítségül szolgáló szempontokat McCarthynál találhatunk.

Wieland Schmidt azon kevesek egyike, akik megpróbálták meghatározni a könyv lényegét és megadni definícióit: „a könyvek mozgatható kép-, vagy íráshordozók, melyeket őrizni és terjeszteni kell, s melynek célja egy szellemi immateriális tartalom közvetítése és egyetemes értékek teremtése”. Wieland Schmidt ezen definícióját egy hasonló témájú tanulmány előzte meg, melyben részletesen bemutatta azokat a gondolatait, melyek a definícióhoz vezettek. A dolgozat végén adott definíció kisebb jelentéktelen eltérésektől eltekintve megegyezik a fenti idézettel. Fontosabb viszont követni, hogyan, a könyv milyen elemeit, illetve jellegzetességeit figyelembe véve jutott el eddig a meghatározásig.

Megállapítható, hogy a könyv ismeretek és tudományos munkával szerzett tudás, azaz kutatási eredmények hordozója, melyeket továbbadni, hagyományozni kell. Ugyanígy hagyományozásra szántak a kanonizált hittanítások, ezeket is könyvekben rögzítették. Sőt a középkorban az is előfordult, hogy a liturgikus könyvek, mint Isten szava közvetítőjének „szakrális jelentőséget” tulajdonítottak. A kutatási eredményeken és hittételeken kívül a filozófusok gondolatai és a költők és írók művei is elkallódnának, ha a könyvön keresztül nem hagyományozódnának.

Különösen fontosak Wieland Schmidt megjegyzései a kézzel írott és a nyomtatott könyv különbségéről: „A codex manuscriptus és a codex impressus összehasonlításakor először is az egyik szingularitása és a másik pluralitása tűnik fel. Az azonban kiderül, hogy ez a különbség nem feltételez alapvető ellentétet, hogy ez sokkal inkább csak egy fokozati különbség, a sokszorosítás módját, s nem a könyv lényegét érinti.” Ettől a különbségtől eltekintve „a codex impressus semmi olyat nem tartalmaz, ami a codex manuscriptusban már ne jelent volna meg. A szingularitás ismertetőjegye, hogy a nyomtatott könyvre is érvényes lehet, és fordítva, bár a kézzel írott könyvek pluralitása nem olyan szembeűnő. De előfordulhat, mint ahogy azt a késői középkorban nagy számban terjesztett prédikáció-kéziratok és imakönyvek bizonyítják. De ez sokkal ritkább eset, ugyanis csak a kinyomtatott könyv esetén jelenik meg minden ismertetőjegye következetesen, és ez a könyv hatását dinamizálja, ami a codex manuscriptus esetén nem fordulhatott volna elő.” Az egyetlen valóban létező különbség a kézzel írott és nyomtatott könyv között, hogy a nyomtatott könyv esetén az „azonosság mechanikus principiuma” jelenik meg, ami a kézzel írott esetén szükségszerűen hiányzik: „minden példány, melyet egy szedésből sokszorosítottak, és mint ilyen egy kiadást képez, szövegben teljesen megegyezik.” Mivel az egyes nyomtatott példányok a különböző kidolgozás miatt egymástól eltérnek (kép- és más mellékletek, kötés, papírmínőség többek között), ismét csak a szingularitáshoz közelednek, ami a kézírás jellemzi.

Az azonosság mechanikus elve, de a nyomtatott könyv tömegcikk jellege sem érinti a könyv hatását, mint olyat. Sőt, csak megerősíti: „ha megpróbáljuk a kézírásos és a nyomtatott könyv közötti különbséget meghatározni, akkor kiderül, hogy a könyvnyomtatás a számos példány azonosságán kívül semmi olyan lényegbeli jellemzőt nem hordoz, ami a kéziratoknál ne jelent volna már meg; viszont a bennük rejlő lehetőséget olyan következetességig fejlesztette, hogy így az újabb rendeltetésnek is megfeleltek.” A könyv Wieland Schmidt által említett három jellegzetessége, tudniillik a demagóg, a konzervatív és a kommerciális jellege is érvényes a kézírásra és a nyomtatásra is, csak éppen egész más nagyságrendben.

Ahogy a könyv lényege ugyanaz marad, legyen szó a codex manuscriptusról vagy a codex impressusról, ugyanúgy a hatásra való tekintetben sem változik szerepe. Minden időben - akármilyen különbözőkben is -, a könyv hatott az emberekre, viszont a könyvnyomtatás feltalálása előtt még nem létezett ez a tömegjellegével kapcsolatos probléma. Schmidt megszerez néhány 15. és 16. századi példányt, köztük Luther írásait is, melyek „egész Németországban addig nem tapasztalt felindulást” okoztak: „Eck-vel való vitáiból” a frankfurti vásáron 1519-ben pár nap alatt 1400 példányt eladtak, a *Német Teológia* példányai és a „Miatyánk német értelmezésére laikusok számára” 1519-ben „non venditi, sed rapti”; a „Német nemzet keresztény nemességéhez” 4000 példányszámú kiadás 1520-ban öt nap alatt kifogyott”. Ezekhez a számokhoz kiegészítésül szükségesek olyan kutatások, melyek behatóan vizsgálják, hogyan ment végbe ez a hatás bizonyos esztendőkből. Maradtak a lutheri írásoknak olyan példányai, melyekben meglévő korabeli bejegyzések, mint például olvasói jegyzetek, széljegyzetek és aláhúzások segítségével ez a hatás érthető, illetve a lutheri felfogással való vitákban követhető? Léteznek ilyen bizonyítékok: például a Herzog August Bibliothek (Wolfenbüttel) tulajdonában vannak Luthernek olyan 1520-ból származó kisebb írásai (köztük a „De Captivitate Babylonica Ecclesiae”), melyek az alt-ülzeni (Oldenstadt) johannita kolostor birtokában lévő gyűjteményből származnak, s amelyekben számos korabeli kézzel írott bejegyzés található, melyek Luther tanaival folytatott élénk vitáról tanúskodnak. 1529-ben aztán a kolostor protestáns hitre tért át.

Schmidt definíciója alapján nyilvánvaló, hogy a könyv két oldalról közelíthető meg: egyszer mint tömegtermék, mely esetén az olyan kritériumok, mint a példányszám, az eladott darabok száma, terjesztési terület, olvasóközönség, olvasói reakciók mérvadóak, másrészt, mint egyedi, konkrét példány, mely esetben az egyes olvasó játszik döntő szerepet, aki éppen a számára adott példányt a maga szubjektív beállítottságával olvassa, tanulmányozza, illetve megszerzi vagy birtokolja. Ebből levezethető, hogy a recepcióval és ennek kutatásával kapcsolatban is két út lehetséges: kutathatunk egyrészt a tömegcikk szempontjából, s így a fogyasztók és könyvek számaránya a vizsgálat tárgya, s másrészt az egyedi darab szempontjából, s így a konkrét példány a többféle interpretáció lehetőségével alkotja a kutatás objektumát.

Ez utóbbihoz tartozik az egyedi olvasó. Itt persze nem a társadalomtól elszigetelt, magába forduló és a közösségtől eltávolodó olvasóról beszélünk, környezetének különcéről, hanem arról, aki egyéniségének tudatában az írott vagy nyomtatott könyvet szellemi tartalmak és értékek közvetítőjeként használja, hogy magát és a társadalmat, melyben él és hat, megértse a könyv által közvetített nézetek, tapasztalatok, eredmények segítségével, belátóbb, tapasztaltabb, okosabb - mondhatnánk alkotó - módon éljen és hasson. Újra és újra nyilatkoztak jelentős és kevésbé jelentős szerzők az olvasó, mint egyedi olvasó témájához, úgyhogy szinte fölöslegesnek tűnik erre itt újra kitérni.

Napjaink egyik tapasztalt olvasója volt Peter Suhrkamp, író és könyvkiadó, akinek számos tanulmányában az olvasás és az olvasó témájáról írt. Közülük az egyik legfontosabb tanulmány az 1947-ben megjelent *Über das Lesen* (Az olvasásról) című, melyben az

olvasóról, mint egyénről írja le ma is érvényes gondolatait: „Sokféleképpen lehet olvasni, s különbséget kell tenni olvasás és olvasás között: lehet olvasni azért, hogy tanuljunk, hogy valaminek a mélyére hatoljunk, hogy szellemünket mozgassuk, de lehet beszélgetés céljából, vagy művészi élvezet kedvéért. Ezek három típusba oszthatók: olvasás tájékozódás céljából, olvasás gyakorlás céljából és az alkotó olvasás. Ehhez jött még a legújabb időkben egy nagyon elterjedt mód: a szokásból való olvasás”. De azokat, akik megszokásból olvasnak a „nem-olvasókhoz” sorolja, „az ő esetükben a képesség gyógyíthatatlanul degenerált”. A valódi olvasásról van szó, nem az időtöltésről, vagy a hobbiról: „Olvasva tanulni annyit jelent, mint felfedezni egy új világot. Az olvasás ablakot nyit a szellemnek, hogy az egy másik valóságra tekinthessen. Ez a másik valóság a szellem erőit felszabadítja, és felfedi azt a rendet, melyet a szellem erői mozgatnak; kinyilatkoztat egy olyan törvényt, mely a fantáziát, a gondolatokat, az érzést és a belső arcot egy saját világgá rendezi”. Ezek az olvasáson keresztül megnyíló lehetőségek adekvát, azaz befogadásra kész olvasót követelnek: „az olvasónak egészségesnek és saját egyéniségének tudatában kell lennie; de nem szabad, hogy teljesen magával legyen elfoglalva, kell hogy legyenek szabad energiái valami más számára; elég szabadnak kell lennie ahhoz, hogy másnak áldozhassa magát”. Ez az „észől való megszabadulás - folytatja Suhrkamp -, az emberi léthez tartozik, a humánus része. Ha az ember ugyanazt újra és újra elolvassa - csak a klasszikus művek esetében lehetséges ez -, az olvasottakból egy idő után előlép egy arc: az ember, aki a könyvet írta ... Így lehet az olvasás beszélgetés valakivel, aki nem jelenlevő, a szerzővel. Ez lehetővé teszi azt, hogy nagy emberek közelébe jussak; olyan emberek közelébe, akik többet tudnak, mint azok, akikkel nap mind nap találkozom; nemes szellemekkel, akik felé tisztelettel fordulok; és amit ők adnak nekem, sokkal több, mint ami abban a könyvben áll, amit éppen olvasok. Lehetővé tesz egy beszélgetést más körök és más világok embereivel. Megelevenedve lépnek ki a könyvből, melyet olvasok. Megjelenek előttük saját világommal, s úgy ez már nem pusztán az én világom; egy másik élet, egy másik valóság, s egy másik nagyság fényében tűnnek fel”. Egy ezzel tartalmilag szoros rokonságban lévő, 1955-ben megjelent *Wozu eine Bibliothek* (Mire jó egy könyvtár) (magánkönyvtárt érve ez alatt) című esszében Peter Suhrkamp hasonlóan klasszikus módon fejt ki olvasói véleményét: „A lét materiális és immateriális oldala közötti kapcsolat megteremtésére, egy áramkör kialakítására szolgál ez a klasszikus találmány - a könyvtár”.

Ezen gondolatok és eszmék mögött mindig egy és ugyanazon alapképlet húzódik, hogy tudniillik az olvasás nem más, mint dialógus, beszélgetés egy testileg jelen nem lévő emberrel, nem más, mint ismeretszerzés, mások nézeteinek, elképzelésének, tanainak megismerése s a velük való vitatkozás - azaz éppen az emberi természet beteljesítése.

Ez a gondolat persze nem új, megtalálható már Montaigne-nél, vagy a humanistáknál. Petrarca például maga köré gyűjtötte könyveit, kiválasztotta közülük kedvenceit, melyekkel szoros, személyes kapcsolata volt, s végül összeállított róluk egy listát. Vagy akár az antikvitásig is visszamehetünk, mikor Cicero könyveit barátainak nevezi, akikkel beszélget, akik vigasztalják, akiknek a társaságát nem tudja nélkülözni. Ez a gondolat tölti be Pomponius Atticus-szal, a könyvkereskedővel folytatott levelezését.

Az a párbeszéd, melyet az olvasó a könyvvel keres és folytat, mindig személyes: az egyes olvasó beszél egyetlen kiválasztott könyvvel, egyszer, többször, vagy mindig újra. A könyv is kommunikál az olvasóval. Enélkül a párbeszédre való képesség nélkül nem alakult volna ki a könyvtárnak a fáraók ideje óta ismert megnevezése: „a lélek patikája”, s főleg nem hagyományozódott volna, és soha nem találták volna meg a szent galleni barokk könyvtárterem bejárata fölött a gondolat legismertebb és legszebb nyelvi megformálását: *Pszüché jatreion - A lélek patikája*.

III.

További fejtegetéseink kiindulópontja is az antik kor. Az észak-afrikai Terentianus Maurus, későrómai grammatikus és metrikus a Krisztus utáni 2. század végén *De litteris, de syllabis, de metris libri tres* címmel versbe foglalt tanulmányt írt, mely ma már csak a nyelvtörténészek figyelmét keltené fel, ha a szerző nem írt volna egyik sorában egy olyan fordulatot, mely a könyvtörténet egyik szállóigéjévé vált, s melyet többször - gyakran helytelen szerzőmegnevezéssel - idéztek: „Habent sua fata libelli”. Általában sajnós csak ezt a négy szót, kiragadva szöveggörnyezetéből. A megelőző három szót, melytől ezek tartalmilag függnek, s csak melyekkel együtt nyeri el a mondat igazi értelmét, ritkán idézik, s így ezek kevésbé ismertek: „Pro captu lectoris habent sua fata libelli” hangzik a sor teljes egészében. Mindenesetre: az első négy szó könnyen definiálható és megérthető, a másik három viszont kevésbé. A következő fejtegetéseket, melyek egy bizonyos könyvnek az egyes olvasó által való befogadásának történetével foglalkoznak, előzzék meg a Terentianus Maurus gondolatai.

A *De syllabis* című fejezet végén a szerző megszakítja tankölteményének grammatikai fejtegetéseit, s az olvasóhoz fordul, hogy betoldjon egy rövid megjegyzést tankönyvéről és annak jelentőségéről (1282-1290. sor):

Forsitan hunc aliquis verbosum dicere librum
non dubitet; forsitan multo praestantior alter
pauca reperta putet, cum plura invenerit ipse;
deses et impatiens nimis haec obscura putabit:
pro captu lectoris habent sua fata libelli.
sed me iudicii non paenitet: haec bene vobis
commisi, quibus est amor et prudentia iuxta,
et labor in studiis semper celebratus inhaeret:
vos sequar, in vestro satis est examine cautum.

Magyar fordításban:

Talán nem haboznak egynéhányan könyvemet szószátyárnak nevezni; talán valaki más, nálam sokkal okosabb mondhatná, hogy kevés új dolog van benne, mert maga is jóval többet talált ennél; a rest és türelmetlen talán túl homályosnak találja, *minden könyv sorsa az olvasó felfogóképességétől függ*. De én nem félek az ítélettől: hiszen munkámat rátok bízom, akik okosak és kedvesek vagytok, s nagy szorgalommal folytatjátok tanulmányaitokat. Titeket akarok követni, előttetek biztosan jól vizsgázik a könyv.

Ebben a saját művének értékeiről írt megjegyzésében idézi a szerző híres gondolatát a könyv sorsáról, mely a mindenkori olvasótól, jobban mondva: felfogóképességétől függ. A magyarázatnak a „captus” fogalomból kell kiindulnia, egy főnévből, mely a „capere - megfogni, megragadni” szóval összefügg és melyet felfogóképességnek, adottságnak fordítanak. Így is értették állandóan: „Az olvasó felfogása szerint”, „ahogyan az olvasó felfogja vagy befogadja”, „az olvasó szellemi felfogóképességétől függően” - alakul a könyvek sorsa: olvassák őket vagy nem, többé-kevésbé hasznosnak tekintik, kritizálják, megőrzik, szétolvassák, használják, megsemmisítik - a dialógusnak megfelelően, amit az olvasó vagy folytat velük, vagy nem. Az olvasó ezen párbeszédbe való képességétől, felfogóképességétől, szellemi befogadóképességétől, „kapacitásából” (facultas percipiendi, capacitas) függ nagymértékben, milyen sorsra számíthat egy könyv.

A könyv sorsának illetően való meghatározottsága miatt idézik szívesen ezt a mondatot könyvtárosok, könyvkereskedők, könyvgyűjtők. Éppen Wieland Schmidt volt az, aki mindig újra figyelmeztet bennünket, mekkora jelentősége van a Terentianus-i gondolatnak mind a könyv- és könyvtörténet, mind a recepciótörténet szempontjából. Kurt Lindner, a vadászatra vonatkozó irodalom babenbergi gyűjtője, az egyetlen „Biblioteca Tiliana” birtokosa, aki a „Herzog August Bibliothek Baráti Társaságának” évekig elnöke volt, elkötelezett beszédet tartott erről. 1977-ben a Herzog August Bibliothek wolfenbütteli gyűjteményének állományából rendezett kiállítás megnyitóbeszéde végén így nyilatkozott: „S ezzel fejtegetéseimnek végére értem. Mégis kérem, engedjék meg, hogy egy utolsó szót hozzáfűzhessek az eddigiekhez, mert érzem, hogy ebből a tárgyilagos beszámolóból hiányzik valami: a személyes viszony azokhoz a könyvekhez, amelyek ebben a gyűjteményben találhatóak. Merem mondani: alaposan ismerem mindegyiket, magam szereztem be, regisztráltam, néztem át, részben vagy egészben olvastam őket. Ismerem tartalmukat, meg tudom őket ítélni, mert valami megérintett belőlük. Személyes kötődés alakult ki köztünk. Néhány könyvhöz már azelőtt kialakult ilyen kötődés, mielőtt a sors ebbe a gyűjteménybe vetette volna őket. Olykor exlibriszek, tulajdonmegjelölések, ajánló szavak sorai árulkodnak múltjukról. De csak a velük való foglalkozás során lesz érthető, hogy nem materiális birtoklás, hanem az így létrejövő szellemi kötődés a döntő. Egy egyszerű szóval helyben lehetünk: habent sua fata libelli - a könyveknek is megvan a maguk sorsa. De mit jelent ez? Más sorsuk, mint egyéb javaknak - földnek, háznak, birtoknak? Semmi esetre sem. Terentianus Maurus sem ezt akarta mondani *Carmen heroicum*-jában. Mert ott valami egészen más áll, valami, aminek értelmét félreértjük, ha csak a megcsonkított fél mondatot idézzük. A költő így írja: Pro captu lectoris habent sua fata libelli - az olvasó felfogóképességétől függ a könyv sorsa. Számára az említett élmény a fontos. Azoknak a szellemi képessége, tehetsége, képzettsége, akikhez a könyv szól, határozza meg a könyv sorsát, hatását, erejét. De nemcsak a könyv sorsát, hanem - pro captu lectoris - a hozzájuk kötődő olvasó sorsát is.

A szóban forgó gyűjteménykötet más szempontból is kötődik Terentianus Maurushoz: gondolatai nagy lökést adtak koncepciójának, művészi megfogalmazásának hatására pedig átalakították a kötet címet: DE CAPTU LECTORIS.

Terentianus gondolatmenete azonban egy másik történelmi dimenzióra is utal. Az olvasó befogadóképessége, „captus”-a nem marad mindig változatlan, az idő múlásával megváltozhat, évek és évszázadok lefolyásával akár még ellenkezőjére is fordulhat egy és ugyanazon könyv esetében is. A könyv története folyamán az olvasók nagy számával találkozhat, akik különbözőképpen olvassák ezt a könyvet. Másképp kifejezve, a könyv története során az értékek váltakozásának van kitéve, minden korban máshogyan értékelhetik őket. Az értékek ezen váltakozása a könyvtörténet egyik legérdekesebb faktora, különösen a recepciótörténet szempontjából, főképp, hogy ez a könyv továbbélésének egyik biztosítója. Hogy ezeket a gondolatokat érthetőbbé tegyük, a könyv értékének változására egy konkrét példát hozunk Heinrich der Löwe Evangeliáriumának példáját.

Mikor 1983. december 6-án egy Sotheby aukción Németország megszerezte Heinrich der Löwe Evangeliáriumát, nemcsak egy pompás történelmi és művészeti szempontból értékes kézirat került nagy pénzért eredeti hazájába vissza, hanem egy kódex is magánkézből nyilvános intézet tulajdonába jutott.

Heinrich der Löwe Evangeliáriumát 1188 körül a híres helmarshauseni festőiskolában - a mai Ortsteil von Karlshafen-ben (Weser) - készítették el. A megrendelő Heinrich der Löwe volt (1180-ig a Szász és Bajor tartomány hercege) és Mathilde, a felesége, II. Henriknek, Anglia királyának lánya, akik a könyvet a braunschweigi Szent Blasius templomnak szánták.

A 226 pergament lapból álló, s kitűnő állapotban megmaradt kézirat elején, a negyedik íven, egy latin ajánlóköltemény áll, melyben 20 hexameterben tudósítanak arról, hogy a királyi, illetve császári származású Heinrich és Mathilde Krisztus iránti szeretetéből készítette ezt az aranytól csillogó evangéliumot, hogy más adományokkal együtt, melyeket városunknak - Braunschweignek - adományoztak, alázattal Krisztusnak ajánlják.

Ismeretlen időpontban és ismeretlen úton jutott az Evangeliárium a Prágában lévő Szent Vitus dóm kincstárába. Itt 1594-ben újrakötötték, s úgy került a mostani kötésbe, melynek fedő borítóján Szent Zsigmond és Márk relikviái találhatóak. A kötetet a breitenbergi Georg Barthold Pontanus, a prágai dóm dékánja készítette. 1861-ben a hannoveri V. György király vásárolta meg a prágai dóm káptalanjának kéziratát saját múzeuma számára. 1866-ban, Poroszország Hannover fölötti győzelme és V. György trónfosztása után a gmundeni (Ausztria) Cumberland kastélyba szállították. A grófi család privát tulajdonának tekintették, 1932/33-ban használták utoljára tudományos vizsgálatok céljára. 1945-ben, röviddel a II. világháború vége után megvásárlásra kínálták Angliában az angol királynak; ez alkalommal keletkeztek a londoni Warburg Intézet fényképei. A következő években az Evangeliárium nem volt hozzáférhető, megőrzési helye is ismeretlen maradt.

Mikor 1983 augusztusának végén a londoni Sotheby Aukcióház az Evangeliáriumot árverésre hirdette, nem hozták nyilvánosságra, ki volt az addigi tulajdonos. A 32,5 millió márkás vásárlási összeg az alsószászok (9,4 millió márka) a bajorok (7,5), a Német Szövetségi Köztársaság (6), a porosz kultúrtulajdon alapítványának (3) pénzéből és számos magán és vállalkozói adományból tevődött össze.

Az Evangeliárium állandó őrzőhelye a tulajdonosok megegyezése alapján a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek, a legtöbb középkori kéziratot őrző szász könyvtár.

Ha áttekintjük azt az utat, melyet az Evangeliárium napjainkig megtett - amennyire az egyes tények ismertek -, akkor rögtön feltűnik, hogy történetének folyamán egészen különböző motívumok és értékfelfogások váltották egymást, amelyeket a kézírral foglalkozó mindenkor megbízók, előállítók, tulajdonosok, kereskedők és használók képviseltek. Mire szolgált nekik ez a könyv, milyen szempontok alapján ítélték meg, milyen értéket tulajdonítottak neki? Ezek olyan kérdések, melyeket a könyv hatásának szemszögéből is meg kell válaszolni. Megválaszolásuk feltétele, hogy elegendő adatunk legyen magáról a kézírról, vagy a történetének kapcsán híressé vált személyekről és tényekről.

Fejtegetéseink kiinduló pontja a következő két tény: először, hogy az evangéliumos könyvet liturgiai, azaz az istentiszteleten való használat céljából állították elő. Másodszor, hogy mai értéke azért olyan nagy, mert a tudomány jelentős tárgya lett. De hogyan lett az, milyen utat kellett közben megtennie? Hogyan következett be ez a változás és hogyan juthatunk hozzá közelebb?

Heinrich der Löwe és felesége, Mathilde értékes díszítéssel láttak el egy evangélium-kódexet, hogy azt, korának legpompásabbját, Krisztusnak ajánlják annak reményében, hogy ezen és más jótettek - templomépítés, ereklyeadományozás - jutalmaképpen elnyerik az örök életet. Az ajánlóköltemény egyértelműen mutatja, hogy az Evangeliárium a középkori jámborság kifejeződése. Ezzel összeegyeztethető az, hogy a kéziratot egy olyan kolostorban készítették el, mely a 12. század egyik legjelentősebb művészeti centrumának tekinthető.

Isten szavainak könyvbe fektetése mindig is Istennek tetsző tett volt: „Tot enim vulnera Satanas accipit, quot antiquarius Domini verba describit” (Cassiodorus, Institutiones, I. könyv, 30. fej.). Egy író már csak foglalkozása miatt is remélhette, hogy bűnei megbocsájtást nyernek. Egy szakrális könyv a középkorban túlvilági értékű volt.

Az Evangeliáriumot a braunschweigi Szent Blasius apátságban nagy anyagi és szellemi értéke, valamint adományozóinak magas rangja miatt különleges ünnepnapokon szándékoztak használni.

Biztos talajon mozgunk akkor, mikor 1594-ben Prágában a Vitus dómban érjük utol. A könyvről és használatáról, valamint az új (mostani) kötésről Georg Barthold Pontanus bejegyzése ad felvilágosítást a 73. ív jobb oldalán. Georg Pontanus, aki a 16. század közepén született a csehországi Brückben és 1644. február 20-án halt meg, II. Rudolf prágai császár udvarának legérdekesebb alakjai közé tartozik. Sokoldalú tehetségével (költő, szónok, történész és teológus) prédikátorként és alkalmi költőként munkálkodott. Urától tiszteletet, címet és javadalmat kapott. 1588-ban II. Rudolf poeta laureatus-szá koronázta és nemesi címmel ajándékozta meg. 1594-ben ő lett a prágai dóm dékánja. Jómódban élt, támogatta a prágai dómot, tekintélyes könyvtárat gyűjtött össze és szülővárosának egy kápolnát szentelt.

Georg Pontanus bejegyzéséből kiderül, hogy az Evangeliáriumot hosszú ideig nem méltatták figyelemre. Ő azonban istentiszteleteken, fogadalmi miséken újra használni akarta. A felújítás tehát nem bibliofil, vagy történelmi okokból történt. A relikviákkal való újrakötése azt is jelentette, hogy a könyvet körmenetekre is el lehetett vinni. Liturgiai értéke tehát a relikviákkal való kiegészítéssel még jelentősebb lett.

Azzal, hogy az Evangeliárium a prágai dómba került, további liturgikus használata megszűnt. Újkori felfedezése a 19. század közepe táján következett be, mikor a felszabadító háborúk után a középkort újraértékelték. Georg Heinrich Pertz (1795-1876) levéltáros, történész és könyvtáros Hannoverben és Berlinben, a „Monumenta Germanica Historica” első tudományos vezetője, egy, a Monumenta megbízásából vállalt könyvtárlátogató utazásán látta az Evangeliáriumot 1847. szeptember 13. és 19. között a prágai dóm kincstárában. „Prága legfigyelemreméltóbb kéziratát láttam a dómkápolna kincstárában: Heinrich der Löwe és felesége, Mathilde parancsára Herimann helmwaldhäuseri szerzetes írta és festette meg, majd valószínűleg a braunschweigi Szent Blasius dómnak ajándékozták; tartalmazza többek között Heinrich der Löwe és felesége arcképét.” Így írta le benyomását Pertz a *Reise nach Böhmen, Oesterreich, Salzburg und Mähren im September 1843* (Utazások Csehországba, Ausztriába, Salzburgba és Morvaországba 1843 szeptemberében) című tudósításában 1847-ben. Közlése láthatólag igen csekély érdeklődésre talált. August Ambros (1816-1876) 1858-ban Prágában megjelent részletes ismertetője a dómról és a dómban található kincsekről sem vált különösebben ismertté Németországban. Ambros éppúgy, mint Pertz, felismerte az Evangeliárium jelentőségét, s Konstantin von Höfler (1811-1897) történészt kérte fel egy értékelés megírására, melyet ki is nyomtatott. Ebben található a koronázási miniatura ismert, ma már elfogadhatatlan profán interpretációja.

Pertz volt az is, aki hannoveri V. György királyt a kézirat megszerzésére ösztönözte. Ez a welfi gróf (1819-1878), akire a történettudomány fellendülése különösen nagy hatással volt, s már korán elkezdett érdeklődni családjának története iránt, kötelező feladatának tekintette az ősi hagyományokat továbbvinni, s elődjeinek dicsőségét gyarapítani. A történelem nemcsak ismereteinek forrása volt, hanem monarchisztikus törekvéseinek eszköze is. Elődje, Heinrich der Löwe, territóriumra függetlenségének megőrzésére törekvő embert szimbolizálta számára.

Ezen politikai összefüggéseken keresztül kell látnunk az Evangeliárium megszerzésének tényét. Pertz, aki 1842 óta a berlini királyi könyvtár főkönyvtárosa volt, 1860 őszén tudósította Friedrich Culemannnt (1811-1886), hannoveri barátját, Észak-Németország egyik legjelentősebb műgyűjtőjét, aki nyomdatulajdonosként a „Monumentával” is szoros kapcsolatban állt, az Evangeliáriumban levő Heinrich der Löwét ábrázoló miniatura létéről. Culemann, aki múzeumi ügyekben is el szokta látni tanáccsal V. Györgyöt, rögtön tudósította

őt erről. V. György azonnal kinyilvánította óhaját, miszerint meg akarja szerezni azt a könyvet, melyben a kép megtalálható.

A Pertz-cel baráti viszonyban levő Frantisek Palacky (1798-1876), cseh történész kérésére Peter Franz Krejci az ügyet a dómkáptalan elé terjesztette, ahol a többség valóban az eladás mellett foglalt állást. Az Evangeliáriumot természetesen nagyon drágán akarták eladni, a bevételt a prágai dóm helyreállítására szánták. A dómkáptalan 10 000 talléros összegben egyezett meg. Palacky megígérte, hogy támogatja az üzletet „... azon természetes vágytól hajtva, hogy egy ilyen kincs ne heverjen tovább olyan földön, melyben idegen, ahol nem tartják becsben, s a tudományok számára nem hasznosítják, s azért, hogy megmeneküljön egy esetleges elpusztulástól.”

1861. április 11-én Prágában aláírták a vásárlási szerződést és kifizették az árat. Így a Heinrich der Löwe Evangeliáriuma utódjának, a hannoveri protestáns királynak tulajdonába került. 1861. április 24-én 19 órakor egy audiencia keretein belül megtörtént az átadás. Ez alkalomból V. György kifejtette, hogy „nagy örömet és a Jóisten iránt mély hálát érez, amiért a nagy művet, Heinrich de Löwe idejéből származó gyönyörű kincset a többi családi kincsek között őrizheti.” A kódexet a királyi kastélykápolna kincstárában tartották. A király tette és szavai bizonyítják egyrészt az Evangeliárium jelentőségét a Welf-család történetében, másrészt V. György történelmi küldetéstudatát. A pompás kézirat összekötötte Heinrich der Löwével, s így különös szimbólumereje volt.

A szakrális könyv kereskedelmi értéktárgy lett, ezt szekularizációs folyamatnak is tekinthetjük. Ugyanis V. György a könyvet nem relikviái miatt, vagy liturgikus használat céljából vette meg, hanem a Welfek nemzetségének történetében betöltött kiemelkedő jelentősége miatt. Megállapítható tehát, hogy a liturgikus mű a 19. században elvesztette egyházi célját, s helyette történelmi forrásként nyert értéket és rangot. Ezentúl egy grófi ház dicsőítésére is szolgált.

1866-ban, a welfi király trónfosztása után az Evangeliárium magántulajdonban maradt, a király magával vitte a száműzetésbe, Gmundenbe. A 20. század első harmadában a tulajdonos, Braunschweig és Lüneburg hercege, a hannoveri király utóda tudományos munkák céljára kutatók, de kizárólag művészettörténészek számára, rendelkezésre bocsájtotta.

Tulajdonosai továbbra is magántulajdonnak tekintették, még hozzá olyan tárgynak, melynek értéke pénzben kifejezhető. A Welf-ház, melynek a II. világháború után pénzügyi kötelezettségeket kellett eleget tennie, lemondott az Evangeliáriumról. Ennek közelebbi körülményei azonban ismeretlenek maradtak. Mikor Sotheby-nél elárverezték, már nagymértékben kereskedelmi tárgy lett.

A vásárló egy nagyon látványos - különböző érzelmekkel kísért -, akción az adományozók által támogatott NSzK volt. Szerződésben fektették le, hogy az Evangeliáriumnak egy tudományos könyvtárban mind a kutatók számára, mind - múzeumi tárgyként -, az érdeklődő publikum számára hozzáférhetőnek kell lennie.

A nagy feltűnést keltő körülmények, mint például a Szövetségi Köztársaság polgárainak adományozó készsége azonban azt is egyértelművé teszik, hogy ezen esetben nemcsak egy tudományos tárgyról, hanem egy mind kulturális, mind történelmi jelentőségű nemzeti értékeket hordozó dokumentumról van szó, amiről egy nép, kinek történelmi öntudatát ráadásul megkérdőjelezték, nem akar lemondani. „Kultúránk egyik legnagyobb tanúbizonysága a lelkes polgárság és a közadakozás szolidaritási akciójának köszönhetően visszakerült tulajdonunkba. Népünk nemzeti öntudatának kifejezője, melyet a jövő generációja őrizni fog.” Így ítélte meg Hermann J. Abs, az árverés egyik fő érdekeltje a

vásárlás célját. Újságcikkek feliratai és címei, amikben „visszatérésről”, vagy „hazahozatal”-ról van szó, szintén ezt a felfogást támasztják alá.

Foglaljuk össze: egy és ugyanazon pompásan kidolgozott, nagy liturgikus, történelmi és művészeti jelentőséggel bíró könyvhöz mind az elmúlt századokban, mind manapság is különbözőképpen viszonyultak. Mondhatni, hogy majd minden generáció, mely az Evangeliáriummal kapcsolatban állt, saját értékrendje alapján ítélte meg azt. Mindegyiknek megvan a maga jogosultsága. Mert csak a megbízók, előállítók, tulajdonosok, eladók, olvasók, használók különböző felfogásain keresztül nyeri el a könyv jelentőségét és értékét. Az egyes történelmi korszakok nézeteinek változása a legfontosabb: ez garantálta - és garantálja - a könyv, esetünkben Heinrich der Löwe Evangeliáriumának jelentőségét.

IV.

Eddigi fejtegetéseinkből kiderül, hogy a könyv recepciótörténetének kutatása nem elégedhet meg egy mégoly jól megalapozott szemlélettel sem, ha az a könyvet egy többé-kevésbé névtelen tömegközönségnek szánt tömegcikknek tekinti. Akármilyen fontosak és eredményesek is az ilyen téren végzett társadalomtörténeti irányultságú vizsgálódások, mégis igénylik, ha még oly egzaktak is, mint a kezdetben idézett McCarthy tanulmány, azt a kiegészítést, mely a könyvet egyes olvasónak szánt egyedi objektumnak tekinti. McCarthy kutatásaiban többször - ha csak érintőlegesen is -, utal arra, hogy a könyv recepciótörténetének kutatása nem zárható le az olvasói rétegek és az olvasói szokások feltárásával.

Fejtegetéseink központi gondolata tehát, hogy az egyes konkrét könyvet kéziratként, ősnyomtatványként, nyomtatványként állítsuk vizsgálódásaink középpontjába, azaz belőle és ne az olvasóból, vagy olvasói rétegekből induljunk ki. Egyedi története, sorsa megismerhető, s az eredetkutatás ezt aprólékosan véghez is vitte.

Vizsgálataink célja nem egy könyv történetének vagy eredetének pusztá kutatása, hanem ennek segítségével a könyv egy bizonyos személyre (vagy több személyre egyidejűleg, vagy egymás után) tett hatásának kiderítése. Tehát egy gyakran meglehetősen komplex és következményekben gazdag vizsgálatról van szó, két individuum, a könyv és az ember találkozásának kutatásáról. Egy és ugyanazon könyv, legyen az kézzel írott, vagy nyomtatott, évszázadokat átfogó története során olyan sok személlyel találkozhat, kiknek a könyvvel kapcsolatos nézete, szándéka, látásmódja hasonló, vagy különböző, esetleg ugyanaz volt. Így ezen felfogásoknak megfelelően, a könyv és ugyanazon, hasonló, vagy különböző, sőt, akár ellentétes hatásokat is kifejthetett. Ezek alapján alakul története. Minden azonosított olvasónál ugyanazokat a kérdéseket tehetjük fel: Milyen véleménye volt a könyvről? Miért szerezte be? Milyen jelentősége volt számára, milyen célra akarta használni, hogyan értékelte, hogyan hatott rá, milyen gondolatok mozgatták az olvasáskor. Nem mindig válaszolhatók meg ezek a kérdések határozottan és hiánytalanul, de mindig egy bizonyos személy és egy bizonyos könyv közötti személyes viszonyról és az ebből származó hatásról van szó.

Az eddig elmondottakból kiderül, hogy csak bizonyos könyvek jönnek számításba ilyenfajta vizsgálatok tárgyául, pedig elméletileg a szóba jöhető könyvek száma akkora, amekkora az egyáltalán létezőké. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy ez a szám jóval kisebb, mivel bizonyos adatok híján egyes könyvek nem használhatóak vizsgálataink számára. Eljárási módunknak megfelelően ezen módszerrel könyvek portréit hozhatjuk létre. Különösen a Terentianus-vers első részének gondolatát (captus lectoris) kell figyelembe vennünk, azaz egy könyv individualitását kell a könyvolvasó, -tulajdonos, illetve -használó egyéni érdeklő-

désével kapcsolatba hozni. Végül pedig vizsgálandó, hogyan tükröződnek a könyv hatásában kulturális és politikai változások. Ezek az egyes portrék nem egymástól független mozaikkövek, bepillantást kell engedniük kultúránk egymástól eltérő történelmi fejlődésébe. Amit Alphons Lhotsky évekkal ezelőtt (Wilhelm Diltheyhez írt szövegének záró soraiban) a könyvtártörténet jelentőségéről megjegyzett, mármint hogy nem csak a könyvállományok növekedése és kezelése, hanem azok kultúrtörténeti összefüggésben való vizsgálata is fontos, ez a könyvtörténetre és különösen az egyes könyvek történetére is alkalmazandó. Mert nemcsak a könyvtárak történelmi emlékek, „jelentős kultúrtörténeti és társadalmi változások” tanúbizonyságai, hanem a könyvek is. Azok a kultúráknak, valamint azok társadalmi és gazdasági s nem utolsósorban politikai feltételeinek tüneteiként kezelendők, mind tipikus, mind kivételes megjelenésük esetén. A könyv, legyen az költségesen előállított luxuskönyv, vagy egy egyszerű kiadvány, mindenképp az olvasó emberhez szól, aki az ilyenfajta vizsgálódások középpontjában áll: „Meg kell szabadítani magunkat attól a helyzettől, hogy mindent csak mennyiségre mérjünk, és fel kell ismernünk: ha ezen könyvek közül egy csak minden 10 vagy 100 évben talál is olyan olvasóra, akire az gyümölcsözően hat, akiben olyan hurokat pendít meg, melyek előtte némák voltak, úgy teljesítette célját”.

Kéziratok és régi nyomtatott könyvek történetének kutatása nem újkeletű, számos utalást találunk hasonló eredetkutatásra akár modern hasonló kiadásokban is. Többé-kevésbé részletesen tudósítanak a könyv történetének egyes fejezeteiről, legtöbbször tulajdonosuk és használójuk hozzájuk fűződő kapcsolatáról. Hogy a példák sokaságából egy újabbat kiragadjak: a szent galleni Abrogan-kézirat, a legrégebbi német könyv - egy latin-német szótár, melyet első szaváról neveztek el -, hasonló kiadásának kommentárjában *Aus der Geschichte der St. Galler Abrogans-Handschrift* (A szent galleni Abrogan-kézirat történetéről) című fejezetben tárgyalja a „könyvtártörténetet” és az „olvasók történetét” (17-20. század). Más faksimile - vagy egyéb - kiadások ugyanilyen, vagy hasonló módon járnak el. Kérdéseinkkel azonban tovább haladunk, ugyanis a tiszta eredetkutatás általában nem foglalkozik azzal a hatással, melyet a könyv az egyes személyre gyakorol. Ezért bár e kérdésfeltevésünk előfeltétele, mégsem azonos vele. Különbség, hogy egyazon eposzt, történelemkönyvet, vagy *Hórás könyvet* (livres d'heure) egy kincstár értékes darabjának tekintjük, mint II. Frigyes császár esetében, vagy a császári ház és legmagasabb képviselői magasztalására szolgáló tárgynak, mint fia, Miksa esetében.

Kérdéseinkhez fűződő adalékokat a legutóbbi évek vizsgálatainak eredményeiben is találhatunk. Felfogásunkat jól fejezi ki Paul Oskar Kristeller egy már klasszikussá vált megfogalmazása: „...megtanultuk, hogy az egyes kéziratot ne csak a szövegváltozatok statisztikájának absztrakt elemeként, hanem saját fiziognómiával és történelemmel rendelkező konkrét könyvként tekintsük.” Más, újabb publikációk is ezt a felfogást képviselik, bár általában inkább csak utalva rá, mint részletezve. Ez mind az anglo-amerikai, mind az európai területre érvényes, Kelet-Európát is beleértve. A *Manuscripts and Readers in Fifteenth-Century England* (Kéziratok és olvasók a 15. századi Angliában) című tanulmánygyűjteményben, mely az 1981-ben New Yorkban tartott előadásokat egyesíti, a kiadó, Derek Pearsall bevezetőjében azt mondja: „Elmúlt az az idő, amikor a paleográfusra már nem volt szükség, amint egy kézirat datálásán végzett munkáját befejezte, vagy a kéziratot mellőzték, mihelyt a „kritikai kiadás” számára igen csekély értékűnek bizonyult (...) A „kritikai kiadás” diktálta kizárólagosságot immár felismerték, és a tudósok kezdenek rájönni a „rossz kéziratok” értékeire, a szöveget közvetítő másolók munkáiban például felismerhető az első irodalomkritikai tevékenység”.

Kirchliche Publizistik in spätmittelalterlichen Handschriften aus Polen (Az egyházi publicisztika a Lengyelországi későközépkori kéziratokban) című tanulmányában Edward

Potkowski speciális katalógusokat követel részletes adatokkal „a tulajdonos, illetve olvasó és a vásárlókör azonosításához; azon kívül adatokat a könyv hatásának kutatásához, azaz hogy milyen érzelmi, meggyőződésbeli, magatartásbeli befolyást gyakoroltak ezek a szövegek olvasóikra.” Aleksandr S. Mylnikov szovjet történész ezt így fogalmazta meg: „Egy adott könyvgyűjtemény, illetve egy adott példány története egy adott korszak könyvrepertoárjának analízise”. Gisela Kornrumpf müncheni germanista arra szólít fel, hogy a megszerzett bizonyítékokat történeti szempontból olvassuk, „ugyanis ezek szöveg-bizonyítékok, a használat tanúbizonyságai.” Maria Mitscherling, gothai könyvtáros későközépkori kéziratokra gondol, mikor a gothai Luther-kézirat katalógusának előszavában megállapítja: „A Luther-kéziratokat többek között szövegkritikai szempontból is vizsgálhatjuk. Így például megéri a Luther-recepció kérdéseit évszázadokra visszamenőleg is kutatni. Mi hagyományozódik a kéziratokban? Kitől? Milyen célból?” Éppen ezek a mi kérdéseink is.

Wieland Schmidt elsők között nyújtott példát ennek megvalósítására a Wilhelm Scherer germanista felesége, Marie Scherer által szerkesztett Goethe-kiadással kapcsolatos kutatásai során. „Az utolsó, még a szerző által ellenőrzött kiadás” tulajdonosa az egyes kötetekben aláhúzásokat és bejegyzéseket tett, melyek összefüggésbe hozhatók életének, haláleseteknek, a szomorúság és az öröm óráinak eseményeivel. Így mivel ez a példány tulajdonosának egy bizonyos „captus”-át mutatja: Goethe szövege az ő számára nemcsak irodalmi élmény volt, ez adott neki vigasztalást és erőt a különböző élethelyzetekben, tartást hosszú életének bizonyos fordulópontjain. Ezt a példányt a szeretett, korán elhunyt férj barátjától és kollégájától, Karl Mülbertől kapta, aki - mint Goethe-vel foglalkozó filológus -, maga is bejegyzésekkel és aláhúzásokkal látta el azt. A könyv a 19. század végén és a 20. század elején élő értelmiségi rétegre kifejtett ezen jellegzetes hatása, melyet a tulajdonos életrajza ismeretének segítségével egy konkrét példányon követhetünk, mutatja e vizsgálati módszer hatékonyságát.

V.

Végül összefoglalom még egyszer kutatási módszerünk már többször megnevezett forrásait és módszerét.

Egy konkrét könyv (vagy összefüggő könyvek kicsi és átlátható csoportja) történetének és egy bizonyos személyre tett hatásának felismeréséhez elsősorban a könyvet és a benne található adatokat használjuk fel. Ehhez tartoznak: a tulajdonos, vagy használó neve, exlibris, címe, ajánlóbejegyzések, jelmondatok, jelzések, olvasói jegyzetek, megjegyzések, javítások, könyvtári bejegyzések, adott esetben aláhúzások és bejegyzések. Ehhez jönnek azok a könyvön kívüli források, melyek a könyvre vonatkoznak: katalógusokba való bevezetések, irodalomban, például levelekben, útleírásokban, költeményekben való megemlézések. A legkisebb nyomok is fontos adatokat szolgáltathatnak. Tehát ugyanazokat a forrástípusokat használják, mint a korábbi eredetkutatások esetében. Ezeket azonban további kutatásainkhoz, melyek a „captus lectoris”-t akarják felfedni és kidolgozni, az akkori személyek életével, rájuk tett hatásával és környezetükkel kell kapcsolatba hozni, legyenek azok tulajdonosok, olvasók, vásárlók, vagy eladók, hogy így a könyvre vonatkozó szándékaihoz, motivációjukhoz, érdeklődésükhöz, értékrendjükhöz közelebb kerülhessünk és azt megismerhessük. Különösen azon politikai és kulturális környezet tisztázása, melybe egy bizonyos könyv története során valamennyire beletartozott, segít azt a hatást felfedni, melyet az a könyv - és csak ez -, egy bizonyos időben kifejtett. A könyv és személyek egyediségéből kiindulva a vizsgálódások útja egy vagy több történelmi kor általános kulturális és politikai felfogásának megállapításához vezet.

Ezt az utat módszertanilag három lépésre vezethetjük vissza: először magát a könyvet kell vizsgálni, a rá vonatkozó adatokat megállapítani és azokat interpretálni. Másodsor a tulajdonos és használó életrajzát kell tanulmányozni, hogy behatárolhassuk azt a teret, melyben a könyv élt és hatott. Motivációját és érdeklődését a könyvvel összefüggésbe kell hozni. Végül pedig a könyvet és tulajdonosát, illetve olvasóját korának kulturális és politikai szituációjába kell helyezni, hogy megállapíthassuk, a könyv hatása mennyire tipikus korára vagy mennyire nem. Az első két lépésben nyert eredményeket tehát az akkori kor szellemi és politikai áramlatainak tükrében kell szemlélnünk.

A De captu lectoris. Wirkungen des Buches im 15. und 16. Jahrhundert, dargestellt an ausgewählten Handschriften und Drucken (De captu lectoris. A könyv hatása a 15. és 16. században, kiválasztott kéziratok és nyomtatott könyvek alapján) című gyűjteménykötet kísérletet tesz arra, hogy a könyvet ne anonym olvasórétegek tömegcikkjének tekintse, hanem egyedeknek szánt konkrét darabnak fogja fel. Az adalékok egyes kéziratok, ősnymtatványok és korai nyomtatott könyvek bizonyos személyekre tett hatásával foglalkoznak elsősorban a 15. és 16. századon belül, egy olyan korban, mely különös szellemi áttörés idejének számít. Az adalékok könyvek portréit adják és kortól függő hatásukat rajzolják meg biográfiai vázlatok formájában. Ha túlnyomó többségben különböző területek, mint például a teológia, történelem, irodalom példányait is tárgyaltuk, szándékok és hatások tekintetében mégis felfedezhető volt valamiféle hasonlóság ebben a politikailag és kulturálisan egyaránt oly mozgalmas időben. A szerzők és a kiadó ezen gyűjtemény példányaival építőkövet akar szolgáltatni a könyv recepciótörténetéhez, mely esetben a könyv individuumoknak szánt individuumként értendő.